

821(477)'06

4-12

М. ЧАБАНІВСЬКИЙ

СТЕПОВИЙ ЦВІТ

М. ЧАБАНІВСЬКИЙ

**СТЕПОВИЙ
ЦВІТ**

Повість
та
оповідання

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ
ЛІТЕРАТУРИ «ВЕСЕЛКА»
Київ 1970

Ще недавно він ходив по вулицях Києва. Можна було його зустріти і в Донбасі, і в Криму, і на колгоспних полях, і серед робітників, любив він бувати в гостях у радянських воїнів і в юних школярів.

Це був дуже гарний чоловік, високочоллий, ясноокий, з привітною усмішкою і пронизуючим, допитливим поглядом. Він був однаково ласкавим і з дорослими, і з дітьми. Бо дуже любив людей, любив рідну землю, любив неповторну українську природу.

Михайло Чабанівський прожив шістдесят два роки (1910—1972), і всі вони були насичені високим і прекрасним змістом, і були вони нелегкими — як і життя всього нашого народу, але й прекрасними — як все життя народне.

Дитинство його було неласкаве й голодне, жив Михайлик в нестатках і злиднях без матері, в селі Лигівці на Харківщині, нічого доброго не віщувала йому доля. Та ось, коли хлопчині було сім років, звершилась Велика Жовтнева революція, яка відкрила шлях до щастя мільйонам знедолених дітей усіх народів колишньої царської Росії.

Відгриміли бої громадянської війни, радянські люди відстояли мир і революцію, настало нове життя в містах і селах. Прийшло щастя і до Михайлика Чабанівського — став він активним комсомольцем, творцем нового життя. Коли сповнилось йому двадцять років, то вже мав середню педагогічну освіту, працював у газеті, почав писати вірші, вчився заочно в університеті.

Війна, яку нам нав'язали німецькі фашисти, загальмувала величні плани держави, перекреслила особисті плани кожної людини. Мільйони радянських людей стали до бою з ворогом, а серед них був і молодий поет Михайло Чабанівський — рядовий солдат, який в окопах грізної війни виріс до майора, став одним з визначних фронтових кореспондентів, а після того, як Радянська Армія і радянський народ здобули перемогу над лютим ворогом, — активним літописцем подій Великої Вітчизняної війни.

Перші книги Михайла Чабанівського, які побачили світ одразу ж по війні, розповідали про безсмертний подвиг радянського солдата — захисника любові Вітчизни, солдата, який приніс волю і визволення поневоленим народам Європи.

Великий життєвий досвід і щедре обдарування Михайла Чабанівського виявились згодом дуже яскраво, він писав не лише про війну, а й охоплював своїм письменницьким зором все багатогранне життя народу як у час війни,

так і в мирні дні, в час відбудови поруйнованого народного господарства, в добу величного будівництва комуністичного суспільства, що розгорнулось у повоєнні п'ятирічки. Труд колгоспників і шахтарів, боротьба за розквіт рідної природи стали улюбленими темами письменника, а образи творців нового життя поставали з-під його пера яскравими і повнокровними. Саме тому так полюбилися дорослим читачам його романи і повісті «Біля Дунаю», «Кам'яне небо», «За півгодини до щастя», «Катюша», «Журавлинка», «Заповіт» та багато інших.

Михайло Чабанівський не обминув своєю увагою і юних читачів. У багатьох його оповіданнях і повістях діють юні герої — допитливі і чисті серцем, невтомні в прагненні до великого людського щастя. Ці твори свого часу письменник друкував у газетах та журналах, включав їх у деякі свої збірки. Тепер видавництво «Веселка» вирішило зібрати все найкраще в творчості Михайла Чабанівського, присвячене дітям, в одній книжці.

Ця книжка перед тобою, юний читачу. Ти познайомишся з однією з перших комсомолок, славною, юною, чистою серцем Катюшею, чия доля схвилює кожного, хто прочитає повість про неї.

А хіба не хвилює тебе образ синьоокого Василька з повісті «Степовий цвіт», який разом з усіма колгоспниками самовіддано клопочеться за те, щоб квітнули луки побіля річки Орільки і щоб вона сама була повноводою і тихою, а в тому повноводді щоб віддзеркалювалась на весь світ повісінька білосніжна школа...

У цій книжці ти прочитаєш чимало оповідань про життя й думи народні. А треба сказати, що Михайло Чабанівський був великим майстром цього жанру, він дуже любив і плекав оповідання, написав їх чимало не лише для дітей, але й для дорослих.

Людина йде з життя, а її чесна праця, все те, що створено на довгому віку, залишається в пам'яті інших людей. Зостається в народі і добра пам'ять про письменника, зостаються новим поколінням його твори.

Новим поколінням юних читачів небайдужі добрі діла й славне минуле своїх батьків, своїх юних попередників. Книжка Михайла Чабанівського розповідь юному читачеві багато цікавого, відкриє нові сторони багатогранного радянського життя.

Юрій Збанацький

ПОВІСТІ

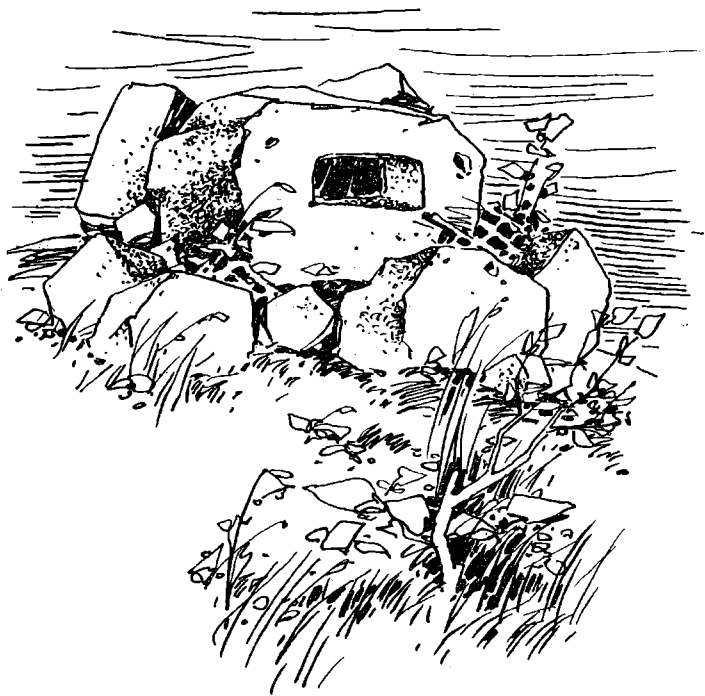

Михайлу Івановичу Чабанівському цього року минає шістдесят. Народився він 18 вересня 1910 року в селі Лигівці на Харківщині. З 1930 року М. Чабанівський працює в пресі, пише вірші. В роки Вітчизняної війни був на фронті, нагороджений орденами й медалями. Після війни виступає як новеліст, як автор романів «Біля Дунаю», «Тече вода в синє море», повістей «Кам'яне небо», «Катюша» та збірок оповідань для дітей «Під зорями Балканськими», «Алмаз», «Зелена чаша».

«Степовий цвіт» — книжка вибраних творів для школярів. Живе синьоокий Василько у сільському дитячому будинку, й дружить з головою колгоспу. Всім своїм маленьким серцем відчуває хлопець, як важко дядькові Кіптю наводити лад у занедбаному попередниками колгоспному господарстві, але він знає — скоро оживе замучена Орілька, завітнуть луки, підніметься нова школа...

Про любов до природи, про необхідність оберігати зеленого друга розповідається в оповіданнях, вміщених у книжці.

Малюнки Є. ГОНЧАРЕНКА

СТЕПОВИЙ ЦВІТ

ПОВІСТЬ

ПІД ЗОРЯНИМ НЕБОМ

Росяні ранки, перші помаху крил степового шуліки, буйне квітування широких ланів, темна смужка далекого лісу, що мріє в мерехтливому повітрі там, за луками, за горами, покрик поїзда, який мчить на Полтаву, зелені береги Орільки, нашої тихої річки — чого мені ще треба? У моєму просторому наметі повно сонця і запашного повітря, на тринозі стоїть прокопчений казанок, довге вудлице вигинається під подувом вітру, в Орільці багато риби. Місце я вибрав собі чудове: внизу зеленіють луки, блищить річка, відразу ж від мого намету починаються неозорі степи, засіяні пшеницею, кукурудзою, житом. Голова колгоспу «Вільний степ» Іван Онисимович Кіпоть запропонував було влаштувати мене на квартиру, та я відмовився. Хотілося свободи, степу, самотності.

Перші три дні, вирішивши перепочити з дороги, я так захопився рибальством, що навіть забув дивитися на годинник. Сонце ходило собі над моєю головою, ранок змінювався вечором, ніч — днем, степ голубив мене своїми барвами і пахощами. Та ось на четвертий день, поглянувши на село і побачивши димки, що вилися з димарів, почувши гавкіт собак і мукання корів, я відчув якийсь дивний смуток. Мене вистачило лише на три дні — більше я не міг жити без людей. Вночі вже гірше спалося, зоряні шляхи в синьому небі я вже вивчив, відшукав усі сузір'я, знайомі ще з дитинства, варена риба набридла, захотілося борщу, хатнього тепла, людського голосу. Я засумував. Пригадалася якась таємнича посмішка

Івана Онисимовича, його слова в той день, коли, нав'ючившись своїм дорожнім скарбом, я вирушив у степ: «Подихай, подихай степом, а потім прийдеш до мене, покажу тобі поезію». Хоч як я допитувався про ту поезію, Кіпоть лише посміхався і все повторював: «Іди, йди, відпочинь, потім».

Скільки я мріяв про отакий відпочинок — у степу, під зоряним небом! Здавалося, що проживу тут цілий місяць, не менше. Навіть був розпочав роботу над своєю дисертацією про партизанську війну, розклав у наметі численні записи, та раптом все зіпсував отой мій дивний настрій. Звідки він узявся?

Повлячи себе на тому, що раз у раз поглядаю на село, я розсердився, взяв вудку і швидко пішов до річки. Густа зелена трава ще не скошених луків була мені майже по коліна, з-під ніг випурхували пташки, навколо бігав невидимий деркач і дражнив старою пощербленою пилкою: «дир-дир». Закинувши вудку, я відчув, що мене вже чомусь не так хвилює трепет поплавка, як це було раніш. Примруженими очима дивився в село, де ходили люди, гудів трактор, вимахував крилами вітряк...

Неподалік сидів хлопчик з напрочуд голубими і серйозними очима. Я так зрадів цій зустрічі, що відразу ж заговорив з ним. Це був мовчазний хлопчик. На запитання він відповідав одним, двома словами, не виявляючи, здавалося, ніякого інтересу до моєї особи. Стежачи за ним, я вирішив, що у хлопчика, мабуть, якась неприємність, може, навіть горе, і прямо запитав про це. Василько, так було звати його, спокійно наживив черв'яка, закинув свою коротеньку лозяну вудку і лише тоді глянув у мій бік.

— Нічого такого немає...

— То чого ж мовчиш?

Василько кліпнув своїми довгими віями, підняв пальця і таємниче зашепотів:

— Цитьте, а то сполохаєте...

Кинувши вудлище, він почав підкрадатися до очеретини, на якій сидів метелик.

— Який великий! — сказав захоплено, показуючи мені метелика. — Бачите, які в нього крила? Мов жарптиця... Сьогодні він одяг найкраще вбрання... Бо в нього свято. Сьогодні у нього такий день... Пурхатиме з стебла на стебло аж до заходу сонця, показуючи своє вбрання. До нього злетиться багато метеликів, будуть гратися... А тоді він покладе в очеретину яечко і помре...

— Це, здається, серпанкова десятиденка... — сказав я.

— Не знаю, — відповів Василько. — У нас у четвертому класі таких ще не вивчали...

— А хто ж тобі розповідав про метеликове свято?

— Дядько Кіпоть.

— Голова колгоспу? — здивувався я.

— Так. Дядько Кіпоть і вірші пишуть.

Це була для мене новина. Я знав Івана Кіптя давно, разом колись корів пасли, разом ходили до школи, крали сливи у куркуля Пучки. Потім наші стежки розійшлися — я поїхав учитися в Харків, а Кіпоть, закінчивши сільськогосподарський технікум, пішов в армію. Двадцять літ я нічого не чув про нього, і, коли минулого року ми випадково зустрілися в Києві, Кіпоть розказав, що був в армії політпрацівником, дослужився до відставки, а тепер попросився у наше рідне село Ясенівку.

— То ось який Іван Кіпоть! — сказав я, задумавшись. — Навіть вірші пише. А мені й не признався...

Я машинально поліз у кишеню за цигарками. Не встиг витягти коробку, як раптом почув біля самого вуха:

— Покурити бажаєте? Прошу, прошу, я хоч і не курю, але сірнички завжди при собі маю...

Я оглянувся і побачив поряд приземкуватого, огрядного чоловіка у сірій парусиновій гімнастюрці і в маленькому з гудзиком кашкеті на голові. Щоки незнайомого поросли густою, білою щетиною, очі — вицвілі, вузькі, якісь сполохані. Галіфе кольору трави заправлене у широкі халяви кирзових чобіт, гімнастюрка підперезана шовковим поясом з китицями. На якусь мить мені здалося, що цього чоловіка я колись бачив.

— Хе-хе, — поблискував незнайомий маленькими очима, — видно зразу, що ви людина не тутешня, якщо мене не знаєте... Я — Попудрячко, рахівник колгоспу, маю честь... А ви хто?

— Як вам сказати...— зам'явся я, але Попудряпко й не чекав моїх пояснень.

— Наш голова колгоспу жде не дїждеться дачників...— шамкотїв вїн.— Нїби дачники мають принести добробут колгосповї... Кхе, кхе... Метушня куряча! З річкою мудрує, мул на ріллю викидає... А що з того мулу? Мул — то мертвий ґрунт, хїба на днї річки росте щось? Ой, буде лихо...

— Що, голова колгоспу поганий господар? — здивувався я.

— Ах, товаришу! — схрестив руки Попудряпко, і його маленькі очиці зовсім сховалися за вузькими прорїзами повїк.— Хїба я кажу, що Кїпоть поганий господар? Всї ми такї... Все мудруємо, крутимо, шукаємо чогось такого, щоб змінило все навколо... А воно що не новина, то нова прикрїсть для артїлі... Гудили от Гнїденка, нашого славного товариша, який постраждав за правду, а при ньому було легше... Спитайте у людей — легше було... Люди тихо жили собі, бо Гнїденко не затискував ініціативи, не сидїв над душею у господаря, не виривав з рота шматок хлїба.

— Як вас розумїти? Що значать вашї слова про шматок хлїба?

Попудряпко недовїрливо оглянув мене, наче хотїв переконатися, що я реально існую і не впав з неба.

— А ви не знаєте? Кхе, кхе...— вїн схопив мене за лїкотї, відтяг убїк, присїв на траву.— Хїба ви не чули? Наше нове начальство по самий порїг відрїзало городи... Знаєте, нова мїтла... Думають, що добримї словами потягнуть на свїй бїк... Але ж не виходить у них! Мов та драна кишенья: сип жменями,

а воно по зернині вилітає... Нічого не вийде без індивідуального інтересу! От! Не вийде, це вам кажу я — колгоспник з тридцятого року і відповідний партизан.

— Ну, як розуміти індивідуальний інтерес, — зауважив я, — дехто і потурання дрібновласницьким тенденціям називає матеріальним зацікавленням. Ці речі треба відрізняти...

— Отож я й кажу! — аж підскаочив Попудряпко. — Ти вмій з людьми жити, будь господарем, хліборобом,

тоді все буде гаразд... А якщо ти ніколи за чепіги не тримався, то краще не берися за кермо, бо загубиш справу! Я теж так говорю!

Признатися, я не розумів, що саме хотів сказати Попудряпко і в чому збігалися наші погляди, але говорити далі з ним не хотілося, і тому я підвівся. Василько весь час зиркав у мій бік, ніби хотів сказати, щоб скоріше кидав балачку та йшов до нього ловити рибу. Однак вирватися від Попудряпка, виявилось, не так легко. Він засипав мене запитаннями і, дізнав-

шись, чого я приїхав, просив зайти до нього в гості, обіцяв дістати скільки завгодно меду і яець... Подякувавши, я підвівся і пішов геть.

На душі у мене було гидко. Що воно за людина, оцей Попудряпко? Маленькі, злякані очі... Де я їх бачив? Щось на мить ворухнулося в моїй пам'яті і знову згасло. А може, й не бачив ніколи? Як би там не було, я ненароком дізнався про складні взаємини між Кіптем і рахівником колгоспу. При зустрічі Кіпоть навіть не натякнув про труднощі, все посміхався, одмовчувався...

Прямуючи з Васильком від річки, я побачив, як рахівник витяг з рогозу величезний портфель, поклав туди рибу, перекинув його через плече і, ледь припадаючи на ліву ногу, подався в село.

— Ну й чолов'яга ж! — подумав я уголос.—Слизький, наче в'юн. Ти його знаєш?

— Портфельщик,— відповів Василько,— так у нас називають Попудряпка.

— А де він живе?

— Аж на Горянці,— махнув рукою хлопець.— Дядько Кіпоть його теж не люблять.

— То чому ж?

Василько пильно глянув на мене, потім засміявся:

— Ви ж самі сказали, що він слизький, наче в'юн...

«Добре, якщо це тільки в'юн,— подумав я,— а не хижа шука...»

Другого дня ми з Васильком ішли просто через луг у село. Мені кортіло якнайшвидше зустрітися з Іваном Онисимовичем і поговорити з ним. Я знайшов Кіптя в приміщенні правління. Тут було накурено,

мабуть, щойно відбувалося бурхливе засідання. Члени правління вже розходилися, і, коли ми залишились удвох з головою колгоспу, я сів біля нього і сказав прямо.

— Ну, викладай, Іване, свої справи. Я все знаю...

— Про що ти? — густі брови Кіптя насунулися на очі. Очевидно, йому нелегко було зразу одійти від того, про що говорилося на засіданні. Та й мої слова були для нього несподіваними. — Про які ти справи, Олексю?

В цей час рипнули двері, і до приміщення зайшов Василько. Він застряв був десь у дворі, вовтузився з рудим собакою. Хлопець сів на лаві і безтурботно загойдав ногами.

— Дивись, — сказав посміхаючись Кіпоть, — де ж це ви познайомилися? Бачу вже — Василько встиг тобі все розказати...

— Не так Василько, як твій рахівник, — відповів я.

— Ах, ось що... Попудрякко? — посміхнувся Кіпоть. — Звичайно, розповідати є про що, але... Але це потім. Відпочивай, ще встигнеш познайомитися з нашими справами. Хоч би з тиждень посидів у наметі, повітрям подихав...

— Ні, — заперечив я, — ні і ще раз ні. Ти мусиш зараз же розказати мені про все.

Кіпоть махнув рукою.

— Розкажу, але не зараз. Потім.

Він закурив цигарку, перекинув на столі перед собою якісь папери. Очі його знову стали серйозними. Я дивився на нього і думав про те, що час — невмолима річ, що він дуже змінює людей. Був колись

Іван Кіпоть високим гнучким юнаком, на чоло спадав буйний чуб, а орлиний ніс і вузька смужка вусиків надавали обличчю якоїсь особливої привабливості. Тепер переді мною сидів кремезний чоловік із суворим, либонь, навіть надто суворим виразом обличчя, із строгими очима. Білявий чуб посікся, оголив і до того високий лоб.

Кіпоть читав якісь папери, і мені здалося, що він уже забув про нашу розмову і навіть про те, що ми тут сидимо. Я нишком моргнув Василькові і вже був підвівся, щоб тихо вийти, та Кіпоть раптом сказав:

— Тут, бачиш, таке діло... Склали ми оце план збиральної, трудна справа, клопітна... Треба все передбачити... Машин тепер у нас багато, необхідно використати всю їхню потужність. А я... Чимало літ я зовсім не мав справи з господарством. Понадіявся на старі знання, а воно... Треба все починати спочатку. Агрономічна наука так посунулася вперед, що мої знання — просто сміх... Цього року вступаю в інститут на заочний. Так воно... Заходь, поговоримо. І про рахівника розкажу — лихо мені з ним..

Коли ми вже виходили, Кіпоть, притримуючи мене за руку, ще раз повторив:

— Заходь же додому, тут недалеко. Василько покаже. Адже я не познайомив тебе з дружиною. Поговоримо, може, щось порадиш... Нелегко це все дається...— тоді нахилився близько до мене, сказав тихо:— Трудно мені, ой, як трудно, друже... Приходь!

ВАСИЛЬКО

— Ти чув, Васю, що сказав Іван Онисимович?

— А що?

— Про труднощі. Про це нікому не треба розповідати.

Василько дивиться на мене своїми чистими, голубими очима, знизує плечима, мов дорослий, і сопе. Він незадоволений.

— Хіба я малий? Я розумію... Коли не зайду до дядька Кіптя — все сидять за столом, пишуть щось у товстому зошиті. Я колись запитав у них. Кажуть — вірші...

— А ти до нього ходиш додому?

— Ходжу, бо мені тітка Настя миють голову.

Я зупиняюсь.

— Стривай, яка тітка Настя?

— Та жінка ж дядька Кіптя. Вони щосуботи миють мені голову.

— А хіба у тебе немає матері?

— Немає. Я з дитбудинку.

— А,— прохопилося в мене, але потім я зрозумів, що це «а» було недоречно. Глянувши скося на мене, Василько густо почервонів.

— Але ви не слухайте, то про мене брешуть! Я вже нічого не краду! Спитайте у дядька Кіптя, вони вам скажуть...

Губи у Василька затремтіли, він мало не плакав. Цей несподіваний поворот розмови спантеличив мене. Я вперше чув про якісь крадіжки, та й про самого Василька не знав нічого. І раптом — таке... Щоб змі-

нити розмову, я вказав на метелика, що пурхав над кущем будяка:

— Це польовий метелик. Як він сюди залетів?

Та Василько навіть не глянув на кущ. Його миле, серйозне личко кривилося від гніву й обурення.

— Тільки знайду собі товариша, так і починають брехати. Жити не дають. І Сашко, і Попудряпко отой...

Василько мав нахил вживати слова, невластиві його вікові. Спочатку я думав, що це від бажання здаватися дорослішим, а тепер мені стало ясно все. Цей хлопчик, що, мабуть, зазнав лиха на своєму маленькому віку, був значно дорослішим і складнішою вдачі, ніж могло здатися з першого погляду. Я відчував, що розмову про якусь прикру крадіжку не можна обійти, бо слова «Тільки знайду собі товариша» багато про що говорили. Ось чому я сказав:

— То ти розкажи сам. Як все це було? Звичайно, розкажуй тільки правду, адже своєму товаришеві треба завжди говорити правду... Ні Сашко, ні Попудряпко нічого мені про тебе не казали...

Василько подивився на мене з недовір'ям, махнув рукою:

— Та тут нічого й розказувати! Ну, було це торік, коли дядько Кіпоть приїхали... Я з ними швидко познайомився, вони мене тоді взяли до себе, нагодували...

— Хіба вас погано годують у дитбудинку?

— Та не перебивайте, я все скажу. Нагодували вони мене, журнали показували, малюнки там які! Сиджу я у них, наївся, напився... Пішли дядько Кіпоть на збори, а мене залишили вдома, кажуть,

посидь тут, я незабаром повернуся, чай будемо пити. Тоді дядько Кіпоть жили самі, бо сім'я ще не приїхала. Ждав я їх довго, а вони не приходили. Мені стало нудно, і я почав нишпорити... Бачу, сало лежить. Шматків чотири. А хлопці, що в дитбудинку, думаю, сала ж хочуть! Я от наївся, а вони повечеряли кулешем — тітка Фійона нам завжди куліш варять — та й сидять... Взяв я шматок сала, подався...

— Оце і все?

— Ні, почекайте! Приніс я сало, розбудив хлопців, порізали ми його осколком від шибки, з'їли. А на другий день зустрічаю дядька Кіптя, тремчу весь, лаятимуть, думаю, або відшмагають. Аж ні, кажуть, чого не приходиш, самому сумно. Так мені боляче стало, краще б вони мене відшмагали. Не ходив я до них, та вони прийшли самі, взяли і повели мене до себе. Нагодували, запросили з собою купатись на річку. Наша річка тепер хороша, є де скупатися! Це дядько Кіпоть так зробили. Ну, все йшло добре. Я вже нічого не крав. Та ось наш Сашко, помітивши, що дядько Кіпоть дружать зі мною, розказав усім і дядькові Кіптю про те сало. На весь колгосп роздзвонив. Знову я днів п'ять не приходив до дядька Кіптя, але вони і на цей раз прийшли самі. «Чого, кажуть, не приходив ятері ставити, як умовились? Не гаразд підводити товариша». Я думав, що про сало будуть говорити, аж ні, мовчать. А після того, як ми напилися чаю, дядько Кіпоть дають мені з собою згорток і кажуть: «Йди тепер додому, бо вже пізно». Я розгорнув газету і зазмер: у газеті лежав шматок сала. А дядько сміються і кажуть, щоб я взяв те сало та почаствував хлопців... Оце і все. Так що ви не вірте

Сашкові, я не краду тепер, то було один раз і востаннє. Я дав чесне піонерське слово дядькові Кіптю... Вірите мені?

— Вірю,— кажу серйозно,— та облишмо про це. Ти краще розкажи мені про річку. Що з нею сталося?

Ми саме вийшли на луки, на ті самі луки, де колись з Іваном Кіптем пасли корів, розпалювали вогнище з кизяків, смажили на шпичках сало, пекли вириту в чужому городі картоплю. Спогади мене заплонили. Ніби крізь сон я почув слова Василька:

— Як приїхали ото дядько Кіпоть, так зразу й наказали загатити рови, напустити води в озера... Насипали он яку греблю височенну, бачите?

— Хороший господар дядько Кіпоть,— кажу я, думаючи про своє,— таким треба ордени видавати!

— Ордени! — саркастично посміхається Василько.— Скільки лиха зазнали дядько Кіпоть з цими луками! Хотіли його до суду віддати, та не віддали...

— Що ти кажеш? — дивуюся.— Дядька Кіптя до суду?

— До суду,— спокійно пояснює Василько.— Чув я, що якийсь начальник у районі розсердився на дядька Кіптя за те, що вони загатили рови і заборонили орати луки...

— Орати луки?

— Та я ж вам розказував, хіба не чули? Дядько Гніденко орати луки...

Тільки тепер я помічаю на луках, вкритих травною, сліди борони. Ось воно що! Це, мабуть, дуже цікава історія. Вирішую сьогодні ж розпитати Кіптя.

Василько, забувши про недавню прикру розмову, вже був веселий і говіркий. Він щоразу виривався

далеко вперед, ганяючись за метеликами. Маленький, у білих парусинових штанях і в білій сорочці, хлопчик сам нагадував метелика.

— Спіймав, спіймав! — гукав він здаля, накривши щось кашкетом.— Ідіть швидше, а то вирветься!

Підходжу, хлопець радіє — попався такий волохатий джміль!.. З моєю допомогою Василько бере джмеля за крила і, коли той випускає жало, добуває прозору кульку меду.

— Іжте, він солодкий!

Сміюсь і пробую мед. Ловлю себе на думці, що колись ми, хлопчакі, так само добували собі мед на цьому зеленому просторі...

ВЕЛИКИЙ ПЛАН

Вже було пізно, коли ми повернулися в село. В руках у нас яскравіли букети лугових квітів, високих брунатних шапок квітучого рогозу. З лугу віяло прохолодою, ревіла череда, повертаючись з пасовиська. На стіні клубу висіла велика об'ява: «Сьогодні кінофільм «Кубанські козаки». Перед картиною і після сеансу — танці».

Попрощавшись з Васильком і домовившись про завтрашню зустріч, я пішов просто до Івана Кіптя. Сім'я мого друга якраз збиралася вечеряти, і я несподівано потрапив на вареники. Настя, дружина Івана Кіптя, була висока, вродлива жінка, вдягнена поміському. Я помітив, що в невеличкій хаті з двох кімнат стоять міські меблі: широка тахта, книжкова шафа, трельяж.

— Та ви непогано влаштувалися тут! — сказав я, оглядаючись.

— Привезли все з собою, — відгукнулася Настя, ставлячи переді мною тарілку. — Вирішили поселитися тут надовго...

— Іншими словами — назавжди, — вставив слово господар і виразно подивився на дружину.

Я зрозумів: це питання не раз обговорювалося ними, і, видно, були у подружжя, а може, і є, деякі розходження в поглядах.

Однак Настя нічого на те не відповіла, а почала розпитувати про столичні новини, про мету мого приїзду.

Я розповів їй про те, що об'їжджаю колишні партизанські краї, збираю матеріал, хочу написати в своїй майбутній дисертації і про партизанів-земляків. Адже Кіпоть ще тоді, при першій зустрічі у Києві, хвалився їхніми подвигами у дні війни, згадував про традиції славнозвісного Степана Бондаренка...

Я звернув увагу на невеличкого хлопчика, який сидів мовчки в кутку і лагодив детекторний радіоприймач.

— А це наш син, — мовив Іван Онисимович. — Один він у нас. В Горькому, де ми останній час жили, він ходив у російську школу, а тепер довелося переучуватись. І нічого — вже звик. Оце недавно приніс четвірку з української мови. А незабаром і п'ятірка буде, правда, Лесика?

У батькових словах вчувалося таке тепло і така любов до сина, що я мимоволі подумав: «Ось чим пояснюється та ніжна приязнь голови колгоспу до Василька — хлопчик-сирота заміняв йому сина, за

яким він так скучав тоді, в перші місяці свого приїзду в село».

Нагодувавши нас, Настя пішла в іншу кімнату вкладати сина, а ми залишились з Іваном удвох. Мене розбирала цікавість дізнатися про найголовніше, і тому я почав відразу з цього: ~

— Ну, Іване, я вже дещо знаю, але головне для мене залишається неясним. Розкривай карти...

— Які карти? Ти про що?

— Та про поезію ж. Розкажуй.

Кіпоть засміявся.

— Але в цій поезії поки що мало поетичного...

— Все одно. Я слухаю. Те, що мені розповідали, дуже цікаве.

Іван підійшов до книжкової шафи, дістав звідти великий аркуш паперу, розгладив його на столі і сказав загадково:

— Хоч здавна відомо, що поетичні твори не терплять цифр і діаграм, але я інакше писати не можу... Така вже особливість нашої господарської роботи. Якщо в тебе є така охота познайомитися з цією справою, то слухай. Ось дивись...

Я підвівся і побачив схему великого села, оперезаного річкою і посадками дерев. У центрі широка площа, на якій красувалися клуб, дві крамниці і приміщення сільської Ради. Внизу, де починалися луки, також стояли ряди дерев. Зверху йшла вузька смужка, пофарбована в зелений колір. Поглянувши на вимірювання, я прочитав: «вигін». На вигоні стояло чотири вітряки. Електричні ліхтарі заливали яскравим світлом рівні вулиці.

— Агромісто? — спитав я, розглядаючи схему.

— Я так і знав, що ти вживеш це слово,— посміхнувся Іван Онисимович.— Модне слово, яке чомусь вживають тепер лише у негативному розумінні. Як хочеш називай, я знаю одне: це схема нашого перебудованого села.

— Ясенівки?

— Так, Ясенівки. Поглянь уважніше. Що тут такого, що тобі нагадує агромісто? Оці левади, оця площа, вигін чи, може, сад? Що ж тут такого особливого? Та гаразд, я тобі все по порядку викладу, а то вийде мішанина. Ось послухай...

Ми закурили. Іван Онисимович трохи прикрутив лампу, що чаділа, відсунувся від столу, пустив клуби диму і почав розповідати:

— Коли я приїхав сюди, на мене наче гори звалились. Село велике, розкидане, тричі горіло в роки Вітчизняної війни, бо якраз через нашу Ясенівку лежав шлях на Харків, куди рвався ворог. У нас тут до мого приїзду господарював Гніденко. Хоч і не личить мені гудити людину, яка до мене очолювала колгосп, однак скажу... Був він чоловік якийсь короткозорий... Розумієш? Примирився з сірим життям і поплав за течією. Знаєш, буває так: замотається людина, загрузне у потоці справ, втратить найголовніше — перспективу, і сходить зі сцени. Так, перспективу. Без перспективи нічого не вийде. Я вирішив діяти інакше, ніж мій попередник, і тут мені трохи перепало...

Ти пригадуєш наші луки? Це була гордість Ясенівки... Навіть з інших сіл і районів приїздили до нас купувати сіно. Та от з часом Орілька наша почала міліти... Люди так і говорили: «Втекла річка». Худо-

ба витоптала луг, зникло сіно, наше запашне ясенівське сіно. Річка зачахля, риба перевелася. Дичина, повертаючись з вирію, більше не сідала у нас, летіла далі... Перестали їздити дачники. А Гніденко робить своє... Прокопав канавки, випустив останню воду з річки, осушив луг, посіяв моркву... Ну, морква не вродила, а сіно пропало. Річка замулилася, бо весною забрала з собою глину та пісок, підняті плугами. Перевів Гніденко й вигін. Ти пригадуєш наш вигін? Рання весна, корови ревуть, пнуть голови з сарая, тягнуться до зеленої паші... А який корм може замінити скотині зелену пашу? Пасеться череда на вигоні, аж поки вода зійде з лук, трава підніметься... Тоді туди виганяли худобу. Та не на всі луки, а на половину, на ту, що по оцей бік річки. А той луг, що вкритий озерцями, що зацвітав і вбирався травою по пояс, був недоторканий... То — сіно! Так от — вигін. Чому він зник? Та пустили його під посівну площу! А що воно давало? Майже нічого! А забрало найголовніше — корм. Уяви собі, що ясенівці купували сіно аж у Полтаві... Хіба його накупуєшся? І їла худібка суху солому...

Ну, я порадився з людьми, вирішив діяти. Наказав збудувати греблю, простенький шлюз змайстрували, підняли воду в річці. Цього року бачиш, яке у нас сіно росте? Будемо з кормами... Відрізали вигін, ще ширший зробили. Люди бачать таке діло, почали корів купувати... Тепер у нас на сто голів більше, ніж торік. Незабаром всі будуть з коровами. Так от, викликають мене в район. Ох і всипали! В чому тільки не звинувачували! Ніби я проти меліорації... Але не вийшло з того нічого — в області мене підтримали.

Не ті вже часи пішли... Але труднощі мої не змінилися після того...

Іван присунув план, вказав пальцем у центр села.

— Пригадуєш, тут була сільська площа. Тут ми грали в футбол... Тепер на площі — господарство МТС. Чому МТС розташувалася саме в центрі села? Не знаю, і ніхто мені відповісти на це не зміг. Просто так, розташували колись, відразу після війни, і все. Поставили гаражі, майстерні, навіси... А тут же колись гомоніли ярмарки, торгували магазини, відбувалися демонстрації, народні гуляння... Вирішив я твердо — перевести МТС в інше місце. Куди? Та місця у нас скільки хочеш. І керівництво МТС не заперечує проти цього, адже їм тісно в селі, немає простору... Звичайно, потрібні будуть кошти, щоб перебазувати таке велике господарство, але я думаю, що це ми зробимо незабаром. Хоч будуть і труднощі, і, може, знайдеться ще якийсь діляга, що поскаржить-ся на мене...

— Ну, ти не з боязких, Іване,— докинув я свого слова. Та Кіпоть так захопився своїми думками, що не відповів на мою репліку і вів далі:

— Ти знаєш наші місця, земля у нас добра, але як ми жили бідно раніше, до революції... Доброго садка ні в кого не було. Росла дереза, терен, жостір. Найпоширеніші ласощі — паслін. У нас про виноград до революції навіть ніхто й не чув. Були дві левади з тополями, пригадуєш, на Низянці, та й ті спалила війна. Тепер навіть солов'ям ніде співати. Ми торік одну леваду засадили, засадимо ще одну. Сто яблунь уже цвіли цього року, а треба посадити ще сто! Вперше в історії нашої Ясенівки буде вели-

кий сад... А з Низянкою доведеться розпрощатися. Ну, хто ж може терпіти таке, щоб село тяглося на десять кілометрів? Просто будували колись хати вздовж річки, за версту одну від одної, щоб, значить, далі від людей... Навіть вулиці немає, бо хати стоять в один ряд. Поки збереш на роботу людей, захекаєшся... Ми переселимо людей в центр села, он скільки у нас пустих садиб, де згоріли хати... У нас є дві школи, але вони погані, розміщені у звичайних сільських хатах. Вже почали будувати велику, кам'яну, на той рік закінчимо! Проект зроблено в столиці. Це буде добра школа, палац. Не те, що ми з тобою ходили колись у церковнопарафіяльну.

Лампа потроху пригасала, але ми не підкручували її. Хотілося так, у напівтемряві, сидіти і говорити про те, що хвилювало кожного з нас. Іван Онисимович розповідав, як він повів боротьбу за врожай, за поліпшення сівозміни, про відновлення свята врожаю, яке буде проведено вперше цього року.

— А чого ти ніби криєшся із своїми планами, Іване? Треба обнародувати їх і починати здійснювати,— сказав я, коли Кіпоть змовк.

— Розумієш, це діло не просте... Ось закладемо основу — зберемо добрий врожай, тоді й почнемо на всю широчінь. Не забувай, у нас уже третій рік недорід... Як можна говорити з людьми про квіти і інше, коли на трудодень досі припадало по триста грамів хліба? Цього року сподіваємось видати по три кілограми найменше... І видамо! Ось побачиш...

— На перший раз було б непогано,— зауважую я.

— Бачив, яка у нас пшениця і гречка? — вів далі Кіпоть.— Земля золота, а ми ще її поліпшуємо. І ця

земля дасть багато хліба, бо ми плануємо значно поліпшити і угноєння. У нас зростає кількість худоби, значить, більше вивеземо на поля перегною. Держава надсилає багато мінеральних добрив. Тепер у нас є свій агроном, всі чотири бригадири вчать заочно... Сила! Машин чимало, буде ще більше... Цього року МТС одержала два комбайни для збирання буряків! Які машини! Знаєш, коли б нам так років двадцять тому хто сказав про буряковий комбайн — не повірили б. Дівчата раді — аж співають: скільки тяжкої праці зняли з їхніх рук. Степ у нас рівний, мов стіл, яка завгодно машина пройде. Вирощуй хліб і до хліба! Знаєш, молодь відчула зміни, задумалась... Цього року половина випускників десятих класів залишається працювати в селі. Я вже говорив з ними. А то ж було жоден учень не залишався тут, виїздили...

Кіпоть змовк. За вікном шуміла на вітрі вишня, навіваючи сон. Одначе спати не хотілося. Переді мною постала яскрава картина, намальована Кіптем.

— Слухай, Іване,— сказав я після хвили мовчання,— у тебе тут є противники. Попудрякко, наприклад.

Кіпоть шумно видихнув повітря.

— Що той Попудрякко,— сказав він скрушно.— На жаль, послідовників Гніденка залишилося ще чимало... Та ми їх приборкаємо. Перший успішний рік і — заціпять. Ось побачиш. А що, рахівник скаржився на мене? Як він тобі?..

— Не знаю, що й сказати. Слизький, відсталий...

— Мені б добрий урожай,— зітхнув Кіпоть,— тоді всім Попудряккам заціпять...

Цієї ночі ми полягали спати лише на світанку.

ТАЄМНИЦЯ СТАРОГО БЕРЕСТА

Прокинувшись вранці, я помітив, що, крім мене, у хаті немає нікого. У затінене вікно пробивалося сонце, що вже піднялося височенько. Мені стало якось соромно. От, люди вже давно на роботі, а я сплю. Швидко одягаюсь і біжу до річки. Мої черевики стали мокрими — вночі на луг впала щедра роса. Коли відійшов уже далеченько, раптом згадав, що я не замкнув хати. Але одразу заспокоївся. У нашому селі віддавна не замикаються. Раптом у кушах щось зашелестіло, віти гойднулися, і звідти вийшов Василько. Він був босий, із закачаними штанами, на лозині звивалося кілька живих окунців.

— Проспали ви...

— Проспав, Васю...

Дивлюся на Василькову здобич, і в мені прокидається рибалка. Другий день я не був у своєму наметі, залишеному в полі, не дивився на тиху гладінь води, не милувався краєвидом. Кажу Василькові, що хочу покинути своє житло і переїхати до села.

Той радіє:

— У нас веселіше!

Ідемо понад річкою, прямуючи до містка. Над нашими головами повисла прозора запона туману. Сонце припікає дедалі дужче. Василько розпитує про вчорашню розмову з головою колгоспу.

— Читали дядько Кіпоть свої вірші?

— Читав.

— Хороші?

— Як для кого...

Хлопчик здивовано зиркає своїми голубими оч-

ма і, я помічаю, сердиться на мене. Справді, є за що. Він мені про все на світі розповідає, а я от відмовчуюсь, та ще й так неделікатно. Щоб примиритися, кажу:

— Читав про нашу річку, про Низянку, про вигін... Хороше пише.

— А про партизанів не читав?

— Про яких?

— А що поховані на площі. Там лежить і Степан Бондаренко. Біля старого береста.

Я зупиняюсь. Степан Бондаренко! Як часто в дитинстві чув я це прізвище, скільки наслухався легенд

про молодого партизана, забитого головорізами «батька» Іванюка... Одного разу я навіть бачив Степана Бондаренка. Мені тоді було років сім чи вісім, бігав з малюками по селу, обвішаний саморобними патронташами і портупелями з лика у руках поблизувала шабля з обруча... Точилася громадянська війна, навкруг гасали різні «батьки»... Одного разу в наше село приїхало десять вершників у гостроверхих будьонівках. Вони скочили з коней, вбігли у приміщення волосної управи, схопили старосту, сільського багатія Кутю, вивели на площу і розстріляли. Двох «січовиків», що п'яні спали в сараї біля волості, зв'язали. На площу вийшло багато людей, заграла гармошка, ударив бубон. На перекинуту бочку скочив кремезний юнак у бурці. Він говорив про революцію, про землю і хліб, про Леніна. В натовпі шепотілися: «Наш Степан. Степан Бондаренко». Потім партизани і молодь співали «Яблучко». До Степана Бондаренка підійшла його мати, стара бабуся, подала йому загорнуту в хустку хлібину, схлипнула: «Додому не заїжджаєш, забув рідну хату». Поцілував Степан матір, сказав: «Ніколи мені, матусю, я революцію роблю. Як зроблю, повернуся додому». Скочив на коня, махнув шаблею, і помчали партизани у Мотузівку, щоб і там поквитатися з глитаями... Більше Степана я й не бачив. Аж якось восени привезли його наші люди в село на бричці, вкритого рядном. Догнав його Іванюк у балці, оточив. Довго відбивався молодий партизан, аж поки коня його поранили, а самому руку прострелили. Тоді Степан відбіг у терник, одчепив від пояса «бомбу» і кинув собі під ноги... Поховали його з музикою на площі села, могилу вбра-

ли квітами. Приїздив з району оратор, промову виголосив, говорив, що Ясенівка може пишатись ім'ям свого хороброго сина... Співали жалібну пісню, жінки плакали.

Скільки це літ минуло відтоді? Ціле життя... І от раптом Василько говорить про Степана Бондаренка, про старий берест.

— Васю, поведи мене туди, покажи...— прошу я.

— Могилу героя?

— Еге. Вона збереглася?

Василько повертає в центр села, йде попереду. Видно, йому дуже сподобалося, що я так зацікавився Степаном Бондаренком.

— Повністю збереглася,— каже він.— А чому ж їй не зберегтися? У нас кожного травневого свята там мітинги бувають, музика грає марші, піонери клятву дають... А як проходить піонер повз могилу, салютує...

Йдемо через чийсь городи, видираємось по крутій вузькій вулиці на гору, до площі, де розташувалося господарство МТС. Вся, колись широка квадратна, площа забудована, лишився тільки один клинець, відгороджений низеньким дерев'яним штахетом. Тут я й побачив високий старий берест і під ним невеличку могилу. Гостра залізна піка з п'ятикутною зіркою, кілька прив'ялих вінків, строкате коло нагідок та гвоздик і доріжка, всипана червоним піском. Скидаю капелюх і зупиняюсь. Василько мовить:

— У війну, коли прийшли німці, Степан Бондаренко зібрав партизанів і напав на фашистів. Скільки він їх побив! Тоді Гітлер наказав будь-що спіймати партизана і доставити його аж у Німеччину. Та

спіймати Степана Бондаренка не так-то легко! Він переодягався у сіряк, приходив на базар і нишком говорив селянам, щоб ті не піддавались на брехню, не потурали німцям, а били їх. Одного разу він продав у нас цукерки, такі, знаєте, довгі, з пацьорками. Коли люди розгорнули ті цукерки вдома, вони там знайшли листівки, написані Степаном Бондаренком... А в тих листівках повідомлялося, що Москва ціла і що наші наступають. А то Степан якось пішов до млина, там якраз було багато селян, він засипав свій клунок, змолот його, а коли люди прийшли додому, то в їхніх мішках були записки: «Це молот борошно Степан Бондаренко, він живий і здоровий, воює в лісах, б'є фашистів. Не бійтесь ворогів, наша сила не розбита». Про Бондаренка знають всі, адже він з нашого села...

Я слухаю розповідь Василька і дивуюсь. Як могло статися, що Степан Бондаренко, забитий у 1918 році, знову з'явився у роки Вітчизняної війни? Звідки всі ці чутки? Обережно висловлюю свій сумнів Василькові:

— Щось тут не зовсім так... Чи не наплутав ти трохи? Я дещо чув про Бондаренка...

Замість відповіді, Василько кинувся до майстерні, де стояли робітники, гукнув:

— Дядьку Герасиме! Ідть-но сюди!

Він повернувся разом з чоловіком у синій спецвіці, збуджено спитав:

— Скажіть, дядьку Герасиме, правда ж, тут поховано Степана Бондаренка?

Дядьку Герасим, механік з МТС, привітавшись зі мною, статечно пояснює, що тут дійсно поховано гру-

лу партизанів і серед них Степана Бондаренка, який загинув у 1943 році.

— А ви ясенівський? — питаю в механіка. Той відповідає, що родом він з Нових Кленів, а в Ясенівці всього другий рік. Однак він знову стверджує, що все, сказане Васильком, правда. Сам він не раз чув про це від селян, адже щороку тут, біля могили, відбуваються мітинги. Це всім відомо.

Дивно... Мене так схвилювало це, що я негайно разом з Васильком пішов у сільраду. Хотілося з'ясувати легенду про Степана Бондаренка. Не міг же він воскреснути з мертвих...

Однак нам не пощастило. Голова сільради виявився теж не тутешнім чоловіком і нічого нового не міг додати до того, що я вже знав. Він також стверджував, що Степан Бондаренко — герой Вітчизняної війни, що він загинув у 1943 році. Почувши від мене, що на цьому місці, де зараз могила героя Вітчизняної війни, у 1918 році був похований інший партизан, теж Степан Бондаренко, він розвів руками:

— Раджу вам звернутися до Кузьми Гавриловича, нашого секретаря партійної організації. Він напевно знає,

— До кого?

Василько випередив голову сільради:

— Я його знаю, ходімте. Це дядько Середа.

— Коли ми зайшли у двір, де жив Кузьма Середа, веснянкувата дівчинка років десяти, яка підмітала біля порога, не чекаючи нашого запитання, голосно проказала:

— Тата немає вдома, він з дядьком Кіптем поїхав на поле, буде тільки увечері.

Видно, дівчині уже не вперше доводиться говорити ці слова, які вона випалила, наче завчений вірш.

— Ну, що ж, Васильку,— сказав я,— гайда до мого намету, а увечері повернемо сюди і все з'ясуємо. Гарзд?

ПРИКРІ СЛЬОЗИ

Навантажившись моїми похідними речами, поверталися ми з Васильком у село аж надвечір. Мій юний супутник ніс триніг і прокоптілий казанок. З того, що було у мене, та з риби, наловленої Васильком зранку, зварили смачний суп і добре пообідали. Ми жартома називали наш обід прощальним, адже я остаточно переселявся тепер у село.

— Де ж ви будете жити?— допитувався Василько.

— Думаю, що місце знайдеться.

— Дядько Кіпоть заберуть вас до себе.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю.

— Ну, що ж, може, й так. Адже він мій давній приятель.

— А я хотів, щоб ви у нас поселилися.

— В дитбудинку? Де ж я там житиму?

Василько закопилів губу.

— У нас? Та в нас дві хати, і в одній є маленька кімната, там завжди ночують командировочні, а тепер вона вільна. Тітка Фійона вам і постіль чисту постелить, і їсти зварить. І хлопці наші просять, щоб я привів вас...

— А звідки ж хлопці знають про мене?

— Я їм розповідав.

— Уже встиг?

— Встиг.

Я засміявся.

— Дивний ти хлопець, Васильку, сам нічого не знаєш про мене, а вже розповідаєш... Звідки ж ти знаєш, хто я такий?

— Вчений. Мені дядько Кіпоть казали... Правда, що ви вчений?

— Ну, припустімо...

Василько розгойдував казанком, бив ним по кусках будяків, очевидно, намагаючись хоч трохи очистити його від кіптяви.

— А ви кажете — не знаю.

— А скільки тобі років, Васильку?

— На ту осінь, як у нову школу піду, буде дванадцять.

— У нову?

— В нову.

— Повезло ж тобі...

Василько задоволено посміхається:

— Я люблю читати. У мене стільки книжок!

— Де ж ти їх береш?

— Вчителька дала дві, дядько Кіпоть — чотири і два журнали «Советский Союз». Які там малюнки! А одну книжку я купив...

— Де ж ти взяв грошей?

— Тітка дала.

— Яка тітка? У тебе є рідна тітка?

— Є.

— А чому ж вона не взяла тебе до себе жити?

Василько мовчить, ніби обдумуючи щось, потім каже:

— Бо у тітки Ліди багато дітей, а вона одна. Чоловік пропав безвісти.

— На війні пропав?

— На війні.

— Так... — я дивлюся в далечінь, де вимахують крилами вітряки. А Василько продовжує:

— А мама моя вмерла, коли я був ще малим. Вона лежить у правому кутку на гробках...

— Ти ходиш на кладовище?

— Ходжу...

— А де твій батько?

Василько нахилиється, починає тріскою копати землю. Він удає, ніби його страшенно цікавить, що там лежить під кущами густої трави. Я зрозумів, що поставив надто складне питання, і вирішив змінити тему:

— Треба нам накопати черв'яків на завтра. Адже погода така, що тільки окунів ловити.

Однак Василько не відповів на мої слова, а все копірсався у землі, сопучи носом. Тоді я вирішив розрубати вузол прямим ударом.

— Васильку, не переживай так... В житті буває всякого. У нас чимало сиріт, адже була війна...

— Якби-то війна! — блиснув очима Василько.— Якби мій батько загинув на війні, мені було б легше! А то він втік з села, покинув нас... Я його навіть не пам'ятаю...

Он яка справа! Я не знав, як мені заспокоїти свого маленького друга, і тому сказав те, що відразу спало на думку:

— Якщо він такий негідник, то й говорити про нього не варто! За поганими батьками не плачуть. Не в кожного батько — герой... Мене теж колись покинув батько.

Я стояв над Васильком, а він продовжував хлипати. Тоді я приголубив його, обнявши за плечі.

— Заспокойся, забудьмо про цю розмову...

Я помилився, розраховуючи, що мої жалісливі слова заспокоять хлопчика! Він вислизнув з моїх обіймів, відсахнувся і строго сказав, перемагаючи спазми в горлі:

— Не треба... Я не люблю. І ще... я вас прошу, нікому не говоріть про те, що я плакав. У нас в дитбудинку оголошено боротьбу з сльозами. Це ми самі вирішили, хлопці. Щоб ніхто не рюмса! Бо на нас же дівчатка дивляться. А ми — піонери.

Я хотів було посміхнутися, але відчув, що у мене посмішка не вийде. І, щоб приховати свої почуття, беру казанок і триніг, йду до села. Василько бреде позаду, витираючи очі. За кілька хвилин він уже кричить звідкись збоку:

— Ящірка! Ящірка! Вона кинула хвіст! Подивіться!

Василькові очі блищать від захвату і збудження. Вперше він побачив, як наполохана ящірка кидає хвіст, щоб відкупитися від переслідувача... І він уже забув про сльози.

Я йшов і думав про те, що от живе ж десь на світі чоловік, який кинув свого чудового сина, такого чутливого і розумного хлопчика. Хто ти? Невже ти зараз дивишся ось на оте сонце, що висушує сльози Василькові, твоєму синові? Важко повірити...

НЕВМИРУЩА СЛАВА

Хоч і невеликий наш вантаж, але не легко його було донести в село. Нам хотілося пити. Коли я висловив своє бажання, Василько відразу вигукнув:

— Моя тітка живе недалеко, давайте зайдемо в гості. Вона нас холодним молоком почастує...

— А де ж вона живе?

Василько став навшпиньки, показав рукою за леваду, що шумувала на вітрі молодими зеленими кронами верб:

— Та онде, біла хата з синьою призьбою. Це недалечко.

— Час пізній,— кажу я,— а мені ще треба шукати ночівлю...

— Будете у нас, ось побачите — вам сподобається! А моя тітка така хороша. Ніби мати мені...

Я зрозумів, що після нашої прикрої розмови Василькові дуже хотілося побачитися з тіткою, єдиною своєю родичкою. Тому погодився.

— Зайти так зайти! Тримай казанок, а я триніг сам понесу.

Але Василько не дав мені нести триніг. Він вирішив так: з мене досить того, що на плечах лежить великий клунок з намету, повний всякого непотребу.

Ми швидко обминули леваду і вже простували через город до хати тітки Ліди. Одначе хазяйки вдома не застали. Нас зустріли її чотири дочки. Найстарша, Наталя, говорила і ходила по хаті, як доросла господиня. Василько відкликав її, почав щось шепотіти на вухо. Наталя спантеличено покрутила головою. Я догадався, про що йде мова, адже Василько

нахвалявся, що тітка Ліда почастиє нас молоком, і сказав:

— Може, у вас, Наталю, є криниця? Так, знаєш, хочеться напитися свіжої води, страх люблю пити з криниці...

— Зараз, зараз,— заметушилася юна господиня. Наказала малим не пустувати і метнулася за поріг.

Наталія швидко повернулася з повними відрами, і ми з Васильком припали до кухлів. Розговорившись, я запитав у Наталі, що вона чула про Степана Бондаренка. Таємниця старого береста не давала мені спокою.

— Степан Бондаренко? — звела тоненькі брови Наталія.— Це наш сусіда. Ось, через дві хати. Там живе його сестра.

— Онися?

— Так, тітка Онися. А ви її знаєте?

— Васильку,— скочив я з лави,— ходімо до тітки Ониськи. Це моя знайома.

— Не йдіть,— благально промовила Наталія,— мама ось-ось повернеться і лятиме мене, що я відпустила вас. Посидьте трохи.

— Скажи мамі, коли вона повернеться,— відповів я,— що ми неодмінно заїдемо до вас, як тільки поговоримо з тіткою Онисею. У нас з Васильком є важлива справа.

І ось ми сидимо за столом у тітки Онисі, їмо з блюдець мед і п'ємо з двох величезних мідних кухлів чай, настояний на запашній м'яті. Тітка Онися, стара, вже сива жінка, яку я колись знав веселою і співучою молодницею, дивиться на нас і витирає очі.

— Боже, чи думала я побачити тебе, Олексю?

Я ж із твоєю матір'ю на вечорниці ходила, царство їй небесне, а тобі колись носа втирала пеленою... Літа, літа! От ми вже й старі, онуків діждалися, а як згадаєш, наче вчора та молодість була...

Я слухаю її, оглядаю стіни, обвішані безліччю портретів. Якись дві дівчини, обнявшись, стоять у зажурі, ніби дві тополі в степу. А ось сержант з орденом Слави, русяве дівча в темному ореолі у вигляді серця... Раптом зір мій прикипає до пожовклої фотографії, на якій стоїть, обіпершись на довгу криву шаблю, кремезний юнак у будьонівці і з «бомбою» біля пояса.

— Він, — зіскакую я з лави, — Степан Бондаренко!

Тітка Онися теж підводиться, знімає з стіни портрет, вправлений у чорну рамку, витирає зашкарублою рукою пил.

— Так, так, це Степан, ти його мусиш пам'ятати, Олексю, хоч і малий ще тоді був... Зберегла я карточку... Приїздили з Харкова, просили для музею, та не дала. Тоді вони зробили копію, кажуть, потрібна їм, а ця ось залишилась..

Стара поставила портрет на столі. Я дивився на постать героя, на його широке галіфе, криву шаблю з блискучим ефесом, і переді мною поставала вся епоха громадянської війни, сповнена романтики, героїзму, незабутніх картин молодості нашої Вітчизни. Уже давно, дуже давно згас вогонь очих юних очей, перестало битися серце веселого і завжди усміненого орла революції, але слава його не вмерла. Знайшовся інший юнак, який у грізні роки страшної війни назвався відомим ім'ям, примусив ворога ще раз здригнутися під ударами випробуваної партизанської

шаблі. Хто ж той, що пригадав ім'я нашого партизанського героя Степана Бондаренка? Де він жив, скільки йому було літ, звідки він родом? Показуючи на портрет, я кажу Василькові:

— Ось справжній Степан Бондаренко, подивись на нього.

Василько зводить очі на тітку Онисю і каже:

— А ви знаєте, на площі поховано й іншого Степана Бондаренка, який воював проти Гітлера. Ви чули про нього?

— Того Степана Бондаренка, що загинув у 1943 році,— сказала тітка Онися,— я не знала, хоч і чула про нього чимало. А от моя дочка Ніна бачила його і розмовляла з ним не раз. Ви можете розпитати у неї самої, якщо цікавитесь. Та й Середя знав його.

— Дуже цікава історія,— кажу.— Розкажіть нам хоч те, що ви чули...

Тітка Онися сіла на лаву, поправила хустку, напнуту на голову дашком, сказала:

— Було таке... Спочатку всі здивувалися, коли почули, що в наших краях об'явився якийсь Степан Бондаренко. Це були важкі часи — ми з дня на день чекали смерті, бо навколо лютували есесівці. Якось прибігає Нінка додому, ходила міняти полотно на хліб у Мотузівку. Була якраз зима, віхола, мороз. Руки у неї закоцюбли, тиче вона їх у запічок, а воно ще гірше — зашпори зайшли. Я грію їй руки, водою холодною поливаю, а вона шепоче над самим вухом:

«Люди кажуть, що в лісах об'явився партизанський загін Степана Бондаренка... Я навіть листівку його читала, так і написано: Степан Бондаренко».

Я аж сахнулася.

«Що ти таке вигадала, Нінко? Який Степан Бондаренко?! Таж я сама йому, мертвому, сорочку білу надівала».

«Не кричіть, мамо, бо як вчують фашисти, вони нас з вами закатують. То, видно, хтось інший прибрав собі ім'я дядька Степана, треба довідатись...»

Та ось приходять до нас один чоловік, потім другий, жінки з різних кутків села заглядають, і у всіх тільки й мови, що про Степана Бондаренка. Кажуть, він такий же молодий та вродливий, як і наш Степан був. Налітає на вражі обози, на станції, вбиває старост, як і наш Степан вбивав, його німці у лісі шукають, а він ходить по селу й листівки роздає людям, в загін до себе кличе.

Ну, думаю, пропала моя голівонька, не обминути мені тепер Кривого Рябка, отого, що в поліції працював. Дуже боялися люди того чоловіка, назвали його Кривим Рябком. Ще до війни служив у районі сторожем біля гамазеї якийсь Кирюша, ходив завжди тихо, обережно, накульгував на праву ногу, молитви шепотів. Бувало, підеш на базар, а він уже тут продає синьку, лавровий лист, ладан. Звали його люди блаженним, милостиню йому подавали, бо жалко ж було дивитися на зігнуту удвое людину, з прискаленим оком, з піною біля рота... А коли прийшли фашисти, Кирюша раптом випростався, надів форму поліцає, начепив наган, навіть мотоциклет йому дали. Скільки людей занастив отой пес, скільки крові пролив невинної! Боялися люди його більше, ніж німців. Жодного допиту в гестапо не відбувалося без Кривого Рябка. Він забивав людям під нігті голки, випікав цигарками очі, викручував руки... Казали, що

Кривий Рябко завжди носив з собою шило, яким колов на допиті людей... Підійде до котрогось, тихо та лагідно так шепоче: «Може, ти все ж таки скажеш, де явка підпільників? Може, твоя ласка, ти мені скажеш, ми люди свої, українці...» Питає отак, а руку тримає в кишені, потім просто з кишені штрикає шилом у тіло і продовжує, ніби нічого такого не сталося: «Своїм треба говорити правду, адже ми земляки, нам нічого критися...» І знову — штрик шилом... Людина корчиться від болю, а він посміхається, сичить, мов гадина. «То дарма, то тебе блоха вкусила, не бійся, кажи... Ох, і боялися ж ми Кривого Рябка, наче того антихриста! І як пішла ото чутка про партизанського ватажка Степана Бондаренка, так і похололо все в мені. Ось-ось приїде Кривий Рябко із своїм шилом, буде нівечити тіло моїх дітей... Сховала дочок по далеких родичах, а сама тремчу, у вікно позираю.

І не помилилася. Приїхав-таки Кривий Рябко до мене, зупинив свого мотоцикла, з ним ще двоє німців було. Увійшли в хату, Кривий Рябко обшарив усі закутки, боячись, щоб не було тут партизанів, потім сів на покуті, наказав подати їм чаю. Нагріла я казанок окропу, поставила на стіл. Погрілися вони, чай пили з салом, по-німецьки, потім Кривий Рябко і питає:

«Де ваш брат, матусю?»

«В сирій землі»,— відповідаю і думаю, що ось зараз встане Кирюша і почне бити мене. Але я помилилася. Кривий Рябко розпитав про смерть мого брата Степана, випитував, чи не було у нього братів молодших, а коли дізнався, що нас було всього двоє, я та Степан, сказав лагідно:

«Ну, що ж, видно, правду ви кажете. Мертвих ми

не судимо, хоч ваш брат був нашим ворогом, бо воював проти України... Проти самостійної України. Але майте на увазі, під прізвищем вашого брата діє хтось інший... Може, якийсь ваш далекий родич або знайомий. І не може того бути, щоб родич або однофамілець не завітав у гості до вас, матусю... Завітає! А як навідається, то ви повинні бути свідомою громадянкою і діяти на користь нового порядку. За це вам буде добра подяка».

«Що ж я маю робити?» — питаю, а сама тремчу, наче мене б'є пропасниця.

«Нічого особливого, — відповідає Кривий Рябко. — Родича належить за нашими українськими звичаями почастивати. Почастуйте його хоч би отаким-от чаєм, але в казанок всипте оцього порошку, гість вип'є і захоче спочити. Тоді ви підіть до вашого сусіди Гонтаренка й скажіть: «Має змінитися погода». Оце і все. Все надто просто — має змінитися погода. Всього кілька слів, а за це ви матимете велику нагороду...»

Взяла я той порошок, руки у мене затремтіли.

«Німецьке командування обіцяє вам корову, хорошу корову німецької породи. Матимете тоді молока стільки, що зможете навіть торгувати на базарі, — сказав Кривий Рябко. — Хочете мати корову?»

Я вдала, ніби обіцяна нагорода мене задовольняє цілком, і з тим вирядила їх за поріг. Та враз Кривий Рябко повернувся до хати.

«Якщо ви здумаете обдурити мене... Начувайтесь тоді!»

І грюкнув дверима.

Вони сіли у свій мотоцикл і виїхали з двору, а я

мало не впала на долівку. Руки мої отерпли, ноги задубіли, голова пішла обертом. Що я наробила! Я зв'язалася з отим гидким псом Кривим Рябком. Тепер він не відстане від мене, замучить, затягне в петлю. Збігала на Низянку, де була моя Ніна, забрала її додому, по дорозі розказала все. Дочка вислухала мене уважно і вигукнула:

«Мамо, ви у мене — герой! Чудово все складається!»

«Ой, дочко, коли б головою накласти не довелося...»

«Не журіться,— заспокоювала Нінка,— все буде гаразд».

Вона нічого мені більше не сказала, тільки очі її блищали радісно. Тоді їй якраз минало сімнадцяте літо, довелося ховати по горищах та бур'янах, бо хапали ж таких і висилали в Німеччину. Хоч і знала я свою доньку, бо вона ні в чому від мене не крилася, однак того вечора зрозуміла, що в неї є свої секрети. Уже вночі, коли полягали спати, кажу до неї:

«Дитино моя, хіба я тобі була поганою матір'ю, що ти криєшся від мене? Може, я щось не так зметикувала, то ти скажи...»

Нінка поцілувала мене та й каже:

«Мамочко, дивні ви... Я ж сказала, що ви все придумали якнайкраще. Ну, просто блискуче... Хоч який хитрий отой Кривий Рябко, а все-таки телепень. У всякому разі, ми йому дуже вдячні за відомості про Гонтаренка... Довго думали, хто це в нашому селі продався німцям, не могли вгадати. А тепер знаємо. І це завдяки вам... Спіть, матусю, все буде гаразд. Вам не доведеться сипати в чай отой порошок,

але хай він лежить у залічку... Поки що хай лежить...»

Не знаю достеменно, як воно було, але через два тижні Кривого Рябка знайшли із зашморгом на шиї у нужнику, а Гонтаренка, нашого сусіду, коли той ловив рибу, хтось штовхнув у ополонку. Тільки після війни Ніна мені розказувала, що вона ходила в ліс до Степана Бондаренка і все повідомила йому. Виявляється, моя дочка була зв'язана з партизанами, була у них зв'язковою, чи що... Але про це вона вам розповість краще за мене...

— А де зараз Ніна? — питаю.

— Та вона ж замужем за бригадиром Вовченком, вони живуть на Низянці, за мостом.

— Гаразд,— говорю я.— Спасибі вам за розповідь, тітко Онисю. Дуже це цікаво. Скажіть, отой другий Степан Бондаренко був вашим родичем?

— Не тільки не родич, а навіть не з тутешніх він,— відповіла тітка Онися.— Нінка бачила його і говорила мені, що його зовсім не Степаном звали, і прізвище у нього було інше. То він тільки так назвався. А родом ніби з Смоленщини, росіянин...

— Дуже цікаво,— кажу я і дивлюся на Василька. Хлопчик так захопився розповіддю тітки Онисі, що навіть очі його потемніли, потьмарилися від хвилювання.— Доведеться нам піти далі по слідах героя, довідатися про все.

Василько зіскакує з лави.

— Гайда зараз до тітки Ніни!

Я позираю на вікна, затягнуті сутінком вечора, хитаю головою:

— Пізно вже.

Прощаємося з тіткою Онисею і виходимо надвір. Зоряне небо висне над самими головами. Десь далеко вчувається голос гармошки, тоскний, тужний. З лу-гу тягне прохолодою.

— Нам ще треба зайти до моєї тітки, ми ж обі-цяли,— нагадує Василько.

— Пізно вже, завтра заїдемо.

— Але ж ми ще не вечеряли, а тітка нас поча-стувє молоком...

— Нехай іншим разом.

Василько мовчки йде поруч, нишком позираючи на мене. Видно, йому дуже хочеться молока і він неза-доволений, що я байдужий до цієї їжі.

Щоб розважити Василька, починаю фантазувати:

— Вогнище горить над самим берегом річки, по-тріскують головешки, димить сире будяччя, болиго-лов стріляє, наче пістоль, густий морок хоче поглину-ти полум'я, навколо вогнища стрибають тіні, сиплю-ться іскри... Просто руками вигрібаєш з жару роже-ву картоплину, крихку і солодку, як земляний горіх, кладеш дрібку солі... На довгій лозині шкварчить шматок сала, з нього капають краплини, спалахують, наче порох, смажать брунатну шкірку... Га?

Василько облизує губи, ковтає слину і скептично зауважує:

— Це з казки.

— Нічого подібного! — вигукую. — Не казка, а дій-сність. Це я приблизно намалював картину нашої сьогоднішньої вечері. Хочеш, щоб ми так вечеряли?

Василько сміється.

— А де ж ми візьмемо сала і картоплі?

— Дістанемо!

Василько зупиняється.

— Картоплі дасть тітка Фійона.

— Дасть?

— Візьму кілька картоплин замість кулешу, а мій куліш хай їдять хлопці.

— Погоджуюсь,— кажу я,— а сала ми випросимо у дядька Кіптя. Адже він без сала не живе...

Василько зиркає у мій бік і, вичікуючи, стежить, чи не сміюся. Але я починаю насвистувати «Катюшу», і Василько заспокоюється.

Тепер ми швидше йдемо в центр села.

РОЗМОВА ПРО КРАСУ ЖИТТЯ

Василько вгадав — Іван Кіпоть запропонував мені поселитися в нього.

— У мене ж дві кімнати! От і вибирай собі одну,— сказав він.

Я не встиг вимовити й слова, як у двері хтось постукав, і за хвилину увійшов Василько. Він тримав у руках дві великі цибулини, а пазуха його помітно віддувалася. Чоло хлопчика спітніло, русявий чубчик скуйовдився, наче Василько оце потрапив у вихор і ледве вирвався з його обіймів.

— Тітка Фійона вже постелили вам, а дівчатка нарвали любистку і кружал і поставили у глечику на столі,— випалив, задихаючись, Василько.

— Ось воно що,— засміявся Іван,— бачу, що ви це питання вже вирішили без мене. Молодці, скоро взагалі все вирішуватимете без голови колгоспу...

— Так у нас же вільна кімната! — благально про-

мовив Василько. — Жодного командирівничого... Там буде зручно Олексі Петровичу...

Василько вперше назвав мене на ім'я й по батькові і чомусь зашарівся.

— А ти думаєш, що у мене буде йому незручно? — сміявся Кіпоть.

— Та я ж...

— Ну, досить,— перебив Василька Кіпоть,— все ясно. Перехопили у мене гостя, то дивіться ж там,

не шастайте до нього раз у раз, не надокучайте Олексі Петровичу. А то ми вас знаємо — верхи сядете...

— Та ми ж... — знову хотів щось сказати Василько, але Кіпоть перебив його:

— Та я ж, та ми ж... Наговорив! Краще скажи, що то у тебе за пазухою? Ану, викладай на стіл.

Василько благально дивиться на мене, чекаючи підтримки, але я мовчу, відвернувшись до вікна. Хай сам викручується.

— Це ми вирішили... вечерю... біля річки...

— Викладай на стіл, кажу,— повторює вимогу Кіпоть,— і признавайся, де взяв.

Василько одну по одній витягає з-за пазухи картоплини. Їх аж цілий десяток, великі, добірні.

— Де взяв? — питає Кіпоть суворо.

— У тітки Фійони випросив замість кулешу... Дали ось картоплі та дві цибулини. А ще сказали, дадуть хлібину, незабаром витягнуть з печі... Я збігаю згодом...

— Гм-гм,— супить брови Кіпоть,— але до цього діла ще треба сала та й півкварти перваку...

Василько знову зиркає на мене і раптом випалює:

— А Олекса Петрович казали, що випросять сала у вас...

— Ага, ясно,— каже Кіпоть,— і це у вас вже організовано? Бачу, що ви міцно подружили. Правда, плани будете широкі, але на піску... У мене сала немає й на понюх. Усе вийшло. Отак-то...

Василько якось обм'як, зіщулювся, наче його хтось облив холодною водою. Під загрозу ставилася принадна можливість посидіти на березі річки, посмажити на шпичках сало, почути якісь таємничі романтичні розповіді... Знаючи вже нахили цього хлопчика, я бачив, як у його очах згасали іскри натхнення, бо ж він, мабуть, не раз мріяв про такий-от вечір, про щось незвичайне і цікаве. Мені стало шкода його, і я сказав.

— Іване, а може, де купимо?

Ми почали радитися, у кого можна купити шматок сала, аж раптом двері відчинилися і в кімнату зайшов старий, зарослий щетиною чоловік у куценькій фуфайці. Не встиг я на нього роздивитися, як чоловік ступив до мене широким кроком і дихнув просто в обличчя махорочним духом:

— Здрастуйте! Як себе почуваєте в рідних краях? Мені розповідали, що ви звідси родом.

Це був Кузьма Середа. Колись давно я чув цей густий металевий бас.

— А я з Мотузівки, — жваво вів далі Середа, — ваш сусіда, так би мовити. Бували в Мотузівці?

Чи бував я у Мотузівці? Це невелике село лежало від Ясенівки всього за чотири кілометри, і ми часто в дитинстві бігали туди битися з місцевими хлопцями. Пригадалася розповідь Кіптя про секретаря партійної організації. Був Кузьма Середа замолоду проворним, бойовим парубком. Батракував рік у рік, наймався на молотьбу до куркулів, сам ставав до соломотряса молотарки, блискавично вимахував вилами, відкидаючи солому. Славився не лише неймовірною фізичною силою, а й метким розумом, веселістю і надзвичайною витривалістю. Якось приїхав у Мотузівку силач, по чотири гирі піднімав зразу, по десять чоловік ставали йому на груди, накриті дошкою. Показавши свою силу, він викликав бажаючих боротися з ним, та ніхто не наважувався. Аж ось одного разу на виклик відізався густий, металевий бас Середи: «Буду боротись». Ойкнули люди, не пускають його, а він розвів натовп, вийшов на сцену, скинув сорочку і взявся за силача. Схопив його своїми залізними руками за попереk, здавив, кинув на дошки, а сам пірнув знову в натовп, що аж ревів од захвату. Кричав той артист щось про те, що Середа порушив правила боротьби, але люди його не слухали. На другий день артист зняв свої афіші і виїхав із села.

Ще й зараз люди згадують, як незаможники Мотузівки купили «фордзон», як він стояв під повіткою у сільраді, бо ніхто не вмів керувати машиною. Тоді до трактора підійшов Кузьма Середа, довго вовтузився біля нього, а на другий день вранці завів машину і поставив її на площі. Зібралось багато народу, дітлахи стрибали навколо, мов горобці. Кузьма причепив до трактора плуг, сів за кермо і, збивши на потилицю шапку, пустив машину. Лемеші врізалися в сухий цілинний ґрунт площі. Аж до самої церкви проорав Кузьма дві борозни. Це були перші борозни, проорані в селі трактором. Незаможники на руках носили Кузьму, все село дивилося на нього, як на якесь чудо. Згодом Кузьма подався працювати трактористом у радгосп «Червона долина», що за п'ятнадцять кілометрів від Мотузівки...

В роки громадянської війни Середа служив у червоному партизанському загоні, відстоював молоду Радянську владу в наших місцях, а в дні Великої Вітчизняної війни знову ходив з гвинтівкою по лісах... На грудях Середи — два ордени Червоного Прапора.

— Як ся маємо, що новенького у столиці? — питає Кузьма Гаврилович, попихкуючи цигаркою.

В кімнаті враз повеселішало, ніби вона стала просторішою і світлішою — сюди зайшла людина, енергія якої біла через край. Дізнавшись про наше бажання влаштувати вечерю біля вогнища, Кузьма Гаврилович аж сплеснув у долоні:

— То в чому ж річ? За чим затримка?

— Сала немає, — сказав Кіпоть.

— Тьху на вас, — відмахнувся руками Кузьма

Гаврилович,— та щоб у нас не можна було дістати сала? Сором та й годі! Ану, Васильку, гайда до мене додому, скажи Палажці, щоб дала шматок сала та ще й до сала чогось, вона знає... Візьми і біжи на луки, ми туди підемо.

Зрадлий Василько миттю зник за дверима, а ми закурили і теж вийшли у двір. Над землею плив щербатий місяць, розливаючи навколо зелене світло.

— От дивись, Олексю,— звернувся до мене на «ти» Середа, показуючи рукою на село, що мерехтіло у тьмяному світлі,— ще й досі освітлюємо село місяцем. Як і тисячу років тому... Ганьба! Нам ганьба, керівникам села. Хіба вже так важко щось придумати? Скільки розмов у нас точиться навколо цього питання! Не один раз пріли на засіданні правління, міркували так і так — нічого не вдіємо. І це ж — МТС поруч, вірніше, не поруч, а в самому центрі, ближче не може бути. А от приїхав до нас Іван Онисимович, закрутилося... Поживеш у нас ще з місяць, будеш читати газету при електриці.

— Будете електростанцію? — здивувався я. — На Орільці?

Кузьма Гаврилович зітхнув:

— Ні, не на Орільці... Орілька наша до того ослабла, що дай бог їй сили себе рухати, не те що турбіни. Може, колись і потягне турбіну, але не зараз... Вирішили проблему просто й дешево. Взяли в МТС старий паровик, поклали його черевом на землю. Незабаром зробимо електропроводку, розтопимо паровик, і — світи, лампочко! Паливо дешево, те, що під ногами лежить: солома, бур'ян, хмиз... Паровик нічим не гребує, все йому подавай, все горить...

— Звичайно,— відізвався Іван Онисимович,—це не вирішує всієї проблеми, для нашого колгоспу паровика мало. На той рік купимо дизель, електрика нам потрібна не лише для освітлення. Он який у нас план розвитку тваринництва! Все треба механізувати, а без електрики не обійдешся...

— Варто почати, дібрати смаку, як то кажуть, щоб, значить, колгоспники бачили, що діло посувається,— із захватом говорив Кузьма Гаврилович.— Світло нам потрібне дозарізу... Ось закінчимо жнива, прийде осінь, грязь, дощі... Хмари заховують і місяць, і зорі... Хоч вовком вий — темрява, морок. А у нас інтелігенції близько триста душ! Це ж треба зрозуміти — у Ясенівці триста інтелігентів. Вісімнадцять чоловік учителів, три агрономи, три бібліотекарі, шість працівників пошти, двісті чоловік механізаторів МТС — сила! І ще додай — багато хто з них вчиться заочно... Подавай світло! І не тільки світло — подавай приміщення для заочного навчання. Так, так! Щоб був такий клуб чи палац культури, як ти його не називай, а щоб було де людині підготуватись до сесії, щоб під руками книжки були різні... Отоді й не подадуться випускники середньої школи з села, а осядуть тут. А люди нам потрібні ось як,— Кузьма Гаврилович черкнув рукою по шиї і змовк. Видно, збирався з думками, щоб висловитися до кінця.

— Гніденко, колишній наш голова, вирішував проблему кадрів просто — він не давав випускникам довіди про звільнення від роботи в колгоспі. Хіба цим зарадиш справі? Треба зробити так, щоб люди самі, добровільно залишалися в селі, щоб приваблювала їх радість праці на землі, краса сільського життя...

Ми вийшли на луг, підійшли до річки, спокійної, темної. Іван Онисимович нарізав великим кривим ножем бадилля будяка, зверху поклали хворостиння, кізьяків і запалили багаття. Посідали на росяну траву.

— Волога! — сказав Кузьма Гаврилович. — Як хороше, що у нас знову з'явилася на луках волога. Змівився краєвид, повеселішало, зазеленіло все... Розумієш? Треба дбати про те, щоб і місце, де ти живеш, було красивим... Аякже! Адже господарі землі — ми, а раз так, то ми й повинні завітчати її, для себе ж.

— Крім цього й господарський зиск маємо добрий від красивого краєвиду, — додав Іван Кіпоть. — Ось-ось найдуть до нас дачники. Можна подумати, що тут такого для колгоспу? А я скажу, що дачники мають велике значення саме для нас. Глянь на карту — великі міста далеко, добрі базари — за сто і більше кілометрів. А тут — сам базар їде до нас, не треба нам возити молодих курчат та городину в міста. Продаємо дачникам, люди не відриваються від роботи, транспорт не ганяємо...

— Так, так, — підтримав розмову Кузьма Гаврилович. — Скільки людей ми вивільнили від поїздок у Полтаву для продажу продуктів з присадибної ділянки!

— Наш край славиться коноплями, — продовжує свою думку голова колгоспу, — це ти сам знаєш — колись усі, старі й малі, ходили в полотні. Щороку ми здаємо тепер державі конопель на сотні тисяч карбованців. Але ж коноплі треба мочити, а ще рік тому у нас доброго озера не було. Кидали снопи у

ту саму кволу Орільку, труїли останню рибину... А тепер у нас озер скільки — глянь-но!

Під місячним світлом блищало на лузі, по той бік річки, кілька озер, повитих голубою запоною туману. Попискували в кущах птиці.

— От ви бідкались, що нема сала,— знову заговорив Кузьма Гаврилович, підкладаючи бур'яну у вогнище.— Мудра штука оте сало. І скажу тобі — не легко його знайти в нашому селі... Занедбали ми тваринництво, пустили його на самоплив. Багато говорили про плани, мудрували, а про кукурудзу забули. А її ще діди-прадіди вирощували на цих землях, кабанів відгодовували яких.

— Та не тільки сало,— зауважив Кіпоть,— взяти хоча б ковбасу. Звичайну нашу українську ковбасу. Де її купиш? У магазинах, навіть у міських гастрономах, не завжди знайдеш. Тобі можуть запропонувати яку завгодно — і польську, і майкопську, навіть браушвейгську, а української нема. А попит на неї, скажу вам, величезний! Повезли ми оце недавно в Полтаву машину ковбаси, засмаженої з часником, так, знаєш, одбою не було. Просто в чергу стають люди... Лантух грошей привезли...

З темряви виринуло осяйне обличчя Василька, а за його спиною появилася дівчина, яку ми бачили у дворі Кузьми Гавриловича, коли з Васильком заходили якимось до нього. Все лице її було всипане червонястим ластовинням, яке виднілося навіть зараз, у півтемряві. Рухливі очі дівчинки перебігали по наших обличчях.

— О, і ти сюди прийшла? — підвівся Кузьма Гаврилович.

— Тебе кличуть до телефону, викликають з району! — випалила дівчинка і, захопивши палицею жар, підкинула вгору.

— Не розгрібай! — сердито сказав Середа і скося подивився на мене. — От, не маю можливості навіть поговорити з людьми...

Він неохоче підвівся, побажав нам смачної вечері і пішов навпростець, через луг.

— Заходь до мене якось, Олексю, поговоримо, — кинув з темряви, — поки не починали жинувати...

Коли Кузьма Гаврилович зник, я відчув, що навіть вечеря втратила вимріяну нами принадність. Цей старий, заклопотаний справами чоловік був такий юний і завзятий, що я вже напевне знав — саме він був душею отого великого, викладеного мені Кіптем плану.

— Скажи, Іване, — звернувся я до Кіптя, — чи давно Середа приїхав у село?

— За рік переді мною, — відповів Кіпоть.

Він уже встиг нарізати своїм кривим ножом сала і нанизати шматочки на зелені вербові прутики. — На ось, та смаж собі, — подав мені один такий прутик. — А то за розмовами ніколи й закусити.

Василько наставляє на вогонь свій шматок сала. Веснянкувата дівчинка все ще копирсається палицею у вогнищі, розкидаючи попіл. Вона весь час мовчить, скося позираючи на мене.

— А де він працював перед цим? — питаю.

— Хто?

— Та Кузьма Гаврилович.

— Був заступником голови райвиконкому. А коли вийшла постанова про зміцнення колгоспів, пер-

шим заявив про своє бажання поїхати працювати в село. Невгамовний чоловік! Романтик!

— Хороший романтик,— сказав я.— Більше б нам таких.

— Правильно,— погодився Кіпоть.— Якби не він, я б давно вже розмагнітився...

Кіпоть, видно, зрозумів, що сказав зайве, і перервав розмову на інше. Я підвівся з вогкої трави, почав жартувати з Васильком.

— Довго ти ходив, я ледве не вмер з голоду...

— Але ж це далеченько!

— Могли б розпитати у Кузьми Гавриловича про Степана Бондаренка, а тепер шукай його...

— Так ми ж підемо до тітки Ніни...

— Починаються жнива, спробуй поговорити з нею, коли вона буде на роботі...

— Всі наші хлопці теж будуть на жнивах,— говорив Василько, уминаючи сало,— а мене не взяли...

— Чому?

— Кажуть, малий ще... А я зовсім не малий...

Він поглянув на мовчазну дівчинку і зашарівся.

— А як же звати твою подругу? — спитав я, дивлячись на веснянкувату дівчинку.

— Настя.

Настя, Настуся, Наця!.. Спогади, мов рій, заснували в моїй голові. Була колись у моєму юному житті Настя, красива дзвінкоголоса дівчинка, спогад про яку я проніс до цих днів... Де вона зараз? Яка її доля? Щоб не виказати свого збентеження, кажу:

— Знав я одну Настю колись, тільки ми її називали Нацею, і була вона балакучіша, ніж ця...

— Розкажіть,— благає Василько.

— Хай потім... колись...

Кіпоть подає мені шмат хліба і запитує, сміючись:

— Хіба й досі не забув? Адже це було так давно...

— Спогади про першу дружбу не забуваються...

— Ну, то розкажи, — підтримує Василька Кіпоть. — Це ж цікаво...

— Розкажіть, — каже раптом Настя і спалахує густим рум'янцем.

Я сміюсь:

— Ну, якщо й Настуся просить — тоді доведеться розповідати. Слухайте ж!

СПОГАД

Тоді саме сіялися осінні дощі, довгі й нудні, мов самотній шлях серед степу. Цілий день і цілу ніч небо струшувало на землю дрібний водяний пил, рівчаки наповнилися холодною брудною водою, птахи подалися у вирій. До школи я тоді не ходив, хоч і час було — точилася громадянська війна, школа не працювала. Нидіючи від неробства, сільські хлопчачки не могли весь час сидіти вдома, вибігали на вулицю, бовталися в рівчаках, робили водяні млинки, пускали паперові кораблики, які швидко тонули у бурхливому потоці.

Оця частина лук, де росте сіно, належала тоді поміщикові Тирсі. Жив Тирса он на тому пагорбі, що тепер увесь вкритий дерезою. Оце проїжджав я те місце, навіть каменюки не побачив з колишнього маєтку Тирси. А тоді там стояли білі, гордовиті кам'яниці, огорожені тінистим садом і оточені ставка-

ми. Ніхто не ходив до Тирси за простою — десять спущених з цепу вовкодавів пильно охороняли маєток від стороннього ока. Навіть наймити, що ставали до Тирси на строк, не могли вільно ходити вночі, боячися лютих собак.

Тієї осені Тирса встановив на луках механічний прес для сіна. Дуже нам хотілося побачити, як працює отой прес. Не витримали і пішли до скирт. Там нікого не було. Стояла вогка погода, і пресувати сіно припинили. Підійшли до річки, зупинилися. Орілька набухла мутною водою, розлилася. Як її перейти? Частина хлопців повернула назад у село, махнувши рукою на нашу затію, а я із своїм щирим другом Петром вирішили будь-що перебраться на той бік. На наше щастя, хтось залишив на березі поплавок з очерету. Ми скочили на нього, взяли у руки по дрючку і попливли. Вода підхопила наш поплавок, закрутила його, понесла вниз, за леваду. Щосили намагалися ми скерувати поплавок на той бік річки, але вода була дужчою за нас і занесла поплавок далеченько. Все ж нам вдалося пристати до берега. Витягши поплавок, ми пішли до великих скирт сіна, що бовваніли в імлі.

Із захватом дивилися на прес, на мотки товстого дроту, на готові паки сіна, складені у великий оже-ред. Незабаром вже лазили з Петром по тій скирті, ховаючись один від одного в норах, зроблених спеціально для провітрювання пресованого сіна. Ці нори були такі круті і звивисті, що в них легко було заблудитися. Якось, ховаючись від свого друга, я забрався у довгу темну нору, ліг на сіно і причаївся. Десь, ніби під землею, чувся голос товарища, який

марно намагався знайти мене. Я лежав і не відзивався, аж поки заснув. Чи то запах свіжого сіна запаморочив мені голову, чи щось інше, але я таки міцно заснув і проспав, мабуть, довгенько, бо, коли підвів голову, в хіднику потемнішало. Я виліз з нори і раптом побачив перед собою дівчинку мого віку з двома косичками, перев'язаними червоними стрічками. Дівчинка дивилася на мене сердитими очима. Певне, вона не сподівалася, що може тут когось зустріти.

— Чого лазиш? — строго спитала вона. — Ось спушту Трезора — знатимеш...

— Спробуй зачепити, я тобі в пику дам! — прохопилося в мене, і я став у бойову позу. Дівчинка примружила великі очі, скривила лице і записчала:

— Розбишака! Я знаю, ти ловиш кішок, здираєш шкірки і торгуєш ними на базарі! Ти сорок днів невмиваний, і від тебе тхне макухою! Ти всю мою світлицю загидив своїм козлим духом!

Я зрозумів, що переді мною стояла Тирсівна, донька поміщика, якого трохи поскубли люди, коли почалася революція, але, як прийшли гайдамаки, він знову оклигав. У моїй душі кипіла лють від образи. Я ніколи не ловив кішок і не здирав з них шкірок на продаж, щодня вмивався, а макуху їв лише тому, що більше нічого було. Я знав, що синки заможних селян дражнили нас кішкодерами і макоржениками. Я не міг втриматися, підійшов і тріснув зарозумілу Тирсівну по голові. Вона вдарилася об тугу паку сіна, широко розкрила очі і, перемагаючи біль, сказала з люттю:

— Іншого я від тебе й не сподівалася. Ти — богуз, бо б'єш жінчину. Сказано — макорженик. Ех ти, ю ар е дак тейбл!

Вона показала мені язика і намірилася втекти. Одначе я схопив її за косу і повернув лицем до себе.

— Що ти сказала? Що значать твої слова? Кажи, бо вб'ю!..

Дівчинка насмішкувато скинула на мене оком, засміялася:

— Це я лаялася по-англійськи. Я так і знала — ти жодного слова не зрозумів..

Я відпустив її косу, присів. Сором обпик мені обличчя. Я поводив себе, як найпослідуший, хоч, по суті, ця дівчинка і не завдала мені вже таких прикροстей. Проте здаватися я не хотів і сказав з викликом:

— Твої слова — пусте белькотання. Я теж можу. Ось: у дворі дрова, на дровах трава. Га? Або ще й так: переперепелиха переперепідпадьомкала до перепеленят. Вимов! Не можеш? Ага!

Дівчинка сміялася, але я на те не зважав.

— Я знаю, якого кольору яєчка несе одуд, я бачив, як квилито чаєня, спіймане на ваших луках, я... я... знаєш що? Я знаю, скільки у корови зубів, я рукою можу забити гвіздок у товсту дошку!

Мені хотілося ще чимсь похвалитись, але я вже, здавалося, вичерпав всі свої доблесті і зніяковіло змовк. Дівчинка не зводила з мене своїх очей, її лютя минула, і вона примирливо сказала:

— Хоч ти й побив мене — я згодна гратися з тобою. Як тебе звуть? Іваном?

— Олексою.

— Ну, а мене Настею. Це — по-вашому, а по-нашому Наця. Давай ховатися!

І вона кинулася в бічний хідник. Довго десь шаруділа, мов мишеня, а тоді гукнула: «Шукай!» Я лавив попід паками сіна, зазиравав у всі закапелки, та марно. Стомившись, впав на сіно й аукнув. І десь зовсім в іншому боці пролунало: «Шукай!» Тоді я подався на голос, але за мить почув його з протилежного боку. «Мов деркач той»,— подумав і знову пірнув у хідник. Але Насті ніде не було. Тоді я знову аукнув. Не встиг обернутися, як на мої очі впали чийсь гарячі долоні, міцно стиснувши повіки.

— Ти зовсім не вмєш шукати! От опудало!

Я не знаю чому, але ці слова вже не дошкуляли мені, я вже не сердився на Настю, а дивився їй в обличчя, ловлячи кожне її слово. Що діялося тоді в моїй душі — не знаю. Але сірі, з волохатими віями Настині очі, її смішні косички з червоними кісниками, картате чепурненьке пальто — заворожили мене. Витираючи спітніле чоло хустиною, вона щебетала:

— Я дуже люблю ховатися, стрибати з зонтиком проти вітру, бігати навперейми, але мені не дають... За мною ходить підсліпувата пані Марія і шепоче: «Гуд дей, вері мач». Набридло! Помру скоро від нудьги. Хочеш, я тобі розкажу казку про закоханого орла?

І вона розповіла мені про великого орла, який побачив чарівну принцесу, підхопив її на дужі крила і поніс на високу, неприступну скелю. Довго її шукав принц, та не знайшов. Побачивши красу гір, принцеса не захотіла повертатися назад.

— От яка казка. Правда, цікава? Це Андерсен написав. Ти чув про такого?

Я признався, що, крім «Кобзаря», не читав жодної книжки.

— Жаль,— сказала Настя.— От які раніше орли були...

— У нас таких не водиться,— сказав я не сміло.

Настя подивилася на мене і жартівливо провела рукою по моему обличчі:

— Так, мажорженику, не водяться, а жаль... Переводяться орли...

Я насупився, бо не знав, як відповідати на її жарти, а вона вже підхопилася, сказала:

— Приходь завтра сюди. Добре? Я ждатиму! А зараз час іти. Шукає вже, мабуть, англійка...

Настя кинулася в бічний хідник і зникла. Коли я виліз із скирти, вона вже була далеко...

Тільки тепер я згадав про мого товариша. Обійшов скирти сіна, заглянув навіть під повітку, де лежали жмути дроту, погукав, але його ніде не було. Надходив вечір, а мені ж треба ще перебратися через ріку. Біг луками, провалювався в калюжі, в трясовину. Набрив повні чоботи води. Добре, що вони були діряві і вода витікала. А тут ще й лихо — мій товариш уже переправився і забрав з собою поплавок... Ходив я понад берегом, шукав мілкого місця. Що було робити — скинув штани й побрів... Вода сягала лише до шиї, сьак-так перебрався. Коли ввійшов до хати, мати злякалася. Лице моє горіло вогнем, ноги підгиналися. Поклала мене на піч, на гарячу черинь, напоїла чаєм, вкрила рядном. Уночі я вигу-

кував «вері мач», «орел», аукав... Мати прикладала до моєї шиї свячений брус і шепотіла молитву...

За кілька днів я знову прийшов до скирти і побачив там Настю. Вона крутила колесо преса і робила з дроту невеликі кільця.

— На ось тобі,— подала мені кільце.— На згадку...

Вона була вбрана в коричневий плащ з башличком, на шиї тріпотів смугастий шарфик.

— Щось ти довго не приходив...

Я розповів, як важко було перебратися через ріку, як мене несла вода і як я ледве врятувався, зачепившись руками за латаття. Звичайно, трохи перебільшив про латаття, але тоді я не міг втриматися. Мені хотілося хоч чим-небудь похизуватися.

— Молодець,— сказала Настя.— А не плакав?

— Я ніколи не плачу...

— Я теж,— відповіла Настя,— навіть коли мене б'ють...

— А хіба й тебе б'ють? — здивувався я.

— Б'ють... От хоч би кілька днів тому... один лицар...

Я опустив очі.

— Я більше не буду...

Вона подивилася спідлоба, а тоді смикнула за рукав і крикнула:

— Шукай!

Кинулась у хідник, та я притримав її.

— Тепер твоя черга шукати!

Я поліз у скирту, пробрався в самісіньку середину, завернув убік і раптом прикипів на місці. Мені в обличчя дивилося дуло нагана.

— Хто ти? — почувся хриплий голос.

Я підвів злякані очі і побачив чоловіка в подертій сорочці.

— Я — Олекса... Ми тут граємось...

Дуло нагана опустилося, чоловік висунувся з сховища і підійшов до мене. Він пильно оглянув мій сіряк, облізлу заячу шапчину.

— Де твій батько, Олексо?

— На війні...

— А мати?

— Мати вдома...

— Що вона робить?

— Пряде вовну для старого Куті.

— Це отой Кутя, що в нього млини?

— Той...

Чоловік полегшено зітхнув, посадив мене поруч себе і сказав:

— От що, Олексо, тут така справа... — він закашлявся, хапаючись руками за живіт. Лише тепер я помітив, що у нього живіт туго забинтований шматком сірого піджака.— Я воюю за бідних. А мене шукають гайдамаки... Ти знаєш, хто такі гайдамаки?

— Знаю...

— Так от, гайдамаків скоро скинуть, недовго їм панувати. А мені десь треба пересидіти днів зо три, поки загоїться рана, тоді я піду звідси... Отже, знай своє діло — мовчи, чуєш? Щоб ніхто не пронюхав, навіть матері не кажи. Обіцяєш?

— Не скажу, дядечку, їй-бо, не скажу. Побий мене грім...

Чоловік засміявся, обняв мене і раптом застогнав. Він корчився від болю, а я сидів поруч і не знав, чим

йому допомогти. Раптом я почув Настин голос: «Олексо, гов!» Чоловік перестав стогнати, випростався, зашепотів:

— Це хто?

— Це Настя, Тирсина дочка.

— Що? — витяг шию чоловік. В його очах промайнули злі вогники. — Іди до неї і відведи геть... Чуєш? Я побуду тут ще дві-три ночі, не більше... Грайся з нею в іншому місці, а сюди не лізьте... Чуєш? Іди.

Та не встиг я зробити й кроку, як Настя виринула звідкись згори, стала перед нами. Побачивши незнайомого, вона свиснула й присіла від здивування.

— Ну от! — докірливо глянувши на мене, мовив чоловік. — А що ж тепер?

Я стрепенувся.

— Вона хоч і буржуйка, але хороша дівчинка... Не викаже.

Чоловік сумно подивився на мене:

— Малий ти ще, не знаєш... Ех, Олексо, Олексо...

Сів на землю, обхопив голову руками. Видно, він думав, як йому бути з непроханими гістьми. Ми сиділи мовчки, чекаючи його присуду. Раптом Настя сказала:

— Я знала, що ви тут живете...

Чоловік здригнувся.

— Ти знала? Про мене?

— Я чула, хтось кашляв... Тепер мені ясно — ви голова ревкому з Мотузівки... Вас шукають...

— А звідки ти це знаєш?

— Я чула, як гетьманці говорили з Тирсою...

— З твоїм батьком?

— Він мені не батько... — сказала Настя і опустила очі.

— Стривай, стривай! — подався вперед чоловік. — Не батько, кажеш?

Настя мотнула головою.

— Я ненавиджу його! Він — вбивця...

Чоловік похнюпився.

— Все це так, але ж це не значить, що він тобі не батько.

Настя присунулася до чоловіка, гаряче зашепотіла:

— Я дала слово нікому не говорити про це, але вам скажу. Скажу! — лице дівчинки пашіло, очі світилися рішучістю і завзяттям. — Коли почалася революція і у нас спалили амбари, вночі до мене прийшла у спальню одна наймичка, сказала: «Насте, у тебе є рідна мати. Тебе силоміць одняли у неї, така була гірка доля у твоєї неньки... Вона переказує тобі, щоб ти не втікала з Тирсою, а щоб ждала її, вона скоро приїде»... Тоді я все зрозуміла. Ще раніш відчувала щось таке... Щороку мені приносили подарунок від якоїсь невідомої жінки, називали її моєю хрещеною матір'ю... Одного разу одержала полотняну вишиту сорочку, другий раз хустину, гаптовану червоним хрестиком, третій раз — рушничок, барвистий, з великими синіми квітами, серед яких ледве-ледве пробивалося слово «мама»... То моя матуся, бідна, вишивала...

Настя схопилася руками за обличчя, і ми побачили, як з-під пальців потекли сльози. Вона плакала голосно, нестримно. Розмазувала сльози, захлинаючись, говорила ледве розбірливо:

— Чекала я, чекала, ночами виглядала матір... А вона чомусь не приїздила до мене. А тут гетьманці прийшли, Тирса облишив збиратися за кордон, все повернулося назад... А я вже не можу далі терпіти...

— Т-а-а-к, — промовив чоловік. — Сумна історія, одна з тих історій, на які такий багатий маєток Тирси... Та на ньому окошиться за все зразу... Знайдемо твою маму, Насте, не журись... Ось дай лишень гетьманців побити...

Очі у нього повеселішали.

— Годі плакати, любі мої, — сказав він весело, — краще збігайте додому і принесіть мені щось попоїсти.

Ми підвелися. Першою прохопилася Настя:

— Олексі далеко, а я миттю... Почекайте, я зараз принесу вам...

Чоловік щось хотів сказати, та не встиг — Настя вже вискочила і побігла до маєтку.

— Ну, що ж, — сказав чоловік, — перевіримо цю історію. Скидається на правду, але обережність не завадить... Іди лишень, Олексю, та подивись, чи не йтиме хтось слідом за нею, коли повертатиметься до нас.

Та сумніви того чоловіка були даремними. Настя незабаром повернулася, принесла хліб і шматок копченого окосту, була щаслива і рум'яна, мов квітка. Прийшли ми з нею до скирти і на другий день, і на третій. Я приніс миску млинців, витяг нишком з печі, коли мати кудись вийшла, а Настя шматок сала, білу хлібину, навіть сорочку прихопила... Той чоловік дуже скучав за нами, виглядав, прислухаючись до най-

меншого шурхоту... Та одного разу, це було на четвертий день, ми його не знайшли у скирті. Якийсь приземкуватий парубок, припадаючи на ліву ногу, вовтузився біля преса, підозріло оглядаючи нас. Коли ми нишком проникли у найпотаємніший хідник, там не було нікого. Ми присіли і так просиділи довго, приголомшені горем. Та враз Настя нахилилася, підняла папірець, що стирчав під дротом паки сіна, скрикнула:

— Записка! Слухай: «Пішов далі, прощавайте, мої юні друзі, буду живий — побачимось».

Попрощались ми з Настею, пішли додому. Я ще навідувався до скирти, та Настя не приходила туди. Що з нею було далі — не знаю, говорили люди, ніби вона таки знайшла свою матір, виїхала з нею аж у Краснопавлівку, але я вже більше її не бачив...

...Вогнище пригасало, кидаючи останні промінчики тьмяного світла. Василько принішк, заслухавшись, а Настуся вже сміливіше дивилася на мене, згоряючи від бажання поставити сто запитань. Іван Онисимович, який увесь час мовчав, уважно слухаючи моє оповідання, нарешті сказав:

— Гм, гм, цікаво, наче в казці... Просто дивно, скільки часу минуло, а ти й не забув... А от вона розповідала про все це трохи інакше...

— Хто вона?

— Та Настя ж...

— Вона в Ясенівці?

Іван Онисимович підвівся, сказав удавано байдужим голосом:

— Тут, майже поряд... Не впізнав?

— Жартуєш?

— Ось що,— сказав Кіпоть серйозно.— Я цю історію продовжу, але не зараз... Зараз уже пізно, гайда спати. Вам-то що, можете лежати до обіду, а мені тепер не до сну... Починаємо жнива...

— Дядьку,— промовив плаксивим голосом Василько,— розкажіть, щоб і ми чули.

— Розкажіть! — сплеснула в долоні Настуся.— Ми дуже вас просимо, дуже...

— Нічого розказувати,— відповів Кіпоть.— Ота Настя — моя дружина. Що ж вам розповідати? Ходімо додому, вже пізно.

Він широко ступив у морок і попрямував до села, а я стояв, дивлячись йому вслід, не маючи змоги зроби́ти й кроку.

СТЕЖКИ-ДОРИЖКИ

Хоч як ми поспішали, але догнати Івана Онисовича не змогли. Він повернув вправо, до своєї хати, а нам треба було в інший бік, до дитячого будинку. Василько йшов поруч мене, бадьоро стьобав лозиною по своїх цупких штанях, захоплено говорив:

— От якби так щовечора збиратися біля річки! Яких би історій можна було наслухатися!

Настуся підтримала його:

— А то зберемося в піонерську кімнату, тільки й знаємо, що виводимо пісень. Ну, сьогодні пісня, завтра пісня, але ж хочеться чогось такого... іншого. Цього літа ще ні разу в ліс не ходили!

— Так ліс же далеченько,— кажу.

— Дрібниця, — авторитетно озивається Василь-

ко,— за день можна піти туди й повернутися назад. Аби охота!

— Давайте підемо в ліс! — пропонує Настуся. Вона вже трохи звикла й почуває себе вільно.— Підете з нами, Олексю Петровичу?

— У нас в Васильком стільки роботи набралось, що важко обіцяти. Ще не все з'ясовано з головним— з партизанськими справами.

— Які, які справи? Розкажіть, візьміть і мене,— благала Настуся.— Хай Василько скаже, я дисциплінована. Вмію плавати, лазити по деревах...

Я сміюсь:

— Лазити по деревах, може, і не доведеться, тут інша справа, трудніша.

— Я люблю труднощі! — наполягає Настуся.— Візьміть мене з собою.

— Хай вирішує Василько — взяти чи не взяти. Йому видніше,— це я навмисне, щоб підняти авторитет Василька. Хлопчик серйозно розмірковує:

— Настю взяти можна, вона не язиката... І Лесика візьмемо, у нього ще мало друзів, і йому нудно.

Домовляємось завтра разом іти до Ніни, дружини бригадира Вовченка. Провівши Настусю, повертаємось назад. У хаті ще світиться. На порозі нас зустрічає огрядна тітка Фійона, гримає:

— Де ж це ти так довго ходиш, Васильку? Хіба я тебе відпускала на всю ніч?

Василько ховається за мене, виправдовується:

— Так я ж не сам був, ось Олексю Петрович і дядько Кіпоть теж були. Спитайте...

Ласкаво привітавшись зі мною, тітка Фійона вка-

зує на чисту постіль і на стіл, де стоїть миска з молоком:

— Вечеряйте, прошу, а оце тут будете відпочивати. У нас хоч і тісно, та чисто. Можете не сумніватися.

Василько прощається зі мною, йде з тіткою Фійоною у свій гуртожиток. Тітка Фійона, на ходу поправляючи рушники та занавіски на вікні, бажає мені доброго відпочинку і запрошує приходити завтра до них снідати.

— Наші старшенькі підуть рано в МТС, вони там на курсах, трактористами будуть, а ми з Васильком та ще Катеринка, найменша з дівчаток, залишимось... Приходьте снідати!

Коли вони виходять, я сідаю біля стола, підкручую лампу і пробую читати газету. Але літери стрибають, на очі напливає сльоза. Важко читати при такому тьмяному світлі! Правду казав Кузьма Гаврилович, потрібне хороше світло, щоб легше було жити. «Подавай світло!» — говорив він. Так, пора, пора його дати Ясенівці. Скидаю піджак, починаю мити руки, готуючись до сну. Раптом хтось зашарудів під вікном, почувися кроки. Я підходжу до вікна і бачу усмінене, трохи навіть розгублене лице Кіптя. От тобі й маєш! Вибігаю в сні і помічаю поруч з Кіптем його дружину.

— Прошу заходити! — гукаю схвильовано: зараз я побачу ту, яка колись стривожила серце, примусила перепливати річку, мріяти...

— Пробач, Олексю, — каже Кіпоть, входячи. — Вже так пізно... Але коли я розказав Насті... Одним словом, знайомтесь спочатку, впізнавайте!

Я дивлюся на дружину мого друга. Так, це вона, Настя, спогад моєї далекої юності. Ті ж самі грайливі сірі очі, чарівна посмішка.

— Настусю... Тирсівна, — кажу я, потискуючи її маленьку руку.

— Колись була Тирсівна, а зараз Кіптіха! — посміхається вона.

Ми сідаємо на стільці і дивимось одне на одного, перебиваємо запитаннями, сміємось. Кіпоть дістає з кишені пляшку вина, розливає його в кухлі.

— Заради такої зустрічі... — каже і сміється. — Мов у пісні тій про стежки-доріжки...

— От як, — звертаюсь я до Насті, — був у вас, вареники їв, говорили про все на світі і не знали, що ми давні знайомі...

— Дуже давні, — сміється сірими, іскристими очи-

ма Настя,— тому й не впізнали... Постаріли, змінилися...

— А чи пригадуєте, Насте, як ви мене колись приголомшили англійськими словами? Тільки згодом, коли вже вчився в інституті, я дізнався, що ви тоді мене величали не більш, не менш, як дубовим столом... Чому саме дубовим?

— Мабуть, я не знала інших, дошкульніших слів. Вичерпала весь свій лексикон...

— А тепер він став більшим?

— Я ж викладач англійської мови! Це мій фах...

— Мабуть, і стаж уже чималенький, адже перший урок ви дали понад тридцять п'ять років тому...

— Правда,— погоджується Настя,— це було давно, дуже давно. І за той свій перший урок я мала добру подяку...

— Мені й досі соромно, як згадаю, але... Це була класова помста, так би мовити... Самозахист.

— Знайшли від кого захищатися... Лицар!

— Більш не буду,— кажу сумирно.

Настя вибухає сміхом:

— Колись уже чула ці слова...

— Я обіцянки своєї додержав... Нікого й пальцем після того не торкнув.

Ми піднімаємо кухлі, Кіпоть проголошує тост:

— За такі-от зустрічі земляків. Щоб їх було більше і щоб усі вони відбувалися тут, у нашому селі.

— А що, приїздять люди? Повертаються наші земляки? — запитую.

Кіпоть задоволено потирає руки.

— Повертаються. Вже чоловік десять є, наших,

ясенівських. Ми тут таке затіваємо, що аж дух забиває... Навіть моя дружина захопилася...

Влучивши хвилину, я приступаю до того, що мене найбільш цікавить:

— Ви ж хоч розкажіть, де і як зустрілися, коли побралися, я ж нічого не знаю... Крім того,— звертаюсь до Насті,— мене дуже цікавить історія з вашою матір'ю, яку скривдив Тирса. Що воно за історія?

— Багато розказувати,— перебив Кіпоть.— Та й цікавого малувато, це я, звичайно, про нашу зустріч з Настею... Бачиш, не тільки ти знав Тирсівну, знав і я... А коли закінчив технікум, дістав призначення в армію, на Далекий Схід, поїхав у Краснопавлівку, де Настя жила з матір'ю, забрав її та й майнув аж на Чукотку. Попоїздили ми!

— О, феодал: «забрав», «майнув»... Не захотіла б — не поїхала б з тобою,— засміялася Настя.

Худорлява і струнка, вона здавалася значно молодшою за нас з Кіптем. Мені навіть спало на думку, що вона ніколи не стане старою...

— Ви питаєте про ту історію,— звернулася до мене Настя,— дуже то сумна історія... Аж згадувати не хочеться...

Іван Кіпоть лагідно подивився на дружину.

— Минуле завжди приємно згадувати...

— Дивлячись яке минуле! — блиснула очима Настя.— Є речі, які хотілося б забути...

Я зрозумів, що Насті нелегко говорити про своє дитинство, і тому звів розмову на інше.

— А скажи, Іване Онисимовичу, якби колгосп придбав прес для пресування сіна... Такий, як у Тирси колись був...

Настя дзвінко засміялася:

— На світі нічого не повторюється! Не будете ви вже Олексю Петровичу, і ви, Іване Онисимовичу, ходити нишком на луки і ховатися в скиртах сіна. Не трапиться вам молоденька Тирсівна, не повториться пригода з головою Мотузівського ревкуму. Все у свій час...

— Не в цьому річ,— говорю навмисне серйозно,— я маю на меті інше — ваш колгосп міг би вивозити сіно державі. Адже зараз воно таке потрібне. А щодо минулого, то я й не хочу, щоб воно повторилося. Хіба весело їсти макорженики, давитися сухим ячником, носити материні чоботи, боятися Тирсиного Трезора, який міг розірвати людину на шматки... Хіба вибійчані штани, пофарбовані бузиною, кращі за оці ось, що на нас? Коли я згадую своє дитинство, мене дрож проймає...

— У вас що,— безтурботно каже Настя, поправляючи комірець блузки,— у вас простіше, звичайніше... У інших людей є більше підстав ненавидіти своє минуле...

Ми з Кіптем зиркаємо один на одного і посміхаємось. Кажу прямо:

— Хотів би я знати, у кого це більше підстав... ненавидіти своє минуле.

Настя повертається в мій бік і з викликом запитує:

— Хочете знати?

— Дуже хочю.

— Ну, розкажи вже, Насте,— просить Іван Кіпоть.

Але Настя ніби не чує цього прохання. На її гарному лиці виступили червоні плями.

— От мене ще й зараз називають Тирсівною... А яка я Тирсівна? З допомогою різок та колючого гороху вбивали мені в голову, що селянські діти — розбишаки, злодії, коростяві, кішкодери... Вчили мене англійської мови і вкрали найбільшу радість дитинства — рідну матір. Годували рисовим пудингом з мармеладом, а вчили ненавидіти людей, цуратися життя. От ви кажете, що їли ячники і макорженики. А мене годували краще! О, мене годували добре! Та в ці смачні страви клали отруту — прищеплювали зненависть до наймитів, до простого люду. Робили все, щоб я зненавиділа оцей степ, оці луки, вас, свою матір... Так, навіть матір...

Я довго не знала про це, але потім, після революції, все викрилося... Моя мати служила у Тирси вишивальницею. Було їх аж шістнадцять у Тирси. День і ніч вишивали дівчата скатерті з тонкого льону, сорочки з маніжками, серветки. Тирса мав на цьому добрий зиск. Щороку він відвозив на всі європейські ярмарки чудові українські вишивки, загібав гроші... Багатство Тирси збільшувалося дуже швидко. Він уже не вмщався із своїм господарством на двохстах десятинах землі, що лежали по цей і по той бік Орільки... Він закупив землі збанкрутілого графа Полуботка, що сидів на обох берегах Ворскли, відкрив у Харкові бойню. Гроші рікою лилися в кишені Тирси, та не було у нього повного щастя, бо жінка, худа, немічна графиня Лигівська, не мала дітей.

Якось ота графиня сказала Тирсі:

— Треба нам взяти мале дитя в дім! Помру від нудьги...

Тирса поцілував руку темній з лица графині, ки-

нувся в свою кімнату і впав перед образами: «Слава тобі, боже, що ти навернув графиню на розум, відвернув від мене гризоти духа і тіла». Цієї ж ночі він викликав до себе об'їждчика Рябошапку, спитав:

— Скажи, Іване, як почуває себе Ганна? Як її дитина?

Рябошапка переломився надвое:

— Не відаю, пане, маю собі клопіт з іншою дівулею, до ваших не втручаюся...

Пан скипів:

— Не про те питаю, злодію, інше гризе... Графиня здалася, можемо тепер кинути кінці у воду.

Цієї ж ночі молоду вишивальницю Ганну, яка недавно народила від пана дочку, посадовили у віз і гнали коней цілу ніч. Ганна ламала руки, кликала свою дитину... Аж на світанку зморені коні зупинилися у якомусь селі, вишивальницю увели в хату, і Рябошапка сказав:

— Ос' тобі сто карбованців від пана. Скажи спасибі і забудь дорогу до маєтку. Якщо ти коли-небудь заявишся до Тирси або зчиниш гвалт — буде тобі лихо, ти мене знаєш... Чуєш? У тебе ніколи не було дитини, ти скромна дівчина, виходь заміж, живи собі, якщо хочеш жити...

Вискочив Рябошапка з хати і вдарив по конях. Ганна закричала не своїм голосом, повалилася на під...

Настя важко зітхнула, глянула у вікно, сказала:

— Отам було оте чорне гніздо Тирси... Отам творились колись такі історії... А ви кажете — макорженики...

Спробувала засміятися, як це вмiла лише вона,

але, видно, спогад про чорне минуле позначився на її настрої, посмішки не вийшло. Мені хотілося спитати у Насті про деякі подробиці цієї історії, але я не наважився.

— Навіть не віряться, що було колись таке,— сказав тихо.— Просто дивно...

— Ну, не будемо киснути! — знову посміхнулася Настя.— Вип'ємо ще й за те, щоб нічого такого більше не повторилося...

Ми піднесли кухлі і випили вина.

— Приходьте завтра снідати до нас,— запросила Настя.

— Дякую, я вже маю запрошення. Тітці Фійоні пообіцяв і Василькові. Ми з ним потоваришували.

— Хороший хлопчик,— сказала Настя,— розумний і душевний. Він часто до нас ходив, поки вас не було... А тепер не з'являється.

— У нас їх тут у будинку дев'ятеро,— сказав Кіпоть, підводячись.— Мороки — не обберешся... Частину вже влаштували на роботу.

— Звідки у вас беруться сироти? — спитав я у Кіптя.

— Різні причини... Василько тобі розповідав свою історію? Буває й таке...

— Сумна історія...

— Бо потураємо негідникам і панькаємося з ними,— сказав суворо Кіпоть.— Крутіше треба з ними...

Настя підморгнула мені:

— Бачите, який строгий Іван Кіпоть? Двадцять років живу з таким і ніяк не можу перевиховати.

— Наскільки я пам'ятаю, ви любите строгість,— зауважую.

Настя свариться на мене пальцем і, подаючи руку, говорить:

— У справжнього лицаря мусить бути строге обличчя і ніжне серце. Інакше буде вже не лицар, а...

— Макорженик?

Настя і Кіпоть сміються, прощаються. Проводжаю їх до воріт, повертаюсь, гашу лампу, відчиняю вікно. В кімнату линуть запахи м'яти і матіюли. Довго не можу заснути.

НАЙНІЖНІШЕ СЛОВО

Я не жалкував, що погодився йти з Васильком снідати до тітки Фійони — тут я познайомився з Катеринкою. Це була кучерява дівчинка, смуглява, наче галочка. Круглі, темні очі, мов дві стиглі тернини, дивилися на людей довірливо і ніжно. На ній було чепурненьке ситцеве платтячко, на голові великий, червоний бант. З того, як тітка Фійона поправляла на Катеринці одяг, як вона дбайливо, мов рідна мати, годувала її, я зрозумів, що між дівчам і вихователкою існує ніжна й міцна дружба. В цьому мені швидко довелося переконатись.

— Звідки це ви взяли таку красуню? — спитав я у тітки Фійони.

Вихователька, що якраз готувала каву біля плити, строго подивилася на мене, покрутила головою, що означало — у нас не годиться про це розпитувати при дітях, сказала:

— Наша Катеринка зібрала найкращу колекцію

комах. Ви не бачили? Ану, Катеринко, збігай, принеси, ми покажемо її Олексі Петровичу...

Поки Катеринка бігала в гуртожиток по колекцію, тітка Фійона розповіла про життя цієї дівчинки. Це була досить заплутана історія, з якої я зрозумів, що батько і мати Катеринки поїхали працювати на далеку північ в експедицію, а дочку залишили з бабусею. Незабаром прийшло повідомлення, що мати Катеринки загинула під час весняного льодоходу, а батько згодом одружився з іншою. Спочатку він надсилав своїй доньці гроші, обіцяв забрати її, та потім замовк. Бабуся написала своєму колишньому зятеві, просила допомоги, вона ж уже стара і немічна. В своєму листі батько пояснив, що в нього вже є сім'я, що він не може взяти до себе Катеринку, бо їй буде недобре жити з мачухою. Катеринку хотіли забрати одні бездітні вчителі, але бабуся не погодилася, і дівчинка опинилася в дитячому будинку.

Катеринка прибігла з великою картонною коробкою, повною засушених метеликів, жуків, коників, комашок. Вона тикала маленьким пальчиком у скло, під яким червоніли, синіли, зеленіли її експонати, і щебетала:

— Цього метелика мені приніс Василько, а оцього коника, що тримає зелену піку, я сама впіймала. Ой, стрибає ж! Півдня бігала за ним, поки схопила за ніжку. А він віддав мені одну, а сам пострибав на другій. Ось чому безногий.

Василько з цікавістю розглядає колекцію. Я розпитую у Катеринки про її цяцьки, вона охоче розповідає, що минулої осені на іменини їй подарували плахточку і червоні чобітки,— це такий подарунок

принесла вчителька Євгенія Сергіївна, а тітка Фійона купила ляльку. Хороша лялька, але не говорить, лише пищить.

— Хіба немає таких ляльок, щоб говорили і щоб очі заплющували, коли кладеш спати? — питає мене Катеринка.

— По-моєму, такі ляльки бувають, — відповідаю невпевнено.

— А бувають такі, що говорять «мама»?

— Чому «мама», а не «тато»? — запитую я.

— Ні, лялька мусить говорити «мама», це легше, ніж «тато»...

Мила моя Катеринко! Ти навіть не розумієш, яка іронія криється в твоїх невинних словах. Але я вчасно згадую, що тут, у дитбудинку, оголошено боротьбу з слізьми. І тому, щоб змінити тему, кажу весело:

— Хочеш піти погуляти з нами? Ми з Васильком оце вирішили походити, пошукати якоїсь пригоди. Ідеш собі, аж раптом — таємниця... Ти любиш таємниці?

— Люблю, — говорить серйозно дівчинка, — але щоб не страшно, бо вночі снитиметься...

— Візьмемо, якщо не будеш рюмсати, — додає своє слово Василько.

— Я вже цілий місяць не рюмсала, хай тітка Фійона скажуть.

— Добре, беремо з собою, — кажу я. — Тільки треба спитати дозволу у виховательки.

— Ідїть, ідїть, погуляйте, та тільки щоб недалечко, — погоджується тітка Фійона. — На обід не запізнюйтесь.

Йдемо вигоном, вже збитим копитами, трохи присохлим, але зеленим і широким. Пригадую розповідь Івана Онисимовича про хазяйнування Гніденка Правильно зробив Кіпоть, відновивши вигін. Понад два місяці випасав він тут череду, а тепер перегнав її на луки, по цей бік річки. На частині лук, відведених під сіно, зняли вже укіс. Чотири великі скирти сіна красуються по той бік річки. Буде ще й другий укіс, осінній... За літо вигін спочине, трава знову випнеться, до пізньої осені тут будуть вибрикувати коні та мукати телиці. А для овечок скільки поживи!

— Куди ж ми йдемо? — запитую я у Василька.

— Як куди? — щиро дивується хлопчик. — Вчора ж ми вирішили піти до тітки Ніни. Забули?

— Ні, я не забув, а от ти щось забув, — відповідаю загадково.

— Я? Нічого не забув... здається...

— А Настя? А Лесик?

— Правильно, — вигукнув Василько, — ми ж обіцяли взяти їх. Зайдемо? Це по дорозі.

— Обов'язково зайдемо, підводити товаришів нехороше, — говорю я.

Проходимо мимо кладовища. Це старе кладовище, поросле бур'яном, з давніми кам'яними хрестами, з гранітними брилами, що вже повгрузали в землю. Колись ми, дітлахи, бігали сюди на великдень, щоб поживитися крашанками, які щедро роздавали в цей день. Тут поховані мій дід, бабуся, мати. Марно намагаюся знайти хоч те місце, де лежать їх кості.

Підходимо до могили, де похована мати Василька. Хлопчик, присівши, гладить рукою непокірний чубчик

зеленого любистку, що міцно вчепився корінням у глину.

— Васильку,— кажу я,— ходімо, бо запізнаємось.— Мені хочеться якнайшвидше піти звідси, далі від спогадів. Але Василько навіть не чує моїх слів, він швидко зриває курай, що поріс з усіх боків, руками розривнює розтоптану землю, ногами утрамбовує ґрунт навколо хреста. Обличчя його зосереджене, навіть строге — він захоплений своєю роботою, і ми з Катеринкою відходимо набік. Дівчинка зриває квіти, що рясно цвітуть у нас під ногами, плете віночок.

Мені дуже шкода, що я не можу підійти до того місця, де похована моя мати, поправити могилу, виврати на ній курай... Багато років я не приїжджав у свої рідні місця. Та хоч би де я був, образ матері завжди стоїть переді мною, зігріває мене, голубить і надає сил. Мати, мати...

...Яскравого осіннього дня ти розбудила мене якось надто рано, сказала розчулено і печально: «Вставай, синку, бо запізнишся на поїзд». На столі парували теплі гречані млинці, стояв глечик з позиченим молоком, краєць хліба. Похапцем снідав, а ти дивилася на мене, схрестивши руки на грудях, зажурена і мовчазна. А я веселий був і безтурботний. В кишені мого піджака лежав лист комсомольської організації, яка рекомендувала мене в технікум, карбованець грошей і довідка про закінчення школи.

Ми прямували степовим шляхом до станції. Ти йшла позаду, несла мої речі.

— Мамо,— кажу я, зупиняючись,— давайте я понесу...

— Іди, іди, синку, тобі дорога далека, наносишся ще...

Станція зустріла нас шумом яворів, гудками паровозів. Ось уже й квиток у мене в руці, пасажери виходять на перон. Виходимо й ми. Поїзд ще далеко, але чути, як він важко відсапує і погукує в лункий, широкий степ.

— Ідіть, мамо, я сам уже,— кажу я, хоч знаю, що вона не піде, аж поки не сяду у вагон.— Вам ще треба он скільки пройти...

— Встигну, встигну, синочку, додому, там мене ніхто не жде...

Тоді я говорю щось про те, що незабаром приїду, як тільки мене приймуть, адже не почнуться ж відразу заняття. Взагалі приїздитиму шоразу, на кожні канікули, писатиму листи. Мати слухає, але я бачу: вона думає про інше.

— Гляди, синку, на станції вештається всякий народ, щоб тебе ще не побили...— говорить тихо.— Шануйся, слухайся добрих людей, може, й не загинеш.

— Не загину! — відповідаю.— Повернуся в село вченим, хлібом вас годуватиму...

Та й поїхав. Коли вже поїзд завернув за станцію, обсажену деревами, я побачив тебе самітну в полі. Ти йшла шляхом і все оглядалася, дивилася на вікна вагонів, шукаючи очима мене... Але ти мене не бачила, бо очі твої були залиті сльозами, які ти так стримувала всю дорогу. Скільки літ минуло, а я жодного разу не приїздив до тебе в село. Навіть листи прислав рідко, один, два на рік... Мене закрутила хуртовина життя, війна, закордонні походи, свої особисті справи. Ти ніколи не гнівалася на мене, не до-

коряла за це. Якось приїхала до міста, відшукала мою квартиру, припала до моїх грудей, заглянула у вічі. Навіть пожартувала, показуючи на родимку у мене на щоці:

— Як породила тебе, зробила помітку на обличчі. Знала, що підеш від мене, так я, щоб легше було відшукати, родимку оцю тобі дала...

Взяв твої руки натруджені, загрубілі, поцілував:

— Прости, мамо, що не я, а ти приїхала у гості... Знаєш, справи, життя...

— Знаю, знаю, синку, все знаю... Хіба я одна так? Аби ти був здоровий та щасливий.

І гладить моїх дітей по голівках, коржики їм чорні дістає з клуночка, пляшку олії поставила на стіл, пучечок сушеної м'яти. Ходила по кімнаті тихо, нечутно, щоб нікому не заважати... Знайшла мої подерті шкарпетки, старанно випрала, заштопала. Моя дружина якось гримнула, за щось накричала на тебе, а я, здається, і не заступився тоді, промовчав... Чому я тоді не пішов з тобою в наш великий універмаг і не купив тобі шовкову хустку, яку ти так хотіла і якої у тебе ніколи не було? У мене ж були гроші, я зміг би купити тобі все, що треба...

Поїхала за кілька днів, така ж тиха й мовчазна, як завжди. Лише на станції сказала:

— Оце побачила тебе, тепер вже й помирати буду...

— Олексю Петровичу,— каже раптом Катеринка,— чому ви плачете?..

Я схоплююся з місця і, взявши дівчинку за руку, гукаю строго до Василька:

— Ходімо! Годі вже! Пора!

Вулиця всипана розжареним пилом. Легенький вітер ледве ворушить листя дерези, що відгороджує кладовище від села.

— Ми відхиляємось від прямої стежки до таємниці,— кажу я Василькові,— адже ми залишилися на півдорозі до основного — до розгадки історії із Степаном Бондаренком. Завтра всі вийдуть на жнива, і тоді...

— А ми теж підемо на жнива. Добре? — питає Василько.— Там буде цікаво. Два самохідних комбайни працюватимуть.

Ми йдемо вулицею, а назустріч нам уже біжить Настуся.

У ПАРТИЗАНІВ

На широкому, встеленому зеленим килимом споришу подвір'ї вабила очі чисто вибілена хата. Біля порога, тримаючи в руках соняшник завбільшки з сито, стояло маленьке хлоп'я. Двома пальчиками воно видобувало крупне насіння, пофарбоване фіолетовим пилком, і смачно жувало разом з лущинням. Підборіддя, коротенька сорочечка були геть вимащені, лише очі синіли, мов ті волошки.

— Де мати? — звернувся до хлопчика Василько.

Той підвів на нас великі очі, спокійно оглянув усіх по черзі, потім, не сказавши й слова, шаснув у сіни. Незабаром звідти вийшла молодиця в червоній гарусовій косинці, у вузькій спідниці і білій безрукавній кофтині. Видно, вона прала білизну, бо руки її були в милі, а на плечі лежав мокрий рушник.

— Це ви, мабуть, до бригадира? — подивилася вона на мене і, не дочекавшись відповіді, сказала:— Його немає дома, він на полі...

— Ні, ми не до бригадира,— посміхнувся я.— Нам треба саме вас. Це ж ви були зв'язковою у Степана Бондаренка?

— Ах, он що,— відгукнулася господиня,— мені про вас мама говорили...

Вона гостинно запросила нас у прохолодну, затінену кімнату.

— Сідайте,— і витерла вогким рушником чисту лаву. Потім трохи відхилила одне вікно, завішане темною хусткою, присіла на краєчок стільця. Тільки тепер я помітив у неї на шиї невеличкий шрам, прикритий комірцем кофтини. Висока на зріст і вродлива, Ніна була, як усі Бондаренки, енергійна і дужа. Її карі очі жваво перебігали по наших обличчях, чекаючи запитань.

— Що ж саме вас цікавить?—спитала вона, і тонкі, чітко окреслені губи розквітли привітною посмішкою.

— Та все про Бондаренка: хто він, звідки, чому прибрав собі таке ім'я? Все розкажіть, всю історію.

— Ну, історія тут яка ж,— сказала Ніна і обвела нас веселими очима.— Ось я вам зараз розкажу...— вона перевела погляд на свого сина, що виглядав з-за мисничка, боязко блимаючи на незнайомих людей.— Кинь, синочку, отой сонях, а то язичок щемітиме. На краще ось пиріжок.— Вона подала всім дітям по пиріжку, а переді мною поставила миску, запросила:

— Призволяйтеся, свіженькі.

Ніна на мить задумалась, а потім заговорила:

— Так от, значить, по порядку. Мати, мабуть, розказували вам про ту чутку, що поширилася тоді про партизанський загін Бондаренка. Коли я почула про це, то схвилювалася дуже. У наших краях тоді все було тихо, ну, це я про партизанський рух говорю. Лісів великих немає, голий степ навколо... Лютували німці тут страшенно, а їм допомагали зрадники. А коли селяни почули, що недалеко об'явився партизанський загін і що ним керує Степан Бондаренко, однофамілець мого дядька, то всі захвилювалися і сказали мені, щоб я дізналася про це докладно. Було у нас чимало людей, які хотіли боротися проти окупантів, та не знали, з чого починати. У селі під час відступу нашої армії залишилося кілька поранених червоноармійців, дехто пристав з тих, що втекли з полону. Іди та й іди, кажуть мені, знайди стежку до Степана Бондаренка. А мене саму дуже цікавило: де б це міг взятися у нас Степан Бондаренко, хто він такий?.. Та не легко було знайти стежку до партизанів. Не один день ходила я з своїми подругами у ліс збирати паливо, не раз ми співали пісень, було заглиблюємось у самісіньку гущавину, щоб привернути увагу партизанів. Ніхто не відгукувався на наш сигнал, і ми даремно проходили цілий місяць, аж похрипли від пісень.

Одного разу, коли я пішла до млина змолоти клунку кукурудзи, до мене підійшов незнайомий дід, глянув якимись дивними, вогнистими очима та й каже:

«Ти, дочко, не Бондаренкова будеш?»

Злякалася я, покрутила головою:

«Ні, не Бондаренкова, а хіба що?»

Дід відразу спохмурнів якось, аж очі його пригасли.

«Та оце почув я, у вашому селі млин почав молоти, привіз дещицю, сиджу собі, чекаю черги, а сам думаю: у цьому ж селі мають бути родичі того Степана Бондаренка, що колись у мене на хуторі мед їв і про революцію розповідав. Дай, думаю, спитаю, може, знайду кого з родичів людини, яка любила у мене гостювати. Аж воно отаке... Жаль, жаль... Іди, дочко, засипай, твоя черга, а я тут на морозі покурю...»

Пішла я, а дід залишився. Коли я засипала і вглянула з млина, діда мов вітром здуло. Куди він зник? — дивувалася я, але спитати у людей не наважилася. Та ось Кутя, син того куркуля, що мав до революції чотири вітряки, кричить раптом:

«Буклей, Буклей, засипай мерщій, а то млин порожняком гасає».

Кинулись люди, а Буклея того немає серед них. Хтось говорить:

«Це той дід, що з люлькою. Він кудись пішов, засипай, хто там на черзі».

Селяни кинулися до своїх лантухів, а в них — листівки. Молодий Кутя, який невідомо звідки зајавився у нашому селі після приходу фашистів, схопив пачку листівок, затрясся весь:

«Так це ж, люди добрі, партизан був! Ось яке він зерно приніс молоти!»

Кричить так, труситься від страху, листівки посипалися у нього з рук, люди підбирають, читають. Взяла і я одну, літери застрибали у мене перед очима. Під словами заклику стояв підпис: Степан Бондарен-

ко... Я кинулася по хитких сходах млина, побігла додому, а навздогін лунала лайка Куті:

«Ач кодро яке живуче, ти його в землю закопуй, а воно оживає і знову шкодить!»

Як я картала себе за недогадливість! Адже це, може, сам ватажок партизанського загону говорив зі мною, прикинувшись пасічником з хутора, а я, дурна, не призналася. Погорювала я та й пішла шукати діда... Ходила по млинах навколишніх сіл, по базарах, надіючись надібати знайомого діда і признатись йому, що я родичка Степана Бондаренка і хочу вступити в партизанський загін. Та пасічника ніде не видно. Мало в облаву не потрапила, а діда не знайшла. Повертаючись додому через Мотузівку, зустрічаю по дорозі якусь стару жінку, вона подає мені папірець і питає:

«А що воно там написано таке, дочко, я не тямлю у грамоті, подивись ти. Оце у кошик хтось вкинув на базарі».

У мене забилося серце: це були листівки «діда Буклея». Кинулася я назад у Мотузівку, обходила всі ряди, де люди продавали свої останні пожитки, щоб купити хліба, але «діда» ніде не було.

Посеред площі на скриньці сидів середніх років чоловік і гучно викрикував:

«Найсолодші у світі цукерки! Купуйте цукерки! Сам би їв, та гроші потрібні! Ех, молодички-мармеладочки! Цукерки мої солодші за патоку! Мужчинам по дві марки за штуку, а красуням за один поцілунок! Навались, навались, в кого гроші завелись!»

Підходжу ближче і вдивляюся в очі продавця цукерок, прислухаюсь до його слів. Він! Так, це «дід

Буклей», отой самий, що питав мене біля млина про Бондаренків... Його очі! Бачу, він теж мене помітив, пильно оглянув. Щось йому здалося підозрілим, бо хутко склав свої цукерки в зелений ящик, на якому сидів, і пірнув у натовп. Я пройшлася по рядах, не випускаючи з поля зору зеленої скриньки, потім, коли той чоловік вийшов у провулок, догнала його і сказала ледве чуто:

«Не бійтеся мене, я родичка Степана Бондаренка. Я тоді не призналася вам, бо боялася...»

Чоловік глянув на мене недовіриливо, помовчав, а потім засміявся:

«Не думав я, що у знаменитого партизана така нерозумна родичка... Хіба можна так переслідувати мене? Адже я позавчора бачив вас у Ливиндарівці, вчора у Червоній Долині... Навіщо ви мене шукаєте?»

Такі слова мене вбили. Я думала, що знайшла партизана, який вислухає мене, порадить, як боротися з ворогами, дасть якесь складне завдання, а він блимає сердитими очима і лається. Сповільнила ходу, кажу крізь сльози:

«Я шукаю Степана Бондаренка, бо маю йому де-що сказати важливе... Гестапо приготувало йому пастку...»

Чоловік ніби не почув тих слів, гримнув на мене, побачивши двох поліцаїв, що вийшли на вулицю:

«Чого відстаєш? Цілими днями ношу оцю скриню, а допомогти нікому, всі дивляться, щоб тільки гроші поцупити з мене! На ось, понеси трохи!»

Я й незчулася, як важка зелена скринька опинилася у мене в руках, а чоловік, перестрибнувши че-

рез загату, кинувся до саней, що стояли запряжені у чиемусь дворі, скочив у них, виїхав на вулицю і гукнув:

«Сідай!»

Я кинула скриньку в передок, сіла на сани, сніговий вихор ударив мені в обличчя, засліпив. Коні мчали так, що свистіло у вухах і обдувало вітром, ніби надворі лютувала віхола. Коли виїхали в степ, чоловік попустив віжки і, відсапуючись, сказав:

«Поліцаї так і нишпорять... Здається, вирвались... Тепер розкажуй...»

«Але я хотіла б поговорити з Степаном Бондаренком»,— зауважила я.

«Говори, я слухаю. Та не тягни, немає часу...»

«Ви Степан Бондаренко?»

Чоловік повернувся до мене, очі його засміялися.

«А навіщо він тобі? Хто тебе послав до нього?»

«Сама прийшла. Маю дуже важливу справу. Кажіть».

Він знову посміхнувся.

«Строга дівчина, люблю таких... Якщо і справи у тебе такі серйозні, як очі, тоді...»

«Не морочте мені голови!» — скрикнула я і хотіла було стрибнути з саней, та чоловік притримав мене.

«Хто ти будеш?»

«Я небога Степана Бондаренка, от хто!»

Чоловік враз зробився серйозним.

«А чому не призналася біля млина? Га?»

«А чому маю признаватися у всьому незнайомим людям?»

«Правильно,— кивнув чоловік головою.— Схвалюю цілком. Молодець. Добре, що прийшла...»

Він стьобнув коней, і вони понеслися далі. Лише надвечір ми завернули у якийсь хутір і увійшли в хату. За столом сидів юнак, обвішаний гранатами. Той, що привіз мене, коротко доповів, юнак підвівся.

«Василь Волков»,— сказав він, подаючи мені руку.

«Василь Волков? — вирвалося у мене. — А я думала...»

«Що я Степан Бондаренко? — перехопив юнак.— Вірно. Я і Степан Бондаренко. Ну, розкажуй, що там у тебе є...»

Той партизан, що привіз мене, мабуть, відчув, що такого надто короткого пояснення для мене не до-
сить, додав:

«Так, Степана Бондаренка немає, він, як тобі відомо, давно загинув, аж у 1918 році. Але люди знають про нього, шанують його пам'ять... В одному селі, це було рік тому, товариш Волков почув від діда: «Ех, оце б нам знову Степана Бондаренка, задав би він жару фашистам». Тоді і вирішив Волков прибрати ім'я цього відважного юнака, який заслужив славу і пошану в свого народу. Так Василь Волков став Степаном Бондаренком».

Я полегшено зітхнула. Хутко розказала, що Кривий Рябко залишив матері порошок, яким вона має почистувати командира партизанського загону, коли той приїде в гості, що в нашому селі є зрадник — Гонтаренко, що він небезпечна людина і його треба боятися.

«Боятися? — перепитав Волков.— Хай він нас боїться. Добре, що сказала про це. Ми його зніmemo. А ще що?»

«Я хотіла б вступити у ваш загін».

Волков глянув на мене пильно, засміявся:

«Молода ще ти... Але бажання твоє похвальне, подумую... А зараз слухай, що я тобі скажу. Про те, що бачила мене, нікому й слова. Чуеш? Як переможемо, я приїду до вас, поговоримо тоді, познайомимось. Тобі завдання — слухай все, що люди говорять на селі, а якщо буде щось важливе, дуже важливе, приходить у ліс, там є зруйнований дот, знаєш, на краю, біля яру? В доті є залізна трубка, віддушник, так ти туди поклади записочку, без підпису, лише з поміткою «небога» і йди додому. Зрозуміла? А тепер скажи, у тебе є подруги?»

Я відказала, що є і вони теж хочуть вступити у партизанський загін.

«Це з ними ти ходила у ліс і співала там пісень?»

«З ними...»

«Більше не ходи, не шукай мене... А то можуть вистежити. А подругам своїм скажи, що ми дівчат у загін не приймаємо, хай краще рукавиць теплих нам нав'яжуть... А ти напишеш, де вони будуть, ми вночі пришлемо свою людину, заберемо...»

Потім він розпитував мене про червоноармійців,

які потрапили в оточення і залишилися в нашому селі, про їхні настрої і записав прізвища.

«Перевіримо їх», — сказав Волков.

Партизани пригостили мене гарячим кулешем з бараниною. Волков багато розповідав про бої, жартував, а потім віддав наказ відвезти мене у Ясенівку. На прощання потис руку, наказав тримати зв'язок із загonom.

Ну, я все зробила так, як він сказав. Тримала з ним зв'язок листовно, записки мої він одержував справно, бо один по одному були знищені зрадники Гонтаренко, Кутя і найлютіший ворог Кривий Рябко. Одначе загинув і сам Волков. Це сталося тоді, коли він з групою партизанів-підпільників пробирався через лінію фронту, коли наші пішли в наступ, визволяючи Україну. Знайшли ми його на шляху, що веде до райцентру, поховали в нашому селі...

— Отаке було діло, — зітхнула Ніна й підвелась. Її малий син уже куняв, схопившись за материну спідницю, і вона заходилася вкладати його в ліжку.

Я подякував за розповідь і попрощався з жінкою.

Ми виходимо.

— От цікаво! — в захопленні вигукує Василько.

Настуся каже:

— Добре піти б до лісу подивитися отой зруйнований дот, де була партизанська пошта...

— Підемо! Тут недалеко, — авторитетно заявляє Василько. — Правда, Лесику?

Мовчазний і соромливий Лесик, син Івана Кіптя, ствердно киває головою, але, видно, ще не виявляє великого інтересу до тутешньої партизанської історії. Стежачи за хлопчиком, я думав, що вдався він у

батька, а не в матір: більше мовчить, ніж говорить, на запитання ж відповідає порухом очей або голови.

— Може, тобі нецікаво, Лесику? — питаю хлопчика.

— Цікаво, — нарешті вимовив він.

— Але ж без мене не ходіть, — просить Настуся. — Я тепер буду вдома за хазяйку, бо мати на жнива з батьком їде. Подождіть трохи, не ходіть до лісу, поки я звільнюсь...

— Чого там ждати! — заперечує Василько. — Без тебе впораємось.

— Прикуси язика, — сердиться Настуся. Їй дуже не хочеться, щоб ми без неї провадили дальші розшуки партизанських стежок. Катеринка теж просить обов'язково взяти її в ліс.

— Гаразд, — вирішую я суперечку, — ми цю справу обміркуємо потім, а зараз швидше додому, бо перепаде нам від тітки Фійони за запізнення на обід.

— Зайдемо до тітки Ліди, адже там ваші речі, — каже мені Василько.

— Правильно, — погоджуюсь, — зайдемо.

Настуся і Лесик побігли додому, а ми втрьох попрямували до хати тітки Ліди.

СУПЕРЕЧКА ПРО ЛЮДСЬКУ ДОБРИСТЬ

Це була низенька, худа, якась мініатюрна жінка з чорними, жиливими руками. Кирпатенький ніс, вкритий ластовинням, миле підборіддя, маленькі, пухкі губи свідчили, що тітка Ліда замолоду була не остан-

ньою дівчиною в селі і що не один парубок снів про оті ямочки на щоках.

— Заходьте, заходьте,— запрошувала вона нас,— будете гостями. У нас якраз обідає товариш Панько...

— Хто такий Панько? — питаю Василька.

— Та рахівник наш, Попудряпко Панько. Ви ж його знаєте?

Мені не хотілося знову зустрічатися з рахівником, я навіть хотів був попрощатися, забрати свої речі та й піти з двору, як раптом двері відчинились, і з'явилася лиса голова Попудряпка. Його масні, вузькі очі сміялися:

— Привет дачникам! Прошу заходити, якраз до столу...

Довелось заходити. В хаті запах перепаленого самогону, кваші, смаженого терну. Маленькі вікна повішувано ганчір'ям, задуха, мухи. На столі — миски, хліб, великі, вже жовті огірки. Тільки присів біля столу, об ноги почав тертися великий чорний кіт.

Всідаючись на покуті, Попудряпко сипав словами:

— Люди сторицею платять тобі за твою добрість, за твоє добре серце... От!— він ткнув короткими пальцями у миску із смаженим терном, у блюдо з вареною бараниною.— От. Тільки переступив поріг — відразу на стіл все, що є в хаті. А за що? Хто я такий? У штатному списку артілі значиться — колгоспний бухгалтер. Тьху! Хіба то справжня штатна одиниця? То нуль, то одна самокритика, а не посада... А я — сила! Бо знаю я артільні справи, як свої п'ять пальців. Сила моя від знання, від досвіду.

Він випів півсклянки самогону, хрумкнув огірком.
— От ви думаєте, що рахівник Панько Попудрячко запив. Ні, я не п'яний... То душа у мене болить... Знаєте ви, де у мене болить? Знаєте ви, де у людини душа? Отут,— він показав на свій великий живіт,— отут вона, бідолашна... Щемить, скніє, горить... Бо є чого горіти! Хто призвів колгоспного рахівника до стану людини, якій не довіряють? Кіпоть! Раніш я міг виписати хліба, грошей, м'яса, молока — все, що треба людині, а тепер без його підпису комірник навіть на папери не дивиться... От як! А я вже шість років рахівникую, хай люди скажуть, украв я хоч зернину?

Попудрячко обвів мутними очима хату, зупинився на маленькій зіщуленій постаті тітки Ліди, ткнув у неї пальцем:

— Скажи ти, курілко, я крав щось? Засипав собі у засіки чужий хліб?

— Що ви, що ви, товаришу Панько,— підхопила хазяйка, і на її обличчі промайнула тінь тривоги.— Ви завжди допомагали кілом борошна чи там висівками... Та й олії допомогли набити... Ми вдячні вам... Спасибі...

— Чуєте, що кажуть люди? Хто вона, оця куріпочка общипана? Вдова героя Отчезественної війни, багатосімейна і малописьменна. Що мені з неї? А я не дивлюся на те, що людина маленька, я дію за законом: важко тобі, на, потім оклигаеш, може, ще й користь буде яка... Люди! Їх треба ласкою ублажати, добрим словом і добрим ділом! Ти йому раз дай, він тобі віддасть втричі та ще й кланятиметься все життя... Люди ж! Смертні!

Мене аж нудило від цих п'яних теревенів надміру зарозумілого рахівника. Сказав так, як думав:

— А знаєте, ви граєте на нездорових тенденціях, товаришу...

— Попудряпко, Панько Кіндратович,— підказав мені рахівник.

Його маленькі очі засвітилися недобрим вогнем:

— Це ви мені кажете? А ви знаєте, що я колгоспник з тисяча дев'ястот тридцятого року? Знаєте? А що я відповідальний партизан? Ні, ви цього не знаєте! Я до людей не повертаюся спиною, я лицем, душею до них. І мене не зіпхнеш! Не зіпхнеш! Бо люди не дадуть!

Він до того розхвилювався, що аж схлипнув:

— Ех, дорогий наш товаришу Гніденко! Ви десь собі крутите баранку, кілометри накручуєте на спідометрах, а мені тут жити не дають! Ех, товаришу Гніденко! Був я при вас шанованою людиною, а тепер мені вже не довіряють... Кажуть, ніби я за колгоспні продукти авторитет собі купляю у несвідомого елемента... Ач як вигадано хитро — у несвідомого елемента... Побачимо, як воно ще обійдеться... Ти радій, поглядаючи на ниву, а сам ще й на небо задирай очі — від нього всього можна ждати... Не посуха, так град, не град, так злива, блискавиця, полягання, вимокання! Боже, скільки того лиха може спіткати нивки при созріванні самому. Так що не щитай кілограми, аж поки вони не будуть у тебе в амбарі. Не щитай і не бий рахівника у спину коліном, він ще може пригодитися. Рахівниця лише у того справно нулики відклацує, хто має розум і душу. Може, я ще при-

годжуся тому Кіптеві із своєю рахівницею. Правильно і вчасно почитати та скласти бумагу в район чи то в область — ох, не мала то справа! Лише роззява та невіглас круглий не живе в мирі з рахівниками. Не вдасться і на цей раз у вас, керівнички поржавлені! Не вийде! Люди знають, за кого їм піднести руки, вони проголосують і тепер... Мене не об'їдеш ні пішки, ні на коні...

— Нахаба! — гукаю я і відриваю котячі пазури від своїх ніг. Я й не знав, що отой чорний кіт такий вреднючий.

Цей вигук так приголомшив рахівника, що його кругла голівка аж вгрузла у плечі. Протираючи свої масні, вузькі щілини, де мали бути очі, він відсовувався все далі й далі, ніби боявся, що його схоплять за петельки і витягнуть з-за столу.

— Я що ж... такого... я ж, знаєте, сказав так, у приватній розмові... Що ж я такого сказав?

Я виразно подивився на тітку Ліду, яка все ще стояла біля печі.

— Що ж я такого сказав, Лідо? — витяг шию Попудрячко. — Хіба я проти начальства? Я тільки за людей стою і стоятиму, хоч мене тут убий.

Тітка Ліда раптом підвелася шморгнула носом, подивилася на мене зі злістю.

— Товариш Панько Кіндратович у мене в гостях, і я не хочу, щоб ви ображали мого гостя... Чуєте? Це вже я так скажу вам...

Я схопив Василька за руку і вийшов надвір. Наталія вибігла звідкись з повітки, подала наші речі і смутними очима провела на вулицю.

— От яка справа, Васильку, — кажу я тужно, —

нас випровадила твоя тітка! Майже в потилицю витурила...

Василько шмуригає носом, сопе. Йому, видно, не менш прикро, ніж мені.

— Я ось їм скажу, я все скажу,— говорив хлопчик, і його губи аж тремтіли.

Маленька Катеринка блимала очима, але свого ставлення до події не виявляла. Вона дуже була зайнята віночком, якого намагалася сплести з гвоздик:

Залишивши дітей, я подався до Кіптя. Мені хотілося з'ясувати причини, які заважали керівництву артілі позбутися такого вредного рахівника.

Вислухавши мою розповідь про сутичку з Попудряпком, Кіпоть посміхнувся:

— Я так і знав, що тітка Ліда заступиться за рахівника! О, він уміє користуватися слабостями людей. Хитрий собака, верткий... Подачками привертає людські серця... Особливо жінки — горою за нього. На перевиборах правління майже стопроцентне голосування за Попудряпка... Кричать — хочемо рахівником Попудряпка, і край. Хоч кіл на голові теши... Слизький, це ти правильно сказав якось про нього. Не схопиш голими руками...

— Але ж можна вивести на чисту воду. Розкрити людям очі... — нервував я. — Адже він саботажник, лиха людина для колгоспу...

— Правильно,— погодився Кіпоть,— лиха та ще й дуже... Але зняти його немає формальних причин. Він не зловживає, не краде... Він діє хитріше, обачніше: потурає відсталим настроям, придобряється дрібними подачками... Раніш він був тут вищий за

голову колгоспу — все залежало від нього. Я вибив трохи силу з його рук, все тепер вирішується на засіданні правління. Заяв ще чимало, люди звертаються то за тим, то за тим... і чесний чоловік просить щось, і ледар просить. І ти знаєш, Попудряпка стоїть за всіх без винятку... Розумієш? Він не хоче відмовити нікому, бо знає, що за це його люди не забудуть і підтримають. Отакі порядки завів колись Гніденко, важко їх міняти... А сам Гніденко, знаєш, виправився, зрозумів свої помилки, старанно працює в МТС, давно відмовився від своїх настроїв... А його послідовники залишилися. Моляться на Гніденка, згадують його, жалкують за ним...

— То виходить, що ви слабкіші за Попудряпка? Не можете здолати його? Невже він був у партизанах?

— Не знаю точно про його партизанство, каже, ніби виконував якісь доручення штабу, але я йому не вірю. Претендував на партизанську медаль, та йому відмовили.

Кіпоть голосно видихнув, вів далі:

— Та ми його здолаємо! Але дай строк... Люди розберуться, хто стоїть за їхні інтереси, скажуть своє слово. А так просто не розв'яжеш цієї справи. Скажи колгоспникам: треба зняти Попудряпка. Вони питають: а за що? Будеш пояснювати: бо він веде не ту лінію, що треба, потурає відсталим настроям, споживацьким тенденціям... «А що воно таке, ота тенденція? — поспитає якийсь дід, хитро примруживши око.— Оце я випросив у нашого рахівника десять пудів соломи, то це я, значить, тенденція?» Що ти йому скажеш, коли він навіть слухати не хоче, руку тисне

рахівникові, а на голову колгоспу чортом дивиться... От коли ми розв'яжемо проблему кормів, коли не будемо міряти соломі на сапетки, тоді Попудряпко скисне. Він живе за рахунок наших невдач, нашої бідності... Та скоро це минеться...

Я дивився у вікно і думав про те, що Кіптеві не легко працювати у Ясенівці, що йому важко, навіть дуже важко.

ТАЄМНИЧА ЗАПИСКА

Після обіду, коли я збирався трохи почитати, до мене раптом вбіг Василько. На ньому чиста сорочка, личко вмите, навіть завжди шорстке волосся дбайливо зачесане. Я відверто милувався ним.

— Куди це ти вирядився?

— Нікуди. Просто тітка Настя змили мені голову.

— Ага,— розчаровано протяг я,— а я думав...

Василько зводить на мене свої голубі очі.

— А я думав, що ти зібрався до лісу.

Хлопчик схоплюється з місця, очі його палають.

— Підемо? Сьогодні?

Відповідаю невпевнено:

— Дуже цікава історія... Знаєш, отой дот з голови не виходить.

— У мене теж! — вигукує Василько. — Лаштуй-мось негайно в дорогу!

— А чи не пізно? Адже туди далеченько... — висловлюю сумнів.

Василько аж сяє весь.

— Не пізно! Адже день великий, до вечора встиг-

немо повернутися. Не передумуйте, Олексю Петровичу, прошу вас...

Очі у нього такі ясні та схвильовані, слова такі гарячі та щирі, сповнені жаги пізнання, що я не витримую:

— Згода. Але ж треба скликати наших друзів. Не самим же рушати в ліс.

— А кого ж нам брати? Поки скличеш їх...

— Зраджувати товаришів не можна,— строго кажу я,— адже ми обіцяли взяти Настусю, Лесика. Збігай по них.

Василько щодуху біжить у двір, а я стою і дивлюся, як стрілки годинника повільно наближаються до цифри 2. Часу залишається малувато, але треба сходити до лісу, інакше подорож може зовсім не відбутися. На столі лежить лист з Києва, там у мене зібралось чимало важливих справ, треба вже готуватися в дорогу... Добре, що Василько не знає про той лист, напевне, засумував би. Беру зошит, олівець, складаний ніж, компас, виходжу надвір. По дорозі кушпелить босими ногами Василько, за ним Настуся і Лесик.

— Всі... Всі... — захекавшись, каже Василько,— можна рушати.

Вузькою стежкою, що поросла густою щирцею, швидко йдемо вниз на луки. Коли вибралися на простір, кажу:

— Всяка подорож, навіть найменша, мусить бути продумана і добре організована. Інакше то буде не подорож, а блукання манівцями. От. Кожен з нас повинен нести відповідальність за якусь роботу. Я думаю, що обов'язки розподілімо так: Лесик буде...

Не встиг я закінчити, як Настуся взяла з моїх рук компас і заявила:

— Лесик ще малий, він не може правильно орієнтуватися. Дозвольте мені?

Я розвів руками.

— Дивіться самі... але ж нам потрібний ще товариш, який би вів записи... може, ти візьмешся, Васильку?

Василько глянув на ніж і на олівець, які були у мене в руках, подумав і сказав:

— Хай запише Лесик, а я буду нести ніж... На випадок чого — захищатиму нашу команду.

Ми всі засміялися.

— Та розбійників же тепер немає, Васильку,— кажу я,— від кого ж ти нас захищатимеш? Ніж я брав зовсім для іншого діла... Треба вирізати нам всім по кийку, адже подорож без кийка не є подорож... От, а ти вигідав...

Василько ніяково кліпає очима, але не здається.

— Прошу вас, Олексю Петровичу, дати мені ніж... Я такі вам кийки виріжу!

Малий Лесик нарешті мирить усіх:

— Гарзд, я буду робити записи.

Тепер, коли обов'язки розподілено, починаємо обмірковувати головне завдання.

— Треба в'яснити мету подорожі,— кажу я.

— Та вона ж в'яснена! — блискає очима Василько.— Відвідати партизанський дот.

— Правильно,— погоджуюсь я,— а тепер хай Настуся скаже нам, де він знаходиться, той дот.

Дівчинка примружує очі, якусь мить думає, потім цілком серйозно доповідає:

— Олексю Петровичу, партизанський дот розташований на узліссі, біля яру... На місцевості уточню по компасу...

Вона серйозно мружить очі, і я стримуюсь, щоб не засміятися. Одначе всі пройняті урочистим настроєм, і жартувати нікому не спадає на думку.

Відійшли вже далеченько від села, воно ледве мріє у сизій млі розпеченого дня. Коли притомилися, сіли на траву. Внизу, біля самих наших ніг, тихо хлюпотіла Орілька.

— Ех, води б оце попоти,— каже Настуся.

— Немає нічого простішого,— кажу я,— бери воду у жмені і пий.

— Ні, не так,— озивається Василько,— воду з річки треба пити інакше.

Він підходить до берега, припадає до самої води обличчям, спершись на руки, хлище воду.

— Так п'ють лише тварини,— каже Лесик. Він скидає свого картуза, набирає в нього повно води і, занісши над головою, пускає цівку води собі в рот.

— А як п'ють воду з ріки партизани? — запитує Василько.

— Як доведеться,— відказую.— У всякому разі, в партизана, мабуть, є при собі баклага або кухоль якийсь...

— А якщо немає ні баклагги, ні кухля, а пити хочеться? — не вгаває Василько.

— Тоді вони п'ють так, як оце пив ти.

— Ні,— рішуче заперечує Настуся,— не так. Партизани винахідливіші...

Вона бере у Василька ніж, вирізує з очерету не-

величку дудочку, стромляє у воду і смочче. Вражений Василько не зводить з дівчинки очей.

— А й справді,— говорить він по хвилі,— просто й зручно. Як це ми не догадалися?

Сонце пече нестерпно. Не змовляючись, залазимо у річку і починаємо бризкатись. Вода тепла, але все ж освіжає тіло, і за кілька хвилин ми вже йдемо жвавіше. Настуся намочила у воді свою рожеву косинку і тепер сушить її на вітрі, тримаючи над головою.

Лесик наколов ногу, трохи шкандибає. Він мовчазний і строгий, в його зошиті вже з'явилися перші записи: «Наш загін розвідав річку — вона придатна для переходу вбхід. Настя запропонувала найкращий спосіб пити воду без посуду. З мого картуза повилазив мокрий картон». Прочитавши цей запис, я погладив хлопчика по голівці.

— Ти справжній літописець, Лесику! Дуже цікавий запис.

Коли ми перейшли через круту балку, перед нами постав темний здаля ліс. Серця у дітей забилися швидше. Яку силу, яку чарівну силу має ліс для степової дитини! З цим лісом у неї пов'язані мрії про романтичні пригоди, яким часто-густо не вдається здійснитися... Звідси, з лісу, виходять уві сні до маляти ведмеді і зайці, білочки й лисички — перші друзі малої людини. Бачачи навколо себе незорі простори, степова дитина вночі мандрує в темні ліси, пробирається густими хащами, відшукує папороть, евшан-зілля, залазить на високі дерева і звідти позирає на землю, де лютують безсилі вовки і тигри... Стежачи за виразом обличчя Василька, Настусі і Лесика, я був

твердо переконаний, що вони відчувають зараз те ж саме, що колись відчував я.

— Ось він, ліс, повний таємниць і незвіданого цінкавого життя,— кажу підкреслено урочисто, як це і годиться у таку хвилину.— Вперед, товариші!

Ми вже не йшли, а майже бігли до перших дерев, що стояли на узліссі. Невеликий ліс, посаджений колись Тирсою, був дуже зріджений у війну, але і він надавав краєвиду якоїсь принадності і чарівності. До масиву старих дерев підходили рясні зелені ряди лісосмуг, що тяглися по узвишші, захищаючи долину Орільки від палючих степових вітрів. Незабаром оці юні ряди піднімуться вище, і тоді малий Тирсин гай стане справжнім лісом.

— Отут жили славні партизани, звідси нападали на фашистів,— каже урочисто Василько.

— Ні, в цьому лісі партизани не жили, бо він такий малий, що в ньому й заховатися ніде,— кажу я.— Партизани жили серед людей і били ворога зненацька там, де він і не чекав їх.

— Але ж тут була партизанська пошта! — заперече Василько.

— Так, пошта була тут,— говорить Настуся і вже зовсім іншим тоном доповідає:— Товаришу Олексю Петровичу! Партизанський дот знаходиться кроків за сто від нас, на східному схилі узлісся, за десять кроків од яру.

Ми глянули у той бік, куди вказувала Настя, і побачили там великі залізобетонні брили. Дот було зруйновано вибухом, шматки бетону розлетілися навкруг і так і залишилися, вкриті травою і мохом.

Глянувши на компас і на око визначивши від-

стань до дота, я переконався, що Настя таки дійсно добре орієнтується на місцевості.

— Ти чудовий розвідник,— сказав я дівчинці, і вона з гордістю оглянулась до Василька: ага, мовляв, а ти говорив, що я плакса і цокотуха.

Ми підійшли ближче і побачили каміння, яке глибоко вгрузло в землю. Стороння людина навіть уваги б не звернула на це каміння, понівечене вибухом. Але ми незабаром помітили у бетонній брилі невеликий отвір залізної трубки.

— Поштова скринька партизанів...— прошепотів Василько.

Зазираємо у вузький залізний отвір душника, у

який колись вкладалася партизанська пошта. Василько каже:

— Зроду фашист не догадався б, що тут партизани залишають записки...

— А тепер павуки гнізда роблять,— каже Лесик і штрикає лозиною у душник.

Ми відходимо і починаємо розглядати завалені хідники, амбразури... Раптом чуємо голос Лесика:

— Записка, записка!

В руках у Лесика трухлява очеретяна дудочка, розщеплена посередині, а в ній зжовклий папірець. Беру його і обережно розгладжую на долоні. Букви вицвіли, в деяких місцях папір уже стлів, і розібрати написане важко. Одначе загальними зусиллями прочитуємо два рядки: «В... хо... и ...напрямі ...учок... Зустріч ...передовими частинами ...аших військ... очі... остерігайте... уд...ка. Син».

— Дуже цікаво,— говорю і обводжу очима своїх юних супутників.— Тут щось написане, але розібрати майже неможливо... З усього видно, це донесення партизанському загоні. Але що воно означає? Що таке учок? Очі? Ка? Уд?

— О, тут є над чим подумати! — говорить збуджено Настуся і тре руки.— Молодець, Лесіку, що відшукав записку. Маємо тепер документ про партизанську пошту.

— Так, Лесик зробив нам велику послугу,— погодився я.— Така важлива знахідка... Просто молодець, що догадався пошукати в отворі.

— Я застромив туди прутик, аж воно очеретина...— розповідав Лесик. Щоби його пашіли.— Ледве витяг, павуки заснували її.

Цінну знахідку обережно кладемо у Лесиків зошит.

— Ми її розгадаємо! — впевнено каже Василько.— Не може того бути, щоб не розгадали. Тітка Ніна допоможуть, вони знали про партизанську пошту.

— Правильно,— вигукує Настуся,— вона розповідала нам про дот.

Я раджу відпочити, нарвати квітів і збиратися назад у село, адже шлях невеликий. Розходимось у різні боки, чути лише, як хтось з малюків ахає від задоволення або гілкою трісне. Один лише Лесик не відходить од мене, у нього розболілася наколена нога, і він ще дужче шкандибає.

— Може, ти гвіздок загнав?

Лесик крутить головою і пояснює, що ніякого гвіздка немає, а просто наколов ногу шпичаком, трохи поболить та й перестане. Одначе він все частіше й частіше кривиться від болю.

— Васильку, гайда сюди! — кличу я.

Коли хлопчик з Настусею прибігли, я кажу:

— Ось наш товариш поранив ногу. Доведеться допомагати йому йти додому.

— Зробимо носилки з лози і понесемо,— вирішує Настуся.

— Ніяких носилок,— заперече Василько,— я сам його донесу.

— Як це донесу? — дивується Лесик.— Ти будеш мене нести?

— А що ж такого, думаєш, не підніму?

— Без тебе дійду,— сердито каже Лесик.— Силач який знайшовся...

Він першим виходить на стежку, що веде на луки, за ним ідемо ми. Сонце хилиться до обрію, з лугу тягне прохолодою.

— Треба поспішати, а то запізнимось. Доведеться вночі йти полем — побоюється Настуся.

— Та як же нам поспішати, коли у мене нога болить,— обзивається Лесик. Він таки визнав, що не може швидко йти. Тоді Василько підходить до нього, бере під руку. Лесик уже не протестує.

— Правильно,— кажу я,— товариш мусить допомагати товаришу в біді. Такий піонерський закон.

Коли Василько стомився, на його місце стала Настуся. Вона сказала жартома:

— Сестра-жалібниця рятує пораненого воїна...

Лесик посміхнувся, але за мить посмішка злетіла з його лица — її заглушив біль.

— Учок, очі, уд,— шепоче Настуся, крокуючи поруч. Вся її істота поглинута таємницею записки.

Серед вечірньої імли вимальовуються контури нашої Ясенівки.

— Ось що, друзі,— кажу я по хвилі,— виникла у мене одна думка. Наше село багате на партизанську історію, чи не заснувати нам при школі куточок партизанської слави? Може бути дуже цікаво: зберемо деякі експонати, дістанемо портрети героїв, зробимо записи... Як ви гадаєте?

Василько аж очі примружує:

— Чудесно! І оцю записку приєднаємо до експонатів...

— Зробимо фотографічний знімок з партизанського дота,— пропонує Настуся.

— Треба біографії героїв вивісити,— вставляє своє

слово Лесик. Ідея створення партизанського музею захопила і його, він навіть про поранену ногу забув.

— Колективно напишемо листа в організації міста Смоленська, хай вони повідомлять місце проживання Василя Волкова, може, у нього родичі є,— вношу пропозицію.

— Правильно! — вигукує Василько.— Сьогодні ж напишемо. Як це мені не спало на думку?

Мої юні супутники навперербій говорили про майбутній музей, щоразу висуваючи досить-таки цікаві пропозиції. Я слухав це юне щебетання і думав про те, що вже давно настав час потурбуватись про заснування при школах, піонерських дружинах чи колбудах куточків партизанської слави, де збирався б матеріал про патріотичні подвиги земляків. Яке б це мало велике виховне значення для молоді, для дітей! Та й інша користь була б: зберігалися б цінні матеріали про героїчну боротьбу нашого народу з ворогами.

— В музеї можна буде вивісити спогади про героїв-партизанів! — каже Настуся.— Ще є чимало живих людей, які бачили і які воювали разом з обома Бондаренками.

— Можна навіть зібрати такі спогади у книжку,— кажу я.

— А наші учні-художники оформлять її! — додає Василько.— Зробимо такі малюнки!

Збуджені, схвильовані, повертаємося надвечір у село.

У ТРУДНІЙ БРИГАДІ

Рано-вранці, коли я схопився з ліжка і виглянув у вікно, в полі вже гули машини. «Все пропало,— промайнуло у мене в голові,— запізнилися ми». Перед розчиненим вікном я побачив Василька. Він стояв у палісаднику просто серед росяної гущавини квітів і тоскно дивився на мене заспаними очима.

— От, говорив тобі, щоб лягав раніше спати, тепер радій,— пробурмотів я і спробував посміхнутися. Василько все кліпав очима, наче відганяв солодкий сон, мовчав. Хлопець розумів, що правда на моєму боці, адже вчора він таки пізно ліг спати. Сидів у моїй кімнаті і вигадував всякі нісенітниці.

— Давайте мріяти, Олексю Петровичу,— просив він,— вмієте?

— А про що ж ми будемо мріяти? Треба обрати якусь спільну тему.

— Ну, про знайдену записку у доті, а то кожен про своє... Гаразд?

— Хіба ти маєш щось своє? Малий ще...

Василько з докором подивився на мене, потім відкинувся на стільці і несподівано сказав:

— Як виросту — буду головою колгоспу!

— Головою колгоспу?

— Атож. Щоб бути таким, як дядько Кіпоть...

— Це дуже цікаво, розкажи...

Василько присунувся до мене, зашепотів:

— Знаєте, хочеться мені бути таким, як дядько Кіпоть. Щоб я міг сам щось придумати і здійснити...

Василько довго ще розповідав, як він стане колгоспом керувати, як почне вирощувати хліб, такий високий та густий, як ліс. А тоді раптом додав:

- Буду керувати колгоспом і полечу...
 - Що, що? Куди полетиш?
 - На Марс. Хочу хоч один раз злітати...
 - Дуже скромне бажання — хоч раз злітати...
- Чому не двічі, не тричі?

Василько мовчить, потім каже:

- Треба нам першими полетіти на Марс...
- Обов'язково полетимо першими, — кажу я і встаю. — А тепер іди спати, бо завтра ж підемо у поле, цікаво подивитися, та й з тіткою Ніною треба поговорити про знайдену записку.

Але Василько все розповідає про своїх товаришів, зокрема про Сашка, якого він чомусь не любить.

— Вивчився на тракториста і радіє, — сказав Василько.

Я зауважую, що бути добрим трактористом — річ чудова, але Василько крутить головою і пояснює, що Сашкові треба мріяти про ще щось, а не лише про трактор. Тоді я питаю:

— Звідки ти все береш? Адже це не твої слова...

Василько заявляє:

— Я слухаю лекції.

— Які лекції?

— До нас у клуб часто приїздять лектори з району, навіть з області. Недавно я слухав лекцію про комунізм, міжпланетні подорожі...

— Дивний ти, Васильку, — кажу я, — фантазер якийсь. Все мрієш та мрієш, а зараз що робиш? Ходиш по селу, метеликів ловиш...

У Василька округляються очі, а губи аж смикаються від образу.

— Не такий уже й фантазер! — вигукує він. — Не

такий... Я восени з дядьком Вовченком вибирав кукурудзяні стебла, на яких росте по три й чотири качани... Спитайте у нього, хто більше знайшов таких стебел. Може, скажете, Сашко або Настя? Я! Мені навіть подяку оголосили! У мене є двоє підшефних лошат! Я сам їх напуваю, навіть дзвіночки почепив, щоб не загубилися...

— Стривай, стривай, Васильку,— збентежено кажу,— може, я не так сказав, то ти пробач... Я ж не знав... Розумієш?

Та Василько не хотів нічого розуміти, він був ображений і, ледве стримуючи сльози, говорив:

— Кожного ранку ходжу до своїх лошат, а ви й не знали! До схід сонця встаю...

Я вже каюся в тому, що незаслужено образив хлопця, і, щоб якось угамувати його, спитав:

— А що воно за стебла такі? Гібриди? Розкажи, Васильку...

Хлопчик заговорив не відразу. Він ще довго сопів, блимав на мене сердитими очима, але нарешті сказав, не дивлячись у мій бік:

— Дядько Кіпоть задумали посіяти клин кукурудзи, яка б дала втрое вищий урожай... От ми й відбирали стебла з кількома качанами...

— І посіяли?

— Посіяли.

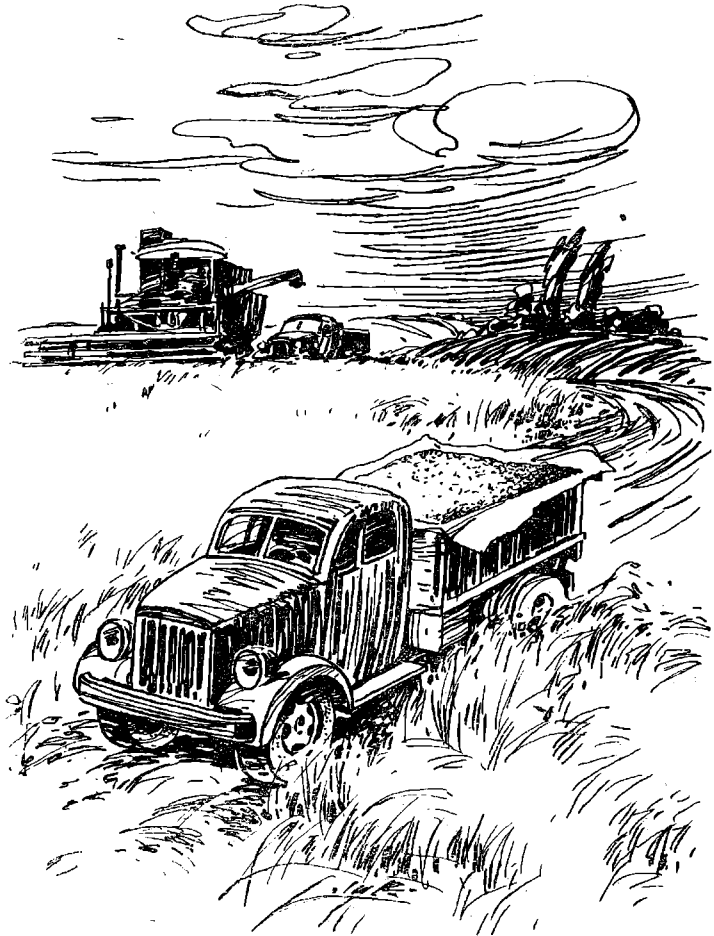
— Ти мені покажеш цей клин? Дуже цікаво.

Дивлячись на хлопця, з гіркотою в голосі кажу:

— От яка справа, товаришу народний селекціонер! Проспали ми найцікавіше — початок жнив...

Василько протер очі, спокійно сказав:

— Ну, то ходімте. Надивимось ще...

— Нічого ти не розумієш! Найцікавіше — початок...

Ми швиденько вмиваємось і вирушаємо в найближчу бригаду, поле якої розташоване відразу за вигоном, на пагорбі.

Сходить сонце, сушить росу. В голубому серпанку степу наростає шум. Здається, десь далеко летить великий літак, ось-ось він вирине з-за обрію, обдасть тебе холодним струменем повітря, пригне трави, полине, мов тінь. Стаємо з Васильком навшпиньки, витягаємо шиї. Щось довго не з'являється отой літак. Аж ось, прикрившись срібним панциром степового мерехтіння, виринає комбайн. Наближається повагом, стрясаючи повітря гудінням мотора.

— Самохідний! — гукає Василько і біжить вперед.

Бачу за рулем запнуто сірою хусткою дівчину, полуторки одна за одною під'їжджають до її машини, набирають на ходу зерно і, задкуючи, вирулюють на шлях. Мені чомусь здавалося, що побачу в полі багату людеї, весь колгосп, все село, а тут всього чоловік п'ять чи сім... На прольотці, запряженій буланним коником, під'їжджає Іван Кіпоть. У нього лагідний, добродушний вигляд. Гукає здалеку:

— Доброго ранку! Можеш поздоровити мене — збираємо по сто пудів озимої пшениці з гектара! А це ж на землі четвертої бригади!

Він скинув свого картуза, витер чоло, підійшов до стерні, вирвав жмут, показав на коріння:

— Знаєш, скільки ми річкового мулу внесли під оці коріння? Сто тонн! Чудове добриво! І дешево — скільки хочеш, стільки й бери його, вивозь на поля! От що таке повновода річка!

Він був збуджений, рухливий, очі його сяяли. Вперше Іван Кіпоть збирав урожай, посіяний за його планом і під його керівництвом.

— Якщо четверта бригада такий врожай дала, то це дуже, дуже добре! Це — розчудесно!

Він підхопив Василька під руки, посадив у прольотку, запросив і мене.

— Повезу вас на землю першої бригади! Там хліб ще густіший, ще вищий! Но, буланій!

Під'їжджаємо до механізованого току першої бригади: тут працює всього чотири чоловіки.

— Слухай, Іване,— звертаюся до Кіптя,— це ж просто диво... Ти пригадуєш, скільки працювало людей на току раніш? Жінки, старики, навіть діти... Так, навіть ми, малюки, крутили віялки, поганяли коней, запряжених у механічний привод...

— Голубе,— каже Кіпоть посміхаючись,— у нас уже давно все механізовано... Бачиш, то стоїть комбайн... Він уже старенький, так ми його пристосували для очищення зерна. Тепер ми не крутимо віялок... У нас навіть ваги автоматизовані... Бачив автоваги?

— І так у всіх бригадах? — дивуюся я.

— Ні, не у всіх,— зітхає Кіпоть,— ще не у всіх. У третій бригаді ґрунт нерівний, балки та яри, там працюють жатки... Трудна бригада...

Кіпоть відійшов од нас, пірнув у отвір білого намету, що стояв поруч, і незабаром ми почули його голос:

— Третя, третя, я Кіпоть... Хто слухає? Ага... Як справи, товаришу Вовченко? Гм, гм... дивно, дивно, адже запевняли мене. Негайно пошліть по майстрів. Буду через десять хвилини.

Я зазирнув у намет і побачив там на столі рацію «Урожай». Кіпоть скінчив розмову з бригадиром третьої бригади і тепер чомусь хмурився.

— Запороли одну жатку! — сердито сказав він, виходячи. — От родимці...

Він сів на прольотку і вже від'їхав, та раптом зупинився, глянув на мене і Василька, помахав рукою.

— Ви куди? Тут залишаєтесь?

— Ми хотіли б у третю бригаду... — несміливо протяг я.

— То сідайте ж хутчіше, чого стоїте! — різко кинув Кіпоть і дав нам місце сісти.

Я ще ніколи не бачив його таким сердитим і навіть різким. Він то мовчав, насуплюючи свої кошлаті брови, то різко вигукував, наче сперечався:

— Це ж неприпустимо — такі складні машини виробляють наші заводи, а запасних частин до звичайної жатки не знайдеш!

— Що, порвалася коса? — спитав я, думаючи, що цим запитанням виведу Кіптя з гнітючого стану. Та він ніби не почув моїх слів і все гримів:

— Нізачо більше не посію зерна на тих клаптях, хай їм чорт! Кавуни, дині, горох там хай росте!

Коли ми під'їхали до поля третьої бригади, я побачив знайому з дитинства картину: жінки крутили чотири віялки, насипаючи в них зерно залізними коробками. Кіпоть пішов у намет до бригадира, а ми з Васильком, поздоровкавшись з людьми, попросили прийняти і нас до гурту. Молода колгоспниця із сліпучо-білими зубами весело крикнула:

— Нас на буксир беруть, дівчата! Дожились!

Всі засміялися, але посторонились і дали мені ручку віялки. Тільки тепер я побачив, що це не звичайна віялка, а досить складна сортувалка, яка не тільки провіювала зерно, а й розподіляла його по сортах. Василько, щоб не відстати від мене, взявся за коробку, набрав повну зерна, але підняти її не міг.

— Та ти не пнися, а то пупа надірвеш,— строго сказала літня колгоспниця і взяла з його рук коробку.— Роби отак,— вона зачерпнула півкоробки зерна і легко перекинула її через плече.— Бери менше, та частіше... От і вся мудрість.

Біля однієї сортувалки я раптом пізнав дружину Кіптя, Настю. Вона крутила ручку, висока, ставна, у картатій, старанно випрасуваній сукні, у шовковій косинці, що тріпотіла на легкому вітрі. Була вона зараз особливо гарна і приваблива.

Іван Кіпоть дивився на дружину закоханими очима, і тепер я міг би битися об заклад, що він не буде сьогодні більше лаятись і проклинати «трудну третю бригаду»...

ЗУСТРІЧ З ДИТИНСТВОМ

Ми таки добре притомилися з Васильком, поки прийшли в село. Виявилось, що Ніна Вовченко на жнива не вийшла — вона була в цей день біля конопель. Попрощавшись з Васильком, я попрямував у свою маленьку світличку. Тільки-но переступив поріг, як побачив на підлозі записку. «Товаришу Олексю Петровичу! Зміст записки, знайденої у доті, май-

же розшифровано. Приходьте негайно, як тільки повернетесь. Настя».

От яка бідова дівчинка Настуся! Ми з Васильком блукали цілий день в степу, забувши про все на світі, а вона, бац, докопалася до таємниці, знайшла хід до розгадки... Мить стою біля столу, де дбайлива рука тітки Фійони поставила кухлик з молоком, потім швидко виходжу надвір. Тьмяно світить жовтий диск місяця. Простую по запорошеній вулиці. Раптом бачу постаті Настусі і Василька. Гукаю:

— Ага, приходьте у гості, а ми підемо з хати? Так, Настусю?

Дівчинка сплескує долонями:

— Так ми по вас, Олексо Петровичу! Батько з матір'ю ждуть вас...

Заходимо у хату. Не встиг я роздивитися, як раптом потрапив у міцні обійми Середи.

— Ходиш навколо моєї хати, а зайти — немає вільної часини? — дихав він у мое лице. — По наших партизанських слідах блукаєш, а мені ні слова? Це ж як воно називається?

Сідаю на лаву, оглядаю стіл. Повно закусок, пляшка вина. На дружині Середи, низенькій, огрядній жінці, чистий фартух, які тут надівають лише на свята.

— На когось чекаєте, Кузьмо Гавриловичу?

— Молодість свою зустрічати зараз буду! — гукає збуджено Середа, поглядаючи на Настусю, яка всидіти не може, так їй кортить щось розказати мені. — Та не тільки свою, а й твою, Олексо. Свою молодість, а твоє дитинство...

— Нічого не розумію, — розводжу руками.

— Зараз зрозумієш, — відповідає Кузьма Гаврилович і пальцем свариться на дочку, мовчи, мовляв. Швидко виходить у сусідню кімнату, повертається звідти з фотокарткою, підносить її майже до самої лампи.

Ану, глянь-но лишень, Олексо, чи не впізнаєш, бува, хто це тут стоїть?

Дивлюся на пошковклі розводи на товстій картонці, ледве помічаю постаті двох юнаків. Плече в плече стоять біля блискучого вузького столика, підхопивши лівими руками ефеси кривих шабель. На головах юнаків — будьонівки, на гімнастюрках — банти.

— Степан Бондаренко, — говорю тихо.

Кузьма Гаврилович киває головою, дивлячись на мене, а Настуся вже застрибала навколо нас, заплескала в долоні:

— Це я розказала все татові про отого партизана, що колись переховувався у скирті... Він зразу догадався, що то ви колись приходили до нього з тіткою Настею...

— Та не може бути, — кажу я.

— Може бути,— мовить Середа і тягне мене за стіл.— Настільки може бути, що навіть випити захотілося. Ану, тримай чарку.

Палажка, дружина Середи, зауважила:

— Та, може ж, подождемо Кіптів? Обіцяли прийти...

— Та подождемо,— відмахнувся від дружини Середа,— ми тільки по одній вип'ємо за нашу другу зустріч...

Я беру фотокартку і пильно вдивляюся в обличчя юнака, який стоїть поруч з Бондаренком. Невже це правда? Невже це Середа?

Підводжусь, дивлюся в очі Середи, тамуючи хвилювання, що наростає, мов прибіїв.

— Та невсе правда?

— Що ти маєш на увазі? — підвівся Середа. Очі його сміялися.

— Осінь, скирта сіна на Тирсиних луках, ми вдвох з Настею... Як ми тоді злякалися! Так це ви?

— Ти не помиляєшся, Олексю,— каже Середа.— Давай же вип'ємо за нашу другу зустріч...

Ми підняли чарки, та раптом відчинилися двері, і через поріг переступив високий Кіпоть.

— Не втерпіли? Ану, налийте і мені...

Кіпоть з дружиною сідають з правого боку. Настуся і Василько зиркають на нас, вмовившись на купі соломи, що лежить просто на долівці.

— Так що ж означає ота записка, Кузьмо Гавриловичу? — питаю я, маючи намір покінчити з тим, що цікавить дітей, і випровадити Василька додому.

Середа подає знак доньці. Та, ніби вже давно очі-

куючи цього, рапортує: «Відходити в напрямі Бучок. Зустріч з передовими частинами наших військ вночі. Остерігайтеся... уд... ка. Син».

— От, значить, не все розшифровано, а ти говорила,— з ноткою докору сказав Василько. Настуся спохмурніла.

— Скільки я не билася — не можу второпати...

— А оте місце найважливіше...— проказав Середка.— Один з розвідників Бондаренка під кличкою «Син» повідомляв, що когось треба стерегтися. Бондаренко не одержав того повідомлення і, може, тому й загинув... Я повезу цю записку в Харків, ми ще подумаємо... над нею.

— Ви були в одному загоні з Волковим? — не зводив я очей з Середи.— Значить, ви знали обох Бондаренків?

— Знав, — відповів Кузьма Гаврилович, — знав обох. У першого Бондаренка був комісаром, у другого — підпільним керівником...

— Як збіглося, — вголос радію я. — Розкажіть, Кузьмо Гавриловичу, це так цікаво...

— Ну, що ж розповідати? Ви, мабуть, все вже знаєте й без мене.

— Далеко не все, — пискнув Василько, — ще стільки доведеться в'яснити... перевірити...

— Все вже в'яснено, синку, — озвався до нього Середка, — все перевірено. Все це вже відійшло в історію...

— Але ж яка історія! Писана кров'ю...— сказав Кіпоть.

— Так, кров'ю народною, — додав я. — А така іс-

торія безсмертна... Розкажіть, Кузьмо Гавриловичу, про Волкова... Адже ви його знали особисто...

Кузьма Гаврилович сказав:

— Відважний був юнак, справжній месник, сміливий і бистрий, мов сокіл... Знав горе народне, його душу, його сподівання. В одному селі, де ми ночували з ним, старий дід розповів нам історію про Степана Бондаренка. Уважно слухав ту розповідь Василь Волков, очі його палали... А коли я признався, що служив комісаром у партизанському загоні Степана Бондаренка, Волков аж підскочив: «Розкажіть мені все про нього!»

Довго я оповідав йому про наші походи, про боротьбу проти бандитизму, аж під ранок ми обидва заснули. А коли прокинулись, Василь Волков сказав мені:

«Оживе слава Степана Бондаренка».

«Що ти надумав, Васю?» — здивувався я.

І коли він виклав свою думку, я дав згоду. Хай знову в наших краях зашумить слава орла революції, хай наганяє вона страх на ворогів... І Волков виправдав мою надію. Нічим він не поступався перед своїм попередником у сміливості і винахідливості, у ненависті до ворогів, у військовій майстерності. Який страх наганяла на фашистів лише згадка про Степана Бондаренка! Радянський народ виставив на місце загиблого воїна нового героя, і той герой примножив славу нашого земляка. І якщо доля розсудить так, що нам доведеться ще раз братися до зброї, наш великий народ виставить десять, сто, мільйон Степанів Бондаренків!

Серeda обхопив чоло своїми жилавами, темними

руками. Минуло кілька хвилин, аж поки він знову заговорив, прогнавши думки, що заповнили були його.

— От яке діло, молодята,— він весело обвів поглядом нас усіх,— такий незвичайний день видався сьогодні у моєму житті. І не думав, і не гадав, аж ось зустрівся з дітьми, які колись врятували мені життя. Ну, Олекса лише приїхав, не дивно, що не впізнав, а от ви, Насте, майже рік поряд...

— Не розумію, про що йде мова,— засміялася Настя.— Говорите загадками...

— А пам'ятаєте, як колись разом з Олексою переховували у скирті партизана з Мотузівки? Хіба не впізнаєте?

— Кузьмо Гавриловичу,— розвела руками Настя,— та невже?

— Такі от вигуки і запитання я вже чув недавно від Олекси, він переконався і може вам посвідчити, що це саме так.

— Глянь, як вийшло...— не вірила Настя.

— Вийшло,— кажу я збуджено і починаю ходити по хаті,— просто мов у казці...

— Ніщо в житті не зникає безслідно,— сказав Серeda, — ніщо не зникає, а має свій початок, своє продовження, свою дорогу... От і ми зустрілись, наші стежки раптом переплелися... Розказала оце мені моя Настя про всі історії, про які ви там розповідаєте, наче голкою хто мене шпигнув: так це ж про мене! І от...

Він налив по чарці і запропонував тост за нашу зустріч.

Василько пішов спати, збуджений і схвильований

всім, що почув. А ми ще довго сиділи і розповідали один одному про своє життя, сповнене пригод, злигоднів, радощів, хвилювання.

СТЕПОВИЙ ГРІМ

Другого дня ми з Васильком знову вирушили в степ. Хотілося все ж поговорити з Ніною, адже вона, певне, знала, хто носив кличку «Син».

— От які бувають справи на світі,— каже задумливо Василько.

— Про що ти?

— Ще й досі не можу забути про вчорашню розмову з дядьком Середою. Адже він живий герой... Революцію робив і тепер працює... Хоч і старий вже...

— Такі ніколи не старіють.

Побачивши трактор, який віз одразу три гарби з соломою, Василько сплеснув у долоні:

— Сашко,— хлопчик аж навшпиньки підвівся, щоб краще бачити тракториста,— їй-бо Сашко...

— Це той, що ти розповідав?

Та Василько миттю опинився поруч з Сашком на тракторі, щось гукнув до нього. Тракторист оглянувся і, побачивши мене, зупинився. Коли я підійшов, Сашко винувато посміхнувся і сказав, трохи заїкаючись:

— Сідайте, підвезу. Куди вам?

— Куди нам? Та куди завгодно... — Ми вмощуємося на величезній гарбі і дивимось, як Сашко керує трактором. Молодий тракторист тільки недавно, певне достроково, закінчив курси і вів свою старень-

ку машину з таким виглядом, ніби від ходу цього трактора залежав успіх усєї збиральної кампанії...

— Задається,— шепоче мені на вухо Василько, хоч Сашко далеко від нас і за гулом машини нічого не може почути.— Задається, аж губу копилить...

— А тобі що? — дивуюся я.— Дістала людина спеціальність добрячу, е чого й позадаватися! Гроші заробляє!

— Хоч би скоріш вирости! — з притиском каже Василько.— Сашко тепер приходить пізно увечері, миється надворі, форкає, мов кінь, хизується перед дзеркалом, м'язи свої показує... Йому тітка Фійона навіть подвійну порцію борщу залишає.

— Нічого,— кажу я, тамуючи сміх,— ось ти скоро станеш головою колгоспу.

Василько уважно дивиться на мене, ніби перевіряє, чи не жартую часом.

— Коли це буде...

Він вимовив ці слова з таким розпачем і жалем, що мені стало шкода хлопчика, і я сказав:

— Виростеш, жалкуватимеш за молодістю. Встигнеш ще наробитися. Роботи у нас вистачить, аби хотів...

— Ага,— гуде Василько,— поки виросту, то трактористів та голів колгоспів буде стільки, що нікуди й податися... Скільки он вчиться хлопців...

— Не журись, Васильку, то добре, що вчать. А тобі місце знайдеться, не бійся... Тоді, коли ти станеш головою колгоспу, хіба такі машини будуть! Атомні трактори! Атомні комбайни! Ось побачиш.

Трактор зупинився, ми сходимо на землю. Сашко

навіть не глянув у наш бік — доповідає щось бригадирові. Підходжу до нього:

— Спасибі, Сашко, що довів, трактор слухається тебе, мов дитина...

На обличчі у Сашка розквітає рум'янець, та він швидко гамує збентеження і каже удавано байдуже:

— Це що — гарби тягати! Он директор МТС обіцяє мене до комбайна приставити! Ото діло!

Він такий красивий і урочистий, цей Сашко, що просто не можу намілюватися ним. І чого його так не терпить Василько?

Цілий день ми блукали по полю, шукаючи Ніну. А коли знайшли її — розчарувалися. Вона нічого не знала про «Сина». Тоді ми вирішили повернутися в село. В повітрі стояв густий, п'яний запах скошених стебел, стиглих плодів. Забрели ми на баштани, Василько зірвав два невеличкі кавунчики, розбив один об коліно, червоний, мов жар, подав мені.

— Добрий?

Я смакую крихкі шматочки і аж заплющую очі від насолоди.

— Знаєш, ваші степові кавуни непоказні на вигляд, якісь маленькі, сіренькі, але ж смачні! Наче з цукру...

Василько сьє від задоволення...

— А чому б вам не переїхати до нас? — питає він зненацька.— Тут буде скоро нова школа, взимку вчили б нас, а влітку ми б з вами розгадували таємниці...

— Не так це просто,— кажу я, аби щось сказати. Хлопчик зачепив те, що кілька днів хвилювало мене, не давало спати.

— Дуже просто! — каже він, блискаючи очима.— Он скільки людей приїздить до нас! Багато вже повернулося... Будемо кавуни з вами їсти...

— Добре, — перебиваю хлопця, — ходімо. Бачиш, які хмари насуваються.

Ми підводимо голови і бачимо, як важкі хмари клубочаться над степом, а виднокруг весь уже зтягло темною запоною, затулило сонце. Швидко йдемо в напрямку села, що ледве мріє в імлістій далині. Раптом над нашими головами вдарив грім. Здавалося, якась страшна сила розчачнула величезне дерево, і його тріск, у сто разів помножений, упав на землю, заглушив усі звуки. І хмари ніби чекали цього сигналу, опустили кошлаті коси.

— Дош! — кричить Василько і першим починає бігти.

Я біжу за ним, шукаючи якогось захисту. Та навколо немає навіть деревця. Мій костюм став мокрим до нитки, черевики розбухли, в них чавкала вода. А дош густішав. Небо і земля злилися в одну суцільну водяну масу, і тільки грім гуляв у височині, ніби підбадьорюючи хмари, що виливали з себе воду. Один за одним лунали удари, схожі на гарматні залпи, вітер пригинав до землі кукурудзу, шматував огудину на баштані, стьобав у лице водяними бризками, не бризками, а пасмами суцільної води.

— Не бійтесь! — кричить Василько.— Він зараз перестане!

— Мовчи краще,— кричу і я, випльовуючи воду, що заливає очі і рот.— Шалений дош...

Василько біжить поруч, позирає на мене, підбадьорює, хоч у самого перехопило подих.

— Дощ теплий, не простудитесь. Ось-ось скінчиться... Уже вщухає.

Мене навіть лютъ бере — крижаний дощ он як періщить, а він каже, що вщухає. Звертаю убік і прямую до копички соломи, що випадково залишилася в полі. Залазимо з Васильком під самий спід, а тут земля ще суха, і ми лежимо, прислухаючись до шуму дощу.

— От якби оце в полі полукіпки, можна було б хоч захиститись від дощу,— кажу я.

— Тепер у нас копи та полукіпки не кладуть...— пояснює Василько,— солома відразу йде на скиртування та в солomorізки... То ж корм для худоби...

Він бере жмути соломи у себе над головою і прикриває мене.

— Сам змерз, а мене вкриваєш,— незадоволено кажу я, дивлячись на мокрі, холодні, аж сині, руки Василька. Він притискується до мене, і я відчуваю, як тремтить все його маленьке тільце. Обнімаю за худенькі плечі, пригортаю до себе, і нам обом стає трохи тепліше. Кладу голову на теплу вогку солому, примружую очі і думаю про те, що Василько — чудесний хлопчик. Минуло лише два тижні, як я познайомився з ним, а здається, що знав його завжди, що він жив зі мною, зазирає мені через плече, коли я сидів над книжкою. Дивлюся в його великі голубі очі і думаю: степ надав йому снаги, дав щирю і ніжну душу, неспокійну вдачу і мрійливість... Ніби душа та просвічується з отих очей — чиста, промениста, як сонячне світло...

Мені стає тепліше, затишніше, привітніше під хисткою покрівлею, яка вже промокла і не гріє нас.

Беру тоненьку Василькову руку, вкриту «гусячою» шкірою, і міцно притискаю її до свого лица.

...Тихий та запашний вечір. Гілля дерев, що стоять у дворі, аж ломиться од важких крапель дощу, що відшумів, та стиглих слив. Якась урочиста тиша стоїть у повітрі — земля вмилася, причепурилась... Я сиджу біля вікна і тримаю в руках листа з Києва. Треба виїжджати додому. Проти мене сидить Василько, він ще не знає про мій від'їзд. Тільки що з кімнати пішов Іван Кіпоть. Він картав себе за те, що дозволив нам піти від нього, адже всі вони добре почували себе в наметі і ніхто не намок. Розповідав, що перша та друга бригади збирають дуже хороший врожай.

— А дощ не зіпсує справи? — поспитав я.

Кіпоть махнув рукою:

— Грозовий дощ не страшний, прошумить та й стихне... От обложних страшно, та прогноз погоди — добрий, встигнемо зібрати хліб.

Він тихо посміхався, наче та дитина, що раптом знайшла свою стару улюблену цяцьку, потирав руки і все говорив:

— От, хліб насущний! Є тепер хліб! Почну здійснювати потроху свій план... І якщо хтось говоритиме, що широко розмахнувся, скажу такому: ось вона, моя основа — хліб! Га?

І побіг. А Василько сидить, позирає у вікно і каже:

— Ніколи я не бачив таким радісним дядька Кіптя...

— А знаєш, чого він радіє? — питаю я.

— Бо хліб вродив добрий...

— Правильно, Васильку, дядько Кіпоть почав свою роботу в колгоспі з головного — з хліба, і довбився вже першої перемоги, тепер він таке тут організує...

Василько зіскакує з лави.

— Ось і дядько Середа йдуть.

Я хотів було вийти назустріч, та Середа вже увійшов і гримнув своїм басом:

— Ну, як поживаєте? Як дисертація?

Я говорю про те, що за короткий час перебування в селі дуже багато чого цікавого побачив, узнав.

— Ну вже й багато! — сумнівається Кузьма Гаврилович.

— Таку історію розкопали, що аж дух забиває, — кажу я. — Люди чудові у вас. Працюють, мріють, шукають... Красиві люди. Правда, є ще й непотріб, намул.

— Є, — каже задумливо Середа, — є ще пліснява... Та пліснява зникне відразу ж, як тільки живий струмінь світла вдарить навально і переможно. Сухотні бацили зникають від одного опромінювання сонцем.

— А на мою думку, для Попудряпка потрібне не сонце, а добрий кілок. Таких треба гнати.

— Ну, з цим ми впораємось швидко, він сам себе знищує... Ходить по селу, нашіптує... Як накисне зранку в самогоні, так і до вечора не просихає. Гние на корню. Та він уже не страшний для нас. Але є й такі, що його підтримують...

Я розповів про випадок з тіткою Василька, про те, як вона захищала Попудряпка.

— Знаю, — стомлено опустил повіки Кузьма Гаврилович. — Попудряпко спирається на найвідсталіші

елементи... Це цілком закономірно. Але ось ми незабаром завеземо у двір Ліди Будняцької хуру зерна, вона задумається... Адже хура зерна, зароблена чесним трудом, діє куди переконливіше, ніж подачки жалісливого Попудряпка.

Я розповів Середі також про нашу розмову з Ніною Вовченко.

— А не розказувала тобі Ніна, як допомагала партизанам застукати Кривого Рябка? О, то був лютий і підступний пес!.. Вона вистежила, як той повертався з якогось кривавого діла, подала знак партизанській засідці, і ті повісили його...

Кузьма Гаврилович розкурив свою люльку, сів ближче до вікна і вів далі.

— Наша Ніна — геройська жінка... Скільки вона зробила в часи окупації, скільки людей виручила з біди, скільки юнаків та дівчат з її допомогою врятувалося від фашистської неволі... Організувала збір теплого одягу для підпільників-партизанів, була зв'язковою...

— От,— кажу з задоволенням,— яких людей побачив у вас... І головне — ні слова про себе, про свої заслуги... Говорили ми з Ніною Вовченко, так вона швиденько розказала про Волкова та й вирядила нас...

— Через те вони й скромні, наші люди, що герої... А тепер Ніна Вовченко із своєю ланкою вирощує чудові коноплі. Думаємо на Героя представляти її. Це буде перша Героїня в нашому колгоспі...

Середа глибоко затався, прокашлявся:

— Ну, я побіжу. Чув, що збираєшся додому?

Я зиркаю на Василька. Той підхоплюється і дивиться на мене здивованими очима.

ПРОЩАННЯ

Коли пішов Середа, Василько, ховаючи свої почуття, спитав:

— То ви вже їдете?

— Так, Васильку, мені вже треба їхати...

На його лиці промайнула тінь задуми і печалі.

— У нас тільки починається краса, а ви вже й додому...

— Так, так, Васильку,— говорю я,— після жнив колгосп організує свято врожаю, дядькові Кіптеві начеплять на шию вінок з колосків. У школі відкриється партизанський музей. А я всього цього не побачу, бо мені треба їхати додому, де на мене чекають справи... Та й донька моя, Оксанка, жде не діждеться... Ій на той рік іти в школу.

— То якраз — в нову! Разом з нею будемо вчитися... — блискає очима Василько.

— Ой Васильку, Васильку, який же ти хитрий!

— Ну, справді,— продовжує він завзято,— ну, зробіть так, Олексю Петровичу... Прошу...

Я обіймаю його за плечі, ми виходимо на вулицю. Вздовж садиб прокопано свіжі ями, в них стирчать високі стовпи.

— От бачиш,— кажу я,— буде електрика...

— Буде,— радісно мовить Василько,— на свято врожаю буде. Дядько Середа вже й двигуна пробували, тягне! Я сам бачив...

Він розповідає, а весь час пильно поглядає на мене і все звертає на те, щоб я погодився переїхати працювати в Ясенівку.

— Коли ж ви збираєтесь їхати? — не вгаває Василько.

— Завтра...

— Завтра?

Очі у Василька враз потемнішали, потьмарились, а щоки ніби стали сірими.

— Як же так... — промимрив він, — як же так... раптово...

— Треба їхати, Васильку, — кажу твердо. — Справи.

— Тож ви без мене говорили про від'їзд, — мало не плаче Василько, — навмисне послали по сірники, тепер я догадався... А коли я повернувся, то побачив по ваших очах, що ви таїтесь від мене...

— Та ні, ми просто радились і от... Так треба.

Василько дивиться на мене великими очима, потім повертається і біжить геть.

— Васильку, Васильку, почекай! — гукаю я, та він навіть не оглянувся.

Раптом я побачив біля тину зігнуту постать Попудряпка. Він ішов, припадаючи на ліву ногу, і весь час озирався, як злодій. Враз перед моїми очима з глибини далекого минулого зринула картина: похмурий, сірий день, повитий пасмами водяного пилу. Біля механічного преса на Тирсиних луках длубається і скоса позирає навколо опецькуватий парубок, що припадає на ліву ногу... Ми з Настею дивимось на нього, міркуючи, як би непомітно пробратися до скирти, де на нас мав чекати поранений партизан. Сумніву немає — це був він, Попудряпко! Зриваюся і швидко йду до Середи.

...І от ми сидимо на дрожці, яка біжить накоченою дорогою на станцію. Колись по оцій ось дорозі мене

проводжала мати у широкий, невідомий світ... Буланний тюпає товстими ногами, хропе від спеки. Іван Кіпоть поцьвохкує батіжком, каже:

— На той рік нам заплановано легкову машину!

Обабіч дороги стоять молоденькі деревця — акації та жовтаві клени. Думаю вголос.

— Ніколи на наших степових шляхах не було насаджень... Ідь собі день, другий, а деревця жодного... Тільки бур'ян та дереза...

— Торік,— розповідає Кіпоть,— на районній нараді голів колгоспів вирішили обсадити всі шляхи. Не тільки краса та захисток від палючих вітрів, обсаджений шлях дуже зручний взимку — не зіб'єшся з дороги... Восени закінчимо це... І річкою почали цікавитись колгоспи, які розташовані біля неї. Загачують воду, розводять рибу... Глянь, яка краса навколо...

Ми якраз виїхали на пагорб, і перед нами розкинулася заплава Орільки, її зелені луки, численні озера, густі зарості очерету та осоки. Я побачив в одному місці високий насип, що перетинав усю заплаву.

— От,— сказав Кіпоть,— і наш сусід «Червоний промінь» за розум узявся — почав будувати шлюз! Давно пора... От би всі колгоспи перетяли воду, тоді ми зажили б! І гідроелектричну станцію можна планувати! Ай, молодці ж сусіди!

Він так зрадів, побачивши ще одну греблю на заплаві, що не міг спокійно всидіти.

— Оживе наша Орілька, ось побачиш... Скільки сіна буде!

— Коли ж це ви завітаєте знову до нас? — питає у мене Настя.— Чи, може, вас із столиці і не витягнеш?

Я признався, що мені не хочеться їхати з села, що залюбки залишився б тут, та є у людини стільки всяких турбот, поважних причин, які не дозволяють робити скоропілих рішень... Настя, почувши ці мої слова, загадково посміхнулася, виразно глянула на свого чоловіка і засміялася:

— Зрозуміло, я більше не питатиму про це...

Вона почала весело розповідати про якусь дрібну історію, зв'язану з її новим життям у селі, і закінчила так:

— От пішла я працювати на тік — мій чоловік просто на руках мене носить... А він і не знає, що я пішла працювати тимчасово... На той рік буде нова школа — буду там викладати...

— Правильно, — кажу я, — а чого ж, праця вчителя — почесна, потрібна.

— Скажіть про це Іванові Кіптю, — заграла променистими очима Настя.

— А нащо мені говорити? — обізвався Кіпоть. — Це й так ясно. Хто ж тебе буде силувати? Підеш у школу, аякже.. Я сам про це мрію.

Ми підїхали до станції, і я кинувся купувати квитка, бо поїзд от-от мав підїйти. Коли я вже стояв із своїми друзями на пероні, а поїзд чаккотів, окутуючи нас парою, Кіпоть сказав:

— Ну, так ти там поміркуй, порадься з дружиною, та й... чого ж баритися! Дамо хату, нову побудуємо, з верандою... і посаду в новій школі. От.

Він ще щось хотів сказати, та пролунав свисток — то подавав сигнал головний кондуктор. Черговий по станції підняв згорнутий вимпел, і я скочив на приступку вагона. Попливли станційні будівлі, телеграфні стовпи, сумовиті явори... Ось уже й перон скінчився. Я дивився на Василька, він не сказав мені жодного слова на прощання, тільки очі його були строгі якись і задумливі. Раптом він зірвався, побіг поруч з поїздом, перечепився, упав... Хмара куряви і пари закрила його, але він знову виринув і побіг...

— Приїжджайте, приїжджайте! — долинуло до моїх вух.

Я висуваюся з дверей вагона, кричу у відповідь:

— Я приїду, Васильку! Приїду! Ти чуєш мене, Васильку?

Поїзд чаккотить, гримотить на стрілках, набираючи швидкість.

ОПОВІДАННЯ

ХЛОПЧИК

Мороз ходив по лісових галявинах у нових чоботях на рипах. Біла габа землі, нерухомі великі зірки неба, гострі шоломи дерев — все, що було перед очима, все, що лежало в площині виміру, здавалося сьогодні твоїм, створеним для тебе. Не так воно вже й багато лежало в полі зору, але й цього було до-

сить, бо коли у твоїх струнких і трепетних ногах пульсує кров юності, все належить тобі, а того, що навколо, вистачає цілком, щоб у ньому вмістився все-світ.

Блаженство живе там, де уміють вдовольнитися малим. Хлопчик належав до тих істот, котрі це добре усвідомили. Він стояв під голубою чашею неба, дивився своїми брунатними очима на зимовий ліс, дослухався до найменшого шереху життя і був певен, що зараз він у центрі все-світу — така була на світі тиша, такий простір і така зваба. Він гордо підніс свої великі розгалужені роги, прикрашені срібними зірками, потяг гарячими ніздрями морозного повітря, ніби перевіряв його на смак і на звук, лишився вдоволенним, бо миттю скочив на моріжок і завмер у трепетній нестямі.

Десь поблизу, можливо, навіть, що он за тим синім пасмом молодих ялинок, а може, трохи далі, за отим стовпом заповідної зони, стоїть засніжений стіжок сіна, пахучого і теплого, як спомин про дитинство. Хлопчик носив у собі той спомин, був він надто тьмяний і нетривкий, але був, бо ще ніколи не вдавалося витравити з пам'яті образ тепла. Цей образ жив у пам'яті Хлопчика у вигляді дитячих рук, котрі його гладили й поплескували по сторожкій, тремтливій шії. Як це було давно! А може, й не було цього зовсім? Хлопчик не належав до тих істот, котрі любляють багато моралізувати, він жив інстинктом, яким його нагородила природа, ось чому він зараз думає про стіжок сіна і вже не міг думати про щось стороннє. Ступив раз, другий, та раптом струснув рогами і завмер.

Повітря, яким була напоена морозна ніч, здавалось йому грізним і небезпечним, як тоненька крига на озері. Ах, як жаль, що зараз не продихне вітер! Тоді Хлопчик відразу б збагнув, звідки на нього насувається небезпека, а тепер він тільки нечутно вбирав у себе холодне повітря, пробував його на смак, стояв, вдивляючись у засніжену габу лісу своїми брунатними блискучими очима. І скоріше нюх, інстинкт, ніж очі, відчули, що все це значить. Загроза встигла, поки він тут милувався собою і світом, обкидати його з усіх чотирьох сторін невеличкими сірими горбочками, які наближалися. Страх скував розум і волю. Залізними лещатами здавив серце. Та це було тільки на мить, гостра цівочка страху, що пронизала тіло, відразу покликкала за собою таку люту волю до життя, таку любов і жаль до себе, що Хлопчик тієї ж миті, керований інстинктом, низько пригнув роги і пішов на таран.

Іншого виходу в нього не було — так підказав інстинкт. Прорватися з кільця, яким його вже оточено, можна тільки прожогом, тільки навальністю і несподіваністю. І він вирвався. Вирвався й побіг чимдуж, вибираючи місця, глибоко занесені снігом — вовки мають коротші ноги за його власні, їм буде важче переслідувати жертву. Та вовки й не думали бігти слідом, вони теж мали мудрого порадника — інстинкт, ось чому вони кинулись ніби врізнобіч, а насправді на ті невидимі нікому стежини, які завжди трапляються в лісі. Один із них навіть промайнув зовсім поряд із Хлопчиком, але не напав на нього, навіть не глянув у його бік, ніби змагався у швидкості. І Хлопчик ще більше злякався — його хочуть знову оточи-

ти кільцем, йому хочуть перетяти шлях і примусити скласти зброю.

Зброї у Хлопчика замало, це знали і переслідувачі, адже ноги і ота кам'яна корона, прикрашена зірками,— хіба то для бою? Ліс створив оленя за своєю подобою — дав багато краси і зовсім не дав грізних засобів оборони. Коли глибокий сніг, то ноги вже не твої, а належать ніби комусь іншому, лінкуватому і сонному, а отією короною хіба багато живеш у такій гущавині? Такою короною добре чарувати світ, можна навіть іти на дуель з супротивником, отим братом своїм чи батьком, коли покличе до цього кохання, але щоб боронитися від зграї... Хлопчик продовжував бігти, хоч уже бачив, що біжить назустріч власній загибелі: сірі горбочки вже були попереду і з усіх боків.

Тоді він зупинився. Нестримний дроз прокотився по спині, зняв з тіла холод, зробив його гнучким і гарячим, як червоне лезо, кожен м'яз напружився, кожен нерв перетворився в слух і в біль. Серце билосся гучно і лунко, кров струменіла, кров пахтіла різко і п'яно. Вовки підступили ближче, сіли, підняли морди і завили, віщуючи перемогу. Це вже був отой тріумф, викликаний не тільки відчуттям запаху крові, а й насолодою від такої бажаної, такої вимріяної картини: олень був обложений, він ось-ось здасться, а раз так, можна й вити, можна виплескати з гарячого свого нутра радість переможця.

Це була класична картина кінця, після якого ставлять крапку, опускають завісу, понурюють чи підносять голови, вмикають чи вимикають світло — залежно від обставин. Та на цей раз класична картина ма-

тінки-природи, яка знає таємницю зникнення одного життя заради іншого життя, зазнала змін. У найскрутнішу хвилину, коли доля лежить на терезах з позначками бути чи не бути, кожна істота стає на одну секунду генієм. Так сталося й зараз. Хлопчик раптом пригадав: є на світі істоти з теплими й ніжними руками. Він ніби й зараз почув їхні голоси — дзвінки, мелодійні, мов дзвіночки. То — чудо-голоси. Колись Хлопчик жив у дитячому інтернаті... Це було давно, так давно, що майже все вивітрилось, та ось виринуло в пам'яті. І як тільки сплигло, то роги самі пригнулися до землі, бризнуло віяло зцементованого снігу, тіло вигнулося тугою цівкою тятиви, зробило довгий і блискавичний кидок, занурилось у пелену розцвіченого місяцем снігового завихрення, метнулось вбік і загуло по узліссю.

Один із переслідувачів, поборовши подив і гнів, таки доп'яв утікача, впився голодними зубами в ногу, але був відкинутий з такою силою, що покотився сірим морозним клубком. Хлопчик знав, куди йому бігти, він і раніш чув звабліві голоси, сповнені тепла і спогадів, але не наважувався так далеко заходити, бо там, де лунали голоси, гавкав собака. Цього голосу Хлопчик чомусь не зносив, він, наслуховавшись здаля тих дзвіночків, повертав і гнав своє тіло назад, у лісові нетрі. Тепер він пожадливо ковтав повітря, пробуючи його на смак,— він гнав себе до тих голосів, навіть до голосу собаки, якого він раніше не зносив.

Блиснув вогник оселі, загавкав пес, але Хлопчик не зупинився, він шаснув через високий дощаний паркан, підбіг до освітленого вікна і зупинився.

За святково вкритим столом сиділи люди, були се-

ред них і ті, у котрих такі теплі й ласкаві руки. У кутку стояла вбрана ялинка, а ще в одному кутку блимав голубими очима телевізор. Хлопчик так наблизився до вікна, його так тягло до цих людей, що він ненароком стукнув рогами в шибку.

— Матінко рідна,—сказав хтось із людей,—гляньте-но... у вікно!

Люди глянули на темне, засніжене вікно. Обізвався ще один голос:

— Мара...

А третій, видно, з більшою уявою, додав:

— Казка...

Четвертий, хрипкий голос, наче простуджений, наче з бочки, проревів на всю хату:

— Шашлик! Йй-бо, Свириде, шашлик прийшов із лісу...

— Ти бач, справді олень,—сплеснула в долоні жінка.

Тепер у хаті зчинився галас — побачили діти. Вони відразу ж виметнулися надвір, простоволосі, деякі босоніж, обхопили оленя за шию і потягли в хату. Хлопчик покійно йшов за ними, він навіть свою пишну корону ставив боком, щоб не зачепитись за одвірок. Увійшов, глянув на телевізор і прикипів поглядом до голубого мерехтіння. Його брунатні очі звожилися від яскравого світла, але він дивився на екран непорушно, наче тямив, що там відбувалося.

— Ти бач, він, виявляється, прийшов на телепередачу,—сказав перший голос.— Може, він і чарку вип'є? Га, Свириде?

Свирид, вусатий лісник, підійшов до оленя, нагнувся і сказав поквапливо:

— Ага, таки пробралися звідкись сіроманці... Бач, яке діло. Давай, Маріє, пластир.

Він мовчки заклеїв рану, а коли почув ще раз про шашлик, вуса його настовбурчились, він підвівся, сказав сухо:

— Не мели, Харитоне, дурниць. Це ж Хлопчик! Забув, як випускали два роки тому? Ось він і навідався... Попередив. Доведеться лаштувати облаву. Так що я піду, а ви вже тут обходьтесь без мене.

Свирид взяв рушницю, вийшов, а дітлахи все крутилися біля оленя, підсовували йому то яблуко, то цукерку, але Хлопчик нічого не їв, його примружені брунатні очі були вкриті зажурою, наче він дрімав або про щось згадував. І тут розчинились двері, в хату влетіла русокоса дівчина, вона кинулась до оленя і сказала:

— Хлопчику мій! Прийшов-таки...

І диво дивнее — Хлопчик враз ожив, нахилився й поцілував дівчині руку. Це так усіх здивувало й розвеселило, що в хаті стало гамірно до нестями. Дівчина взяла зі столу шматок хліба, подала оленеві і запихалась. Хлопчик з'їв хліб і знову поцілував руку дівчині.

— Та він що, вчений у тебе, чи як? — спитали присутні.

— Так це ж Хлопчик, — відказала дівчина. — Я ж його вигодувала. Привезли з міста маленького, то я його у вольєр. А тоді випустили в ліс. Чого ж ти так довго не приходив?

Повернувся Свирид, повісив у кутку рушницю, потер долоні.

— Ну що, Нюсько, таки прийшов твій Хлопчик?

А ти казала, що забув дорогу. Добро не забувають навіть отакі... Можеш виводити його, зграя подалася геть. А рана загоїться, не глибока... А як треба буде, прийде на перев'язку. Обов'язково прийде.

Хлопчика вивели у двір, він ще постояв, дослухаючись до гомону лісу, пробуючи на смак повітря. Потім високо підніс роги і подався в засніжену далину лісу.

Люди поверталися до накритого столу, свято тривало. Наливаючи чарку, Свирид сказав:

— Наче трохи мороз пересівся.

Цього вечора таки справді потеплішало на світі.

КАЛИНОВИЙ ГАЙ

Вони сиділи в шкільному саду і жваво розмовляли. Ваня Лавріненко, тонконогий, цибатий хлопчак, енергійно вимахував руками і, раз по раз торкаючи за плече свого друга Васю Цибульку, вигукував:

— Вір мені — кращої поживи, як сушений хрущ, для сома не знайти.

Шморгаючи своїм коротеньким, веснянкуватим носом, Вася Цибулька обережно зауважив:

— Хрущ, кажеш? Хрущ що... Он смажений горобець — ото інша справа! Сом як почує смаженого горобця, то кидається на гачок, мов звір. Тоді глуши його багром, бо й човна перекине...

— Смажений горобець? — захихотів Ваня Лаврінко.— Хто тобі таке говорив? Може, накажеш подавати сомів смажену курку або порося з хрінном? Дурниці! Суши хрущів — оце і все. Я не раз був на Дніпрі...

Трохи осторонь від рибалок, спершись на стовбур явора, стояв низенький смаглявий Петя Вершок. Це прізвище до того гармоніювало із зростом хлопчика, що давало привід школярам погострити язика. Якось під час перерви Ваня Лаврінко сказав:

— Колись прізвища людям давали попи. Привели, скажімо, предка нашого дорогого Петі до попа, зміряв той поглядом його непоказний зріст, і от маеш — Вершок. Дотепно, га?..

До насмішника пристав і Цибулька:

— Який Сава, така й слава. Нічого не поробиш. Одному прізвище давали Смикодуб, іншому Вершок. Хто на що заслужував...

Петя стояв у гурті і теж реготав, хоч його серце мало не вискакувало з грудей від образи. Та ось він перестав сміятися, зневажливо подивився на Цибульку і тицьнув йому в груди пальцем:

— Цікаво, а за що тебе нарекли Цибулькою? Чи не тому, що у тебе ніс, мов цибулина?

Це було сказано так дотепно і вчасно — хлопці зареготали, кожен намагався схопити Цибульку за

кирпатового носика. З того часу розмови про прізвиська припинилися, бо переможцем у суперечці виявився Вершок.

Рибальством Петя Вершок не захоплювався, а от про гриби просто марив, хоч зроду їх не збирав. Зараз, слухаючи розмову товаришів про подорож у село Калиновий Гай, Петя не втерпів і зауважив:

— Ви так кажете, ніби певні, що там є риба. Гриби, може, й будуть, а от риба... навряд.

— Навряд? — повернувся до Петі Ваня Лаврінченко.— Там, де є річка, там водиться й риба. А про річку сам Павло Сергійович розповідав.

— Не в кожній річці є риба, про це навіть у географії написано,— не здавався Петя Вершок.

— Немає такого в географії,— авторитетно заявив Ваня Лаврінченко.— Це ти вигадав.

— А от і не вигадав, Там так і сказано: одна річка рибна, а друга — водна магістраль. А що?!

— Ну, коли не сом, то принаймні щука буде,— розважливо заявив Вася Цибулька.

— Та верховодок, може, і наловите,— не вгавав Вершок.

Ваня Лаврінченко навіть гніватись почав: «Ну, знаєш, не тобі...» — та раптом побачив вчителя Павла Сергійовича, що саме йшов через шкільний город, і замовк. Коли вчитель підійшов ближче, хлопці привіталися і майже в один голос запитали:

— Павле Сергійовичу, а в Калиновому Гаю соми є? Скажіть!..

Вчитель посміхнувся:

— Соми, питаєте? За сомів не ручаюсь, а окуні є. Сам колись ловив.

— Чув? Чув?— вигукнув Ваня Лавріненко.— Якщо ти хоч трохи розумієшся на рибальстві, то мусиш знати, що де окунь, там і сом водиться. Такий вже закон природи.

— Ну, досить вам про рибу,— помирив хлопців учитель.— Приїдете — самі побачите. Не будемо загадувати наперед, а краще скажіть, як у вас підготовка до подорожі?

Та хлопців не треба питати про це, вони вже давно підготувалися до поїздки в Калиновий Гай. Ще на початку навчального року виникла ця думка, і от тепер настав час здійснитися мрії. Павло Сергійович пообіцяв повезти їх у свій рідний край, де він народився. Він часто розповідав їм і про річку Вовчик, і про село з гаєм, де, за його словами, жило щонайменше сто солов'їв, а в річці — риби без ліку... Дитяча уява так розігралася, що Павло Сергійович аж побоювався: а що, як він не покаже хлопцям того, про що розповідав? Адже давно він не бував у своїх рідних краях, там могли статися зміни... Але вчитель сам тамував свої сумніви, бо дуже хотів побувати у тих місцях, де колись ловив в'юнів, збирав гриби, не раз блукаючи у темному і густому гаю. Це мала бути подорож у чарівний світ дитинства, яке тепер здається казкою чи золотим сном.

І ось настав час цієї омріяної подорожі.

Разом з учителем у вагон поїзда сіли його кращі учні із шостого класу, всього десять чоловік. Всі розмістилися у трьох сусідніх купе, але цілий день просиділи в учителя, тільки на ніч розійшлися по своїх місцях.

А другого дня провідник у кітелі з медалями

оголосив: «Станція Калиновий Гай». Павло Сергійович скочив з місця і гукнув хлопцям, щоб виходили.

— Станція Калиновий Гай, кому треба — вилітай! — пропищав Петя Вершок і перший кинувся до виходу.

— Ось ми й приїхали, — сказав учитель і розглядівся навкруги. Колись тут був роз'їзд, а зараз — станція, та ще й назва яка — Калиновий Гай. Чепурне приміщення, гладенький перон, водонапірна башта, три величезні сріблясті бензорезервуари. Ось із цієї станції, вірніше, з тихого роз'їзду, який тоді звався Вовче, вирушав він колись у широкий світ. Поїзд шипить парою, набирає швидкість, а мати, старенька сива жінка, біжить поруч, махає білою хустинкою...

— Все забрали? — голосно запитав учитель, щоб вгамувати своє хвилювання. Перед ним стали хлопці з кошиками, вудками і наметами в руках. Павло Сергійович покрокував у той бік, де вже виднівся синій косинець лісу, і за ним, весело перемовляючись, пішли школярі.

Як тільки поминули горб, що розділяв станцію і село, перед очима відкрилася широка долина, на дні якої блищала вузенька смужка води... Ні верб, ні очерету не видно було над водою. Павло Сергійович читав про те, що річки міліють у всьому світі, але ніколи б не міг подумати, що цей страшний процес захопив і його Вовчика. Перед очима йому постали круті береги, широке плесо зеленуватої води, густа смуга верб, що прикрашали річку з обох боків. Одне місце на річці називали тоді Вирвою, бо там завжди

крутило воду, а друге — Сомовищем — там були глибочезні ями, де водилися соми. Щороку Вовчик широко розливався, затоплював луки, сягаючи аж до городів. Тоді люди щовесни насипали понад городами земляний насип... Куди усе це поділося? Там, де були луки, жовтіють тепер сіяні трави, а ще нижче, біля самого берега, пологого й розораного, росте картопля. Щоб добратися до села, треба перейти міст. Раніше, в дитинстві, міст тут стояв довгий і міцний, на дубових просмолених палях, скріплених товстими залізними обручами. А зараз вчитель побачив невеличкий місточок, який ставлять через струмок. Вчитель зійшов на нього, сперся рукою на хисткі поручні й глянув у далечінь.

— Оце вам, хлопці, наш Вовчик... — видихнув він важко, з болем у голосі.— Не впізнати його...

— М-да,— протяг Вася Лавріненко,— тут не тільки сома чи щуки, а й пліточки не зловиш...

Петя Вершок, помітивши, як тяжко переживає Павло Сергійович, промовив байдужим і безтурботним голосом;

— Ну, то раків наловимо! Запевню вас, що раки тут є...

— Боюсь, що й раків немає,— сказав учитель і похнюпившись швидко пішов з мосту. Він спустився до берега, де полоскала сорочки якась молодиця, підійшов до неї, привітався. Хлопці залишилися на мості, прислухаючись до розмови унизу.

— Ця річка називається Вовчик? — запитав учитель.

— Єге ж.

— А риба в ній є?

Жінка подивилася на вчителя так, ніби той упав з неба.

— Та хіба ж у такій калюжі риба житиме?

— Ну, а раки... Раків хлопці ловлять?

— Не знаю... Щось не бачила. Рак, він теж воду любить, де вже йому тут. Раніше було всякої риби, а тепер не ловиться. Навіть не бачила, щоб хтось ловив. А ви не тутешній?

Вчитель зам'явся:

— Та як вам сказати, народився тут і в школі вчився. Та вже, мабуть, років двадцять п'ять минуло з того часу...

— О, двадцять п'ять років тому у цій річці було всього — і раків, і риби! Я ще пам'ятаю, як мій батько ятерами рибу ловив.

— Та я й сам ловив! Як закинеш, бувало, сітку у Вирву або в Сомовище, так і є отакенна рибина... А вже тих карасів, в'юнів, окуня! Де ж воно все поділося?

Жінка випросталась, усміхнулася повними вусами.

— Отам, бачите, де баклажани, було Сомовище... А Вирва — це праворуч, он, де суданка. Вовчик підупав на силі, кудись подався від нас, а ми тепер тут городи садимо...

Коли вчитель підійшов до хлопців, усі помітили на його обличчі тень ніяковості, сорому і прикrostі. Павло Сергійович не приховував своїх почуттів, бо таки був упевнений, що він вчинив помилку, необачний крок. Наговорив своїм кращим учням солодких слів, а виявилось, що все те — казка. «Що ж тепер сказати хлопцям? Як виправдатись? Почати з того,

що він уже двадцять п'ять років не був у цих місцях і не знав, що тут робиться. Але ж він сам багато років підряд говорив на уроках про те, що у нас багато, дуже багато річок і що в тих річках сила-силенна риби. Хіба не він розповідав дітям, як колись сам ловив окунів, сомів і щук? А поки він так говорить, Вовчик втрачав силу... Он як сказала ота молодиця: «Вовчик підупав на силі, кудись подався від нас, а ми тепер тут городи садимо...» Так, городи тут справді чудові, але ж чи дають вони підстави радіти з цього?»

— Підвів я вас, хлопці,— нарешті озвався вчитель і винувато посміхнувся.— Заїхали аж ген куди, а тут горобцеві по коліна...

І тут знову вихопився Петя Вершок:

— Пропоную риболовне питання зняти з порядку денного, оскільки... Одним словом — ясно. У нас в запасі є ще гай, чудовий степ...

Вчитель гірко посміхнувся.

— Що ж — підемо. Уже вечоріє, треба лаштуватися на нічліг. А завтра вранці все вяснимо...

Вони швидко дісталися до гайка, вибрали високе і зелене місце, з якого було видно село, річку і вигін. Вчитель звелів хлопцям поставити два намети і приготувати вечерю, а сам вирішив сходити в село.

— Доведеться сьогодні варити куліш, а не рибальську юшку,— додав він напівжартома.

Може, тому, що всі дуже зголодніли, а може, для того, щоб підбадьорити вчителя, хлопці почали напередими вихваляти степовий куліш, який анітрохи не гірший за юшку, адже ж він буде і з димком, і з попілком...

Та гай теж не радував ока. Поміж поріділими од вирубки ясенами й тополями блукала худоба, збиваючи останні лісові квіти. Годі було й думати про гриби та про гербарії. Навіть Петя Вершок і той втратив оптимістичний запал і розповідав тепер вичитані історії про сиріжки, лисички і навіть боровики. Він так і сказав учителеві:

— Здорово тут потолочила природу війна. Ну, річка вже хай так, але ж ліс!

— У тому-то й справа, що ліс і вода — рідні брат і сестра, — зітхнув Павло Сергійович. — У них одна доля. Оцей лісок колись воду охороняв, а повноводна річка піднімала підґрунтові води і живила вологою дерева. А вирубали ліс; обміліла й річка.

Вчитель взяв на плече похідну лопатку, гукнув хлопців і пішов до річки. Присмирнілий Вовчик ледве плюскотів об берег кволою хвилькою. Павло Сергійович довго обдивлявся берег, переходив з місця на місце і нарешті зупинився. Лопата вгрузла у мулке дно, вивернула груддя глею. Хлопці стояли мовчки, спостерігаючи за всім, що відбувалося. Довго копав учитель, нарешті присів і опустив руку в ямку. Холодний струмочок слабо пробивався з-під ґрунту, лоскочучи руку. Обличчя вчителеві проясніло. Він знову копнув, на цей раз правіше, занурив руку в пухкий глей і сказав:

— Ану спробуйте, тут холодніше...

Хлопці мацали глей і підтверджували, що в ямці вода значно холодніша, ніж у Вовчику.

— А чому ж це так? — допитувався нетерплячий Ваня Лавріненко.

— Дуже просто — тут десь недалечко є джерело.

Воно замулилося і перестало жити річку. Якби вдалося відшукати всі джерела і звільнити їх від намулу, річка б поповнилась за рахунок цих джерел. Звичайно, цього ще мало, щоб Вовчик став повноводий, бо самі джерела ще не вирішують справи...

Хлопців це зацікавило, вони тепер усі гуртом ходили понад берегом, відшукуючи джерельця. Васі Цибульці першому пощастило. Чи то він уміло вибрав місце, а чи просто так вийшло, але незабаром він голосно закричав на всю річку:

— Б'є, гляньте, як б'є вода!

Коли всі збіглися, то побачили невеличкий струмінь чистої води, який бив у тому місці, де тільки-но копав Вася. Вчитель, а за ним усі хлопці по черзі наставляли руки на тугу цівку води. Незабаром ямка наповнилась і вода полилась у річку.

— Копаймо ще, — розохотився вчитель, — тут десь має бути сильне джерело.

До вечора копали хлопці, але більше джерел не знайшли. Повернувшись до намету і повечерявши, вчитель сказав:

— Здається, ми напали на слід. Але самим нам не впоратись. У селі, певне, старі люди пам'ятають, де колись були джерела. Треба запитати у них.

Другого дня разом з хлопцями на річку вийшов не тільки вчитель, але й місцевий дід Трохименко.

— Надумали історію повернути назад? — сміявся він, бачачи, яким завзяттям горіли у хлопців очі. — Боюсь, що не вийде... Правда, колись джерел тут чимало дзюркотіло понад берегом і водичка була крижана...

Він довго ходив уздовж берега, придивлявся, щось зважував, потім ставив тичку і казав: «Ось тут має бути!..» Хлопці починали копати, і незабаром гучний крик лунав над річкою: «Б'є!» Так одне за одним було знайдено і відкопано дванадцять джерел. Хлопці повеселішали, бачачи, як наповнюється чистою водою Вовчик, хоч його береги від цієї води й не роздалися — дуже мало води давали джерела. Роботою школярів зацікавилися голова колгоспу і агроном. Вони прийшли до наметів, побалакали з учителем та учнями, поцікавились, чим вони харчуються, і пообіцяли привезти їм два бідони молока.

— Діло ви почали цікаве, корисне...— сказав голова колгоспу,— нам самим слід було давно звернути увагу на річку, та все нема часу. А зараз он усе село заговорило...

Наступного ранку хлопці одержали від колгоспу не тільки молоко, але й практичну допомогу — з лопатами до річки вийшло семеро місцевих комсомольців. Разом вони відкопали ще три джерела. Коли сіли спочити, Павло Сергійович сказав:

— Оце якби понад річкою посадити хоча б із сотню дерев, звичайної верби, отоді через рік люди не впізнали б Вовчика...

— Так ми посадимо,— озвався один комсомолец.— Можемо й двісті посадити.

— Хай на перший рік буде сто,— відповів вчитель.— І на другий рік сто, і на третій. А потім треба викликати на змагання комсомольців сусіднього села. Якщо всі візьмуться за цю справу, тоді у вас виростуть нові діброви та левади, а річка зовсім оживе. Оживе, ось побачите...

— Тільки до чого тут верби? — питали комсомольці.— Верба сама воду любить. Щось тут не так.

— Усе так, хлопці, як треба. Дерев не тільки п'ють воду, але й затримують її. Я ось поясню вам. Навесні сніг, не захищений деревами, швидко тоне, вода стікає навально, несучи з собою ґрунт у річку. Від цього бувають поводи, джерела замулюються, річище заносить піском, річка міліє... А коли у нас буде зелений покрив, тоді стік води зменшиться, бо сніг не буде увесь відразу танути, зникнуть поводи й річка матиме воду... Знову повернеться гармонія природи. Чим більше дерев ростиме понад річкою, тим глибша й повноводніша вона буде. Вовчик стане ширший, відвоює свої території, затопить суданку і помідори... Забравши своє, він сторицею відплатить за це людині. У річці буде риба, виросте очерет, який піде на господарські потреби, а колгоспна прахоферма даватиме величезні прибутки. Та не тільки в цьому вигода. На повноводій річці можна організувати спортивні змагання, плавання і катання на човнах, можна звести вишку... Он на тому боці, де ото піски жовтіють, можна зробити хороший пляж. Ну, а колгоспний буфет, мабуть, на той час продаватиме смажену рибу і варених раків...

Намальована картина розбурхала уяву молодих слухачів, але дехто не повірив і тому почав іронізувати:

— А потім береги перетворяться на кисільні, а річкою потече не вода, а молоко.

Павло Сергійович ухопився за це:

— А ви гадаєте, що народ даремно склав легенду про молочні ріки й кисільні береги? Е, ні, дарем-

но! У цій легенді — великий зміст. Віками люди користувалися багатством річок, аж поки не занехаяли їх. Тепер тільки легенду й згадують. А ви подивіться самі, що дає людині вода. Там, де є повновода річка, там розвинене тваринництво і птахівництво. Адже є закон: потрібно вісімсот літрів води, щоб виростити одну тонну зерна. Тисяча качок поки виростуть — випивають п'ятдесят тонн води. Але й на цьому не вичерпується користь від річки. Ми ще не згадали про красу... Ось я вам признаюся щиро, — тут учитель повернувся до сільських комсомольців, — коли ми приїхали сюди, нас засмутив ваш краєвид... А ми ж усі любимо співати пісні, які починаються такими словами: «Гей, у лузі та ще й при березі...», або «Тече вода з-під явора», або «Під гаєм в'ється річенька, як скло, вода блищить, долиною зеленою кудись вона біжить». Послухаєш пісні — і в уяві постає краса земна, без якої важко жити людині. Але ж не можна черпати оту красу без кінця, її треба самим і створювати, і оберігати. Без цього не виховаєш у людини любові до своєї землі, до рідного краю.

Ось які розмови точилися тепер щовечора біля наметів! Тут часто бував агроном і голова колгоспу, приходило багато молоді. Видно було, що ідея відновлення річки з кожним днем завойовувала все більше прихильників.

Якось до намету прибігло кілька дівчаток, учениць місцевої середньої школи. Вони бігли і кричали ще здалеку:

— Вовчик рушив, Вовчик рушив...

Здивований Павло Сергійович і його учні вийшли з наметів. Що означає оце «Вовчик рушив»? Дівчатка

повели їх до кладки — у найвужчому місці було покладено кілька дощок, по яких переходили кволу річечку. Тепер тут вода піднялася, і видно було, як вона тече. Раніше руху води влітку не було. Мілке річище заростало ряскою, бралось брудною піною і стояло, ніби застигле. Тепер біля кладок вода посвітлішала.

Вчитель радів до нестями.

— Знаєте, не сподівався я, відверто кажучи, що Вовчик такий спритний... Оце, значить, відкриті нами джерела дали поштовх річці. Якщо вода не тече, її називають мертвою, стоячою. Та тепер про воду Вовчика не скажеш, що вона мертва. Вона воскресла!

Подія біля кладки розворушила все село. Люди приходили сюди і дивилися, як поволі плине попід дошками вода, здіймаючи хвилю. Почулися голоси:

— І вода похолоднішала!

— У такій воді і скупатися кортить!

Павло Сергійович із своїми учнями стояв біля кладки і переможно посміхався.

Цілий місяць прожили вони біля Вовчика. Хлопці засмагли, поправились. Але найбільше тішило їх те, що вони розпочали таку добру справу. Якимось їх запросили на колгоспні збори, і там учні почули хвилюючу новину: правління колгоспу виділило на відновлення річки сто тисяч карбованців. Агроном розповів, що заплановано спорудити греблю, яка затримає воду Вовчика. Крім того, на берегах річки восени висадять перших сто верб.

Поверталися учні до наметів у піднесеному настрої.

— От якби ще заборонили пасти череду в Кали-

новому гаю,—сказав задумливо Петя Вершок.—Адже там можуть рости які завгодно гриби...

— Не в грибах справа,— перебив його Ваня Лавріненко.— Чув, що говорив про нові насадження Павло Сергійович? Заради самого Вовчика треба заборонити пасти в лісі худобу... Правда, Павле Сергійовичу?

Вчитель помирих друзів:

— Я вже мав розмову з головою колгоспу. Череду більше не поженуть у Калиновий гай...

— Та невже? Заборонив?

— Заборонив.

Усі з полегкістю зітхнули.

— Мине рік-два, і тоді Петя Вершок може спокійно приїздити сюди по гриби. Повно їх тут буде,— додав учитель і посміхнувся. Видно було, що він теж задоволений. Але Петя Вершок не промовчав.

— А я хочу приїхати сюди не через кілька років, а через рік. Дуже вже кортить побачити, як наші хлопці будуть сомів з Вовчика тягати...

— Якщо перегородять річку, як запланували, і розведуть рибу, то обов'язково сомів тягатимуть,— серйозно сказав учитель.— Почали ми тут добре діло, не можна його кидати. Не знаю, як ви, а я будь-що приїду сюди на той рік.

— І я, і я! — почулися голоси.

— Ну, всім не вдасться, бо після закінчення школи у декого виникнуть нові плани. Але де б ви не були, куди б не поїхали, всюди беріться за відродження малих річок. Це благородна і важлива справа! Кому, як не вам, бути охоронцями річок!

— Можна організувати товариство друзів малих

річок,— запропонував Ваня Лавріненко.— Як ви гадаєте, Павле Сергійовичу?

— Ну, що ж, думка цікава. Дуже корисна справа... Можна було б і в нашій школі організувати таке товариство.

Цього вечора довго не лягали спати, обговорюючи майбутнє товариство друзів малих річок. Ось скоро розпочнеться новий навчальний рік, треба відразу ж братись за цю справу. Річок на нашій землі багато, роботи — чимало, перспективи такі, що аж дух захоплює...

І навіть уві сні бачили школярі радісні картини, які хвилювали й примушували сильніше битися їхні серця. Ось вони сидять на човнику, пливуть річкою Вовчик, по молочній воді, між кисільними берегами... Ваня Лавріненко і Вася Цибулька тягнуть вудочками вусатих сомів, а Петя Вершок несе з Калинового гаю повний кошик боровиків! Давно вже у них не було такого веселого і щасливого сну...

СМЕРЕКОВИЙ ГОМІН

Веселий та дотепний оцей Василь Тарасович Бу-
валець! Хоч він уже давно пішов на пенсію, однак
хода у нього молодеча, очі завжди усміхнені, а в
запасі не один десяток історій, які можуть зацікавити
кого завгодно. Ось він іде попереду мене, впевнено
ступаючи по тільки йому одному видимих лісових

стежках, а я плентаюся позаду, оступаючись у замасковані травою ями, спотикаючись об пеньки. Василь Тарасович посміхається і каже:

— У лісі чимало різних стежок, треба тільки бачити їх. Одну протоптав звір, іншу — людина... Людина здебільшого ходить навмання, а от звір знає свій маршрут, складний і плутаний.

Ми якраз вступили у березовий гайок. Перед очима замигтіли сріблясті стовбури, наче то стояли рівні щогли, пофарбовані у біле. Земля була тут твердіша, під ногами вже не хрумкотіло трухляве віття, зникли ями — слід викорчуваних колись дерев. Раптом Василь Тарасович зупинився, і на його обличчі з'явилася болісна гримаса.

— Так і знав — вчора тут побував лиходій.

Він показав рукою на молоду берізку, яка стояла серед своїх сестер принишкла і злякана — на ній було обідрано кору. Ніжне тіло деревця наче корчилося від болю і образи, а сріблясте листя жалібно бриліло од вітру, наче скаржилося Василеві Тарасовичу на людську жорстокість.

— Ну що ж, лиходію, — сказав строго Бувалець, ніби злочинець міг почути його слова, — записую тобі десяту твою ганьбу. Заплатиш за все відразу.

Василь Тарасович витяг засмальцьовану книжечку, старанно записав туди вік знівченої берізки, місце, де вона росте, число, коли було виявлено злочин. А в дужках поставив: робота лиходія № 1. Я зацікавився, що воно за лиходій, який має перший номер. Бувалець довго не відповідав, все ходив навколо пошкодженого дерева і похитував головою. Нарешті він сказав:

— Другий рік ходжу по слідах цього пакосного чоловіка, що вже десяту деревину загубив, а от зустріти не можу. Виходив уночі, зранку, вдень, увечері, просиджував тут по кілька днів, але даремно. Мов той звір, никає він стежками, нападає зненацька і шкодить. Та я знайду його!

Настрій у Василя Тарасовича зіпсувався, він тепер ішов мовчки, а його завжди рівна спина наче зігнулася під вагою горя. Він уболівав за кожне дерево, за кожний кущик в оцьому лісі, де провів майже все своє життя. У нього вже виросли сини, стали лісниками, сам він уже негожий до роботи, а от не сидиться йому вдома, все ходить та ходить просіками, стереже народне добро. Щоб розважити старого, я сказав напівжартома:

— І нащо ото людині лико? Адже у нас личаки тепер не в моді...

— Фарбу робить, негідник! — з обуренням кинув Бувалець.— Собі на копійку того порошку натре, а красу народну переводить. Отакі ще люди є!

Він помовчав, а згодом додав:

— От скажу вам так — не бачив тієї людини, а знаю вже, що душа в неї дріб'язкова, трухлява... Ліс — багатство всіх людей, всього народу, а він хоче лише для себе жити. Мов той жук-рогач,— тільки про свою нірку і дбає. Та не минути йому судової лави! Це вже я йому обіцяю...

Перед нами тепер стояла зелена стіна смerek. Високі дерева тихо гуділи широкими кронами, захищаючи землю від вітру. Під зеленим покривом ходив терпкий дух перестояних трав і стиглих ягід.

Десь у гущавині лунко вистукував дятел, голосно покрикувала сорока.

— Чуєте, як глухо бурмоче смерека? — спитав мене Василь Тарасович, наставляючи вухо.— Прислухайтесь уважно, дерево вам підкаже — буде дощ.

Я глянув на небо. Високо над нашими головами проносились прозорі хмарини. Ніяких ознак близького дощу не було. Скоріше можна було чекати бурі. Вислухавши мене, Бувалець пояснив:

— Смерека віщує бурю інакше: тоді вона гуде тривожно, наче боїться, що її зломить буревій, а на дощ вона тихо бурмотить, чекаючи теплої літньої купелі... Дерево — мов та людина. Тільки й того, що сказати не вміє... Дерево може стогнати, ніби той стогін тамує біль, сміятись, коли після дощу вигляне сонечко, тихо журитись, коли заходить осінь... А одного разу я чув, як оці смереки тужили...

Він задумався і присів на пеньок. Мабуть, якісь важкі думки снували в його голові, хмарили чоло. Нарешті він знову заговорив:

— Так, тужили. Не дивуйтеся — це правда. Я ось вам розкажу цю пригоду. Вона хоч і сумна, та повчальна. Ось слухайте. Було це давно, ще за війни...

Раптом Василь Тарасович змовк, витяг зморшкувату шию і прислухався. Я здивовано оглянувся навколо. Глухо шуміли дерева, десь далеко стукав дятел.

— Чому ви замовкли, Василю Тарасовичу, розповідайте,— попросив я. Однак Бувалець прицицькнув на мене, звівся на ноги і швидко кинувся у гущавину. За кілька хвилин він повернувся, ведучи за вухо босоногого хлопчика, що крутився, мов той вуж,

намагаючись вирватися. У правій руці старий тримав тільки-но відібраний кривий садівничий ніж.

— Ось полюбуйтеся, — кинув Бувалець, — ще мені один злочинець. Ходить і вирізує ножем молодняк...

— Я хотів тільки пужално вирізати, а ви зразу за вуха, — верещав хлопчик. — Що вам — жалко? Он скільки лісу...

— Бачите, бачите, — сердито крикнув Бувалець. — Він теж вважає, що у нас багато лісу, і тому його можна нівечити й рубати де попало... І звідки таке повелося?! Від дорослих! Є у нас такі дорослі, які вважають, що ліс — мов той бур'ян: виривай його з коренем, а він собі ростиме... Пужално! А чому ж ти ходиш по лісі, вибираєш найкращу деревину, а потім зріжеш та й кидаєш? Чому не думаєш, що ота деревина посаджена людськими руками, що вона колись згодиться тобі, як виростеш та надумаєш собі хату ставити? Хто твій батько?

— Вчитель, — блимнув спідлоба хлопчик.

— Зажди, зажди, який вчитель? Чи, бува, не з Паньківської школи? — ще більше захвилювався Василь Тарасович.

Хлопчик мовчав, боязко поглядаючи на Бувальця, який ще й досі тримав його за вуха.

— Признавайся, краще ж буде, — втрутився і я. — Брехня не допоможе...

— Ну, з Паньківської, а що? — пробубонів хлопчина.

— То, може, ти син вчителя Середи? — спитав Бувалець.

— Ні, мій батько директором...

— Вакуленко? — здивувався Бувалець.— Син Івана Пилиповича?

Старий відпустив вухо хлопчика і, понурившись, стомлено сів на пеньок.

— Ось чого не чекав, то не чекав,— сказав він ніби винуватим голосом.— Хороший чоловік, а виховав поганого сина... Иди собі, я тебе не тримаю.

— А ніж? — крутнувся хлопчик.— Віддайте ножа.

— Не віддам,— промовив старий і сховав ножа у кишеню.— Одержиш його в міліції.

Але хлопчик не відходив, він, видно, злякався і канючив, щоб йому повернули ножа. Про свою вину він не говорив, вважаючи, що не зробив ніякої шкоди. А Бувалець ніби не чув його, втупив очі у потемнілу стіну смерек і продовжував розповідь:

— Так ото ж — було це під час війни. Навколо фашисти лютують по селах, над Києвом вогонь аж до самого неба піднявся, по шосе машини їхні мчать без ліку. Сини мої вже давно на фронті, тільки я один в лісі остався, мов та миша на затопленому стіжку. Ну, думаю, раз таке діло вийшло, буду сторожити ліс, та, може, ще й людям яка користь буде від мене. Адже я напевне знав, що люди не скоряться неволі, знайдуться хлопці, які відшукають стежки Щорса та Пархоменка. Перезимував, грибами сушеними та ягодами харчувався... А навесні у наших лісах партизанський загін об'явився, усе сміливіше та сміливіше діяв, і не одну машину ворожу бачив я розтерзану на шосе. Не може того бути, думаю собі, щоб партизанська стежка не привела до моєї лісової сторожки. Подумав так, аж уночі чую, хтось шкрябає в шибку. Підвівся, глянув — якийсь чоловік, при-

дивився краще — наче наш і не військовий. Виходжу, а він лежить біля вікна, тільки рукою щось показує. Кинувся до нього — ледве дихає, груди хриплять прострілені. Взяв я його на плечі, вніс у хату, каганець запалив, глянув на пораненого — русявий, молоденький такий, ну чисто тобі хлоп'я. А на шапці червона стьожка навскоси — партизан. Роздер я на шматки свою полотняну сорочку, перев'язав його. Зварив коріння, напоїв... Але він так, видно, багато крові втратив, що не приходив до пам'яті. Лише інколи застогне, ворухнеться, а потім знову непритомніє. Злякався я — помре! І ніяких тобі ліків, навіть нашатирю й краплі немає. Хотів було до людей кинутися за поміччю — та де ж ті люди! В Паньківці майже нікого не залишилося. Та й залишати його самого боюсь. Що робити?

Сиджу над ним і тремчу, наче лист осиковий. Аж на ранок він розплющив очі, оглянувся навколо і хрипло запитав:

— Хто ви, батю?

— Лісник,— кажу,— не бійся.

Очі у юнака проясніли, ворухнувся він.

— Якщо лісник — значить, свій... — і знову непритомнів.

Бувалець змовк, і на його чоло набігла тінь суму і скорботи. Хлопчик стояв осторонь, прислухаючись до розповіді. По хвилі старий продовжував:

— Лише на другий день він прокинувся, впізнав мене і простяг руку:

— Батю! От би попоїсти трохи...

Він так вимовив оте слово «батя», що у мене аж сльози навернулись на очі. Може, і мій, думаю, син,

десь отак поранений лежить... Зварив я йому пшоняної каші, а на закуску подав жменю сушених ягід, які колись мені дав учитель Іван Пилипович на насіння... Ягоди ці ми називали по-простому «чарівницями», і були вони завезені аж із Китаю чи з Японії. Ціла грядка була їх у школі, дуже хвалився Іван Пилипович цими деревцями, навіть з академії до нього приїздили дивитися на ту грядку. Юнак з'їв кашу, а ягоди як побачив, аж скрикнув:

— Китайський лимонник? Де ви взяли, батю, цю диковину?

Я розповів йому, він вислухав уважно, а потім повернув мені ягоди і каже:

— Це дуже цінна рослина — досить з'їсти три отакі ягідки, і до людини, як би вона не стомилась, одразу повертаються сили. Солдатам японської армії лимонник навіть видають перед боем і в поході... Хай буде на насіння.

— Сину мій,— сказав я розчулено,— з'їж ці ягоди, вони додадуть тобі здоров'я. Все одно вони пропадуть, адже навколо така завірюха...

— Батю,— перебив мене юнак,— я видужаю і без лимонника, а ви побережіть його. Ось виженемо Гіллера, сади будемо садити. Я ж у лісовому технікумі вчився, мріяв стати таксатором, знавцем усякої деревини, а от довелося взятися за автомат.

І так, знаєте, хороше говорив отой хлопчина про ліси, про дерева всякі... Все життя ось живу у лісі, а таких слів про ліс і не чув. Треба, казав він, щоб серед наших лісівників з'явився свій Мічурін з великим серцем і палкою мрією, хоробрий і впертий... Мічурін просував фруктові дерева на північ, а

ми повинні подбати, щоб у нас на Україні росли субтропічні, теплолюбні породи. Поряд з тополею чи буком повинні у нас рости секвойї та залізне дерево, евкаліпти та пальми... І ростимуть! Можете не сумніватися...

Розповідав він мені, що в жарких країнах є дерево, плоди якого схожі на запашні цукерки, воно ніби так і називається «цукерковим деревом», що у нас на Україні можуть рости фініки, хлібні дерева, лимони, інжир...

Сім днів лежав у моїй хаті партизан, усе про ліси та про майбутнє наше життя розповідав. На восьмий день устав, підійшов до вікна, подивився на ліс і сказав:

— Забарився я у вашій хаті... Поганий розвідник з мене.— примусив командира так довго чекати донесення... Піду я.

— Так рани ж твої ще не загоїлись,— говорив я йому,— куди підеш такий слабкий?

Юнак подивився на мене суворо, відповів:

— Рани? Що мої рани! Людям болить, усій землі нашій, дереву кожному. Піду.

І пішов. Проводжав я його аж до цих смerek, тут і попрощалися. Наостанку говорив мені, щоб я зберіг плоди китайського лимонника, після війни, сказав, повернеться сюди, і разом посадимо. Я дивився йому вслід, а сам прислухався до грізного гудіння розбурханих смerek. Не перед добром, подумалося, гудуть дерева...

Тільки я повернувся до своєї хати, як чую в лісі стрілянину. Що це могло значити? Вибіг, бачу: есесівці з карального загону оточують діброву, з куле-

метів строчать. Похололо все в мені: це ж вони, ма-
буть, вислідили мого юного лісівника! Не тямлячи
себе, кинувся я в гущавину на допомогу юнакові, та
враз упав, збитий кулею. Очуняв другого дня в хаті
одного паньківського колгоспника. Він мені розказав,
що того партизана оточили з усіх боків і довго він
не здавався, відстрілювався з пістолета. Останній
патрон він зберіг для себе... Поховали його люди ниш-
ком отут у діброві, а згодом перенесли на площу
у Паньківку. Ще й зараз там могила його стоїть про-
ти сільради.

Бувалець замовк. Я глянув на небо і побачив, як
воно все вирувало важкими темними хмарами, загро-
жуючи зливою. Василь Тарасович підвівся, сказав
роздумливо:

— Як бачите, смереки віщували правильно. Хо-
дімте під захисток, зараз полле...

Повернувшись, він побачив мовчазного хлопчика
і здивовано спитав:

— А ти ще й досі тут? Я ж сказав — іди...

Хлопчик сопів носом, дивився собі під ноги і мов-
чав. Нарешті він схлипнув:

— Віддайте ножа, бо він не мій...

— А більше нічого не скажеш? — спитав у нього
лісник.— Оце і все?

Хлопчик тільки шмигав носом і мовчки витирав
кулаком сльози.

Тут якраз полив дощ. Старий лісник схопив хлоп-
ця за руку, потяг його під крислате дерево, прикрив
полою свого піджака.

Ми стояли втрьох під високим могутнім деревом
і дивилися, як косі пасма дощу полошували лісовий

край. Крони дерев дзвінко шуміли під ударами вітру. Бувалець гладив хлопчика по голові й говорив:

— Ех ти, халамиднику... Хіба я для себе ліс стережу? Я вже старий, скоро піду від вас... А тобі ще жити та й жити. Для тебе бережу, зрозумій це.

Заспокоївшись, хлопчик блиснув очима і запитав:

— А ви посадили той лимонник? Скажіть...

— Посадив. Там такі куці розрослися!

— А можна подивитися?

Василь Тарасович похитав головою.

— Щоб ти потім заліз туди і почав пужална вирізати?

Хлопчик болісно скривився, глянув на лісника довгим і серйозним поглядом. Здавалося, він ладен був знову розплакатися.

— Ну, гаразд, гаразд,— схаменувся Бувалець,— не буду вже докоряти. Годі. Вірю тобі. І лимонника покажу, приходьте всім класом. Прийдете?

— Прийдемо.

З-за хмар визирнуло сонце, позолотило дощові краплі, і вони падали тепер на землю, мов ті світлячки, звеселяючи людську душу.

СКУМПІЯ

Так ось — скумпія. Є така теплолюбива рослина, квіти якої просто чарують людину, примушують зупинитись і ахнути. Коли скумпія цвіте, здається, що весь кущ охоплений полум'ям. Тільки полум'я це не пекуче, як вогонь, а тихе й ніжне, ніби китиці випромінюють світло вранішньої зорі. Коли вчителька ні-

мецької мови Лідія Іванівна вперше побачила скумпїю, це було в Батумі, вона скрикнула:

— Яке чудо!

Працівник парку зауважив:

— Так, красива рослина, але вона — для півдня, для краю сонця.

— Чудо! — ахкала Лідія Іванівна, обходячи з усіх боків кущ. — Південь! А чому ви гадаєте, що тільки у вас південь? Хіба наше місто... Якщо ви колись вивчали географію...

І Лідія Іванівна розповіла про своє невеличке містечко на півдні України, яке, за її словами, не поступається красою перед найкращими курортами Радянського Союзу.

— У нашому місті жив Пушкін! Це тоді, коли цар його вигнав з Петербурга... Ще й досі зберігається той історичний грот, де Пушкін зустрічався з друзями!

І вона, відїжджаючи з санаторію, таки взяла з собою кілька корінців скумпїї. Минув час, і примхливий бузок вчепився у ґрунт. Міський парк прикрасився ще двома чудовими кущами. Дивний цвіт зачаровував людей.

І ось у суворому 1942 році в містечко увірвалися гітлерівці. Ревли мотоцикли, танки, тягачі. Три дні погано забруковані вулиці двигтіли й курилися — окупанти ще хизувалися тоді своєю технікою. Це було восени. А взимку на місто впала нова біда — голод і холод. З голодом ще якимось боролися — ходили на села й вимінювали за домашні речі хліб та крупу. Але от з паливом було так тяжко, що далі нікуди. Навколо містечка не було жодної діброви, де можна було б зрубати деревину.

Лідія Іванівна ходила по рипучій підлозі нетопленої шкільної кімнати, хукала в кулаки й куталася у стару вовняну хустку. Сумно поглядала вона у вікно, за яким лежали сизі замети. Шкільний сторож, одноногий Петро Петрович Данилейко, завжди мовчазний і зосереджений, відкидав ці замети великою дерев'яною лопатою, вишукуючи під снігом тріски та всякі уламки. Витягав якусь дощечку, обтрушував з неї сніг і клав у кошика. Потім заходив у темний коридор, довго й гучно стукотів своєю дерев'яною по підлозі, сердито брязкав дверцятами грубки. А коли тепло розливалось по вчительчиній кімнаті, Петро Петрович заглядав до Лідії Іванівни і, радо посміхаючись, казав:

— Тепер зігрієтесь трохи, Лідіє Іванівно. Хоч душа одмерзне.

Однаке скоро всі замети було перерито, всі тріски спалено. Петро Петрович уже не міг нічого знайти у дворі, щоб натопити вчительці кімнату. Школа не працювала, ні вчительці, ні сторожеві нічого нічого не платив, але вони щодня приходили мовби на роботу. Петро Петрович сновигав по подвір'ю, а Лідія Іванівна з журбою в очах поглядала на порожні класи.

— Нічого,— втішав її Петро Петрович,— скоро наша школа оживе...

— Скоро? — дивувалася вчителька.— Що це ви таке кажете?

— Ось побачите, Лідіє Іванівно, їм довго не жити на землі. Не люди вони, а тля, скоро виздыхають. З усього видно.

Лідія Іванівна зітхала.

— З усього видно, що війна буде затяжна, Петре Петровичу. Намучимося ми.

— Що ж, намучимося, та ворога переживем. Ось побачите. Вони згинуть, а ми будемо жити,— розважливо відповів сторож і знову пішов на шкільне подвір'я.

А лютневі морози ставали що день, то міцнішими. Шибки у кімнаті вчительки затягло товстою білою габою так, що навіть удень було темно. Петро Петрович, бачачи, як страждає вчителька, сушив голову над тим, як би їй допомогти, але вдіяти нічого не міг. Він навіть крадькома, так, щоб не бачила Лідія Іванівна, спалив у її грубці стару парту. Перепало б сторожеві, якби Лідія Іванівна дізналася про це лиходійство. Але поламаних парт більше не було, і Петро Петрович не знав, що робити далі.

Одного разу до вчительки прибігли колишні її учні і розповіли, що хтось уночі вирубує міський парк. Вінишили вже кілька рідкісних дерев. Лідія Іванівна злякалася: загинуть дерева, які так важко було діставати і вирощувати. Що робити? Вона сама дуже страждала від холоду, але у неї ніколи й думки не виникало, щоб зрубати в саду хоч гілочку. А тут така біда! Увечері Лідія Іванівна накинула на себе стареньке демісезонне пальто, яке вже не можна було виміняти на хліб, і пішла в парк. Окутані снігом дерева принишкли й стояли мовчки, ніби чекаючи лиха. Лідія Іванівна проходила засипаною снігом алеєю, з жалем поглядаючи на свіжі пеньки. Невже й цієї ночі прийдуть рубати?

Вона зайшла аж у самий куток парку, згребла сніг з металеві лавочки, сіла. В саду було тихо,

порожньо. Вчителька вже почала думати, що, може, то хтось випадково зрубав кілька дерев, і на цьому буде кінець. Та не минуло й півгодини, як раптом з другого кінця парку долинуло глухе гупання сокири. Серце Лідії Іванівни застукотіло. Негайно бігти до злодія, присоромити його, умовити! І вона кинулась на стук, провалюючись у глибокі замети. В блідому місячному сяйві вчителька побачила якогось згорбленого чоловіка, що якраз рубав струнку тополю.

— Зупиніться! — крикнула злякано вчителька і, заточившись, мало не впала у замет.

Постать випросталася. Сокира перестала цюкати.

— Лідіє Іванівно, це ви? — почувся голос, і вчителька впізнала шкільного сторожа.

— Так, це я, Петре Петровичу... Бачите, як змерзла, але ніколи не зважилась би людське добро нищити...

— Людське! — злісно промовив Данилейко, знову нахиляючись до дерева.— Яке воно тепер людське?! Було, а тепер — фашистське. Може, ви для них хочете зберегти? Га?

Лідія Іванівна наблизилась до старого, подивилась йому в очі.

— Попросіть пробачення, Петре Петровичу, бо ви мене образили.

Данилейко відвів убік погляд, нагнувся і з силою рубонув по тендітному стовбуру.

— У вас кров замерзає, ви це знаєте? Не можу я дивитися на ваші темні від льоду шибки,— промовив він похмуро.

Вчителька посмілішала.

— Я вчила ваших синів, Петре Петровичу, і ви не раз казали мені, що вчила добре. Ваші сини на фронті зараз, мабуть, теж мерзнуть... Усім нам холодно, але...

Данилейко стояв мовчки, опустивши руки і втупивши погляд у понівечений стовбур. Нарешті обізвався:

— Та воно так, Лідіє Іванівно, це я розумію... Але ж холод лютий... Та й німці у місті... Не я — хтось інший зрубає...

— Не зрубає, якщо ми з вами збережемо для наших людей. Чуєте? Для ваших синів. Вони спасибі скажуть. Адже ви знаєте, що сад виростити — не соняшники посіяти...

Так Данилейко став сторожем не тільки у школі, але й у міському саду. Щовечора виходив він на пост, завертав назад дроворубів, повторюючи їм слова вчительки про те, що сад виростити — не соняшники посіяти. І люди хоч і мерзли, але дерев не чіпали.

Та ось у містечко прийшла якась есесівська частина, яку зняли з фронту для відпочинку. Це вже були не ті солдати, які рік тому демонстрували свою техніку. Сюди вступила пошарпана, вошива босота. Не чути було ні пісень, ні маршів. Вулицями сунули закутані по самі очі жіночими хустками людські подоби, ледве переставляючи ноги у солом'яних ступах-чоботях.

Частина розмістилася в школі. За кілька годин стіни класів уже були розмальовані непристойними солдатськими малюнками, завищала губна гармошка, у дворі почали розпалювати похідну баню. З жахом

дивилася вчителька на те, як фашистська солдатня кинулась до міського парку, пиляла столітні дерева і тягала їх у печі. Данилейко зустрів Лідію Іванівну в коридорі й сумно похитав головою:

— От і вберегли сад. Для есесівців уберегли...
Що ви тепер скажете людям?

Вчителька нічого не відповіла. Вона довго плакала у вузькій шкільній комірчині, куди її переселив німецький офіцер, забравши її світличку. А потім встала, наділа своє чорне строге плаття, пригладила зачіску і тихо постукала в кімнату офіцера. Коли Лідія Іванівна увійшла, вона не впізнала своєї світлички. На столі, за яким вона завжди перевіряла учнівські зошити, тепер стояло більше дюжини пляшок, а на стільцях розвалились шестеро офіцерів. Вони поскидали кітелі й були вже добре п'яні. Вчителька привіталася і сказала німецькою мовою:

— Я вчителька, панове, ось уже п'ятнадцять років викладаю тут німецьку мову, мову Гете і Гейне... Я прищеплювала своїм учням любов до прекрасного...

Старший офіцер, той, що зайняв кімнату вчительки, хутко витяг з кітеля монокль і наставив його на Лідію Іванівну. Обличчя його розпливлося у посмішці:

— О, мадам! Це така чудова несподіванка... Клянусь, я не знав, що це так. Інакше б я не посмів переселити вас. Я щиро вибачаюсь і готовий у цю хвилину забратися з вашої кімнати хоч до самого чорта. Сідайте, прошу...

— Ні, пане офіцер, я не про кімнату хочу говорити. Не турбуйтеся, я вже влаштувалася. Я хочу вас попросити... Ваші солдати рубають сад, окрасу нашого міста. Цінні, рідкісні дерева, екзотичні рослини...

Офіцер скорчив пісну міну, сховав свій монокль і вже іншим тоном промовив:

— Я розчарований, мадам. Гете — арієць, але слинявий і сентиментальний, мов корова. Так, так, мадам, я знаю, що кажу. Нам не потрібні слиняві Вертери, нам потрібні солдати з залізними серцями. Що ж до Гейне, то він не арієць, і ми його віддаємо вам.

Офіцери зареготали, але майор зупинив їх рішучим помахом руки.

— Я високо ціную вашу працю... мм... ну, працю носія великої німецької культури. Але зараз війна. Мої солдати мусять помитися, бо вони люди культурні, не те, що ваші... Не ображайтеся, це так. Отож — доведеться потерпіти. Дуже шкодую, що не можу зарадити справі.

Вчителька вклонилася і хотіла йти, але майор зупинив її.

— Мені дуже шкода, що я не маю змоги допомогти вам. Може, є інше прохання?

— Ні, — відповіла вчителька, — прохань більше немає.

— Гаразд, — підвівся майор, — якщо вони у вас з'являться, то прошу звертатися до мене. А за садом не тужіть. Скоро ми покінчимо з більшовиками, тоді у вас не такі дерева будуть. Екзоти Рейну, наші чудові каштани... Пам'ятаєте у Гете?

Він відверто глузував з неї. Вона звела на німця свої зажурені чорні очі, гордо піднесла голову, і так вийшла. За дверима почувся дзенькіт чарок і регіт. Лідія Іванівна хутко пішла геть із шкільного подвір'я.

На другий день чиясь рука розклеїла на стінах будинків вирвані з учнівських зошитів маленькі аркушики паперу, на яких писалося, що Радянська Армія не здалася, що фашистські війська зазнають поразки за поразкою, що час визволення близько. Листівки закінчувалися таким виразом: «Фашистська тля недовговічна, вона скоро виздыхає...»

А ще за кілька днів у містечко увірвався партизанський загін. Есесівська частина була знищена. Коли населення містечка проводжало партизанів, усі побачили на тачанці свою вчительку Лідію Іванівну, а в самому кінці обозу, на вщерть навантаженій бричці, сидів шкільний сторож Петро Петрович Данилейко.

Весело тріпотів на вітрі партизанський прапор. По небу пливли сизі, набурмосені хмари, віщуючи негodu, та люди вже знали, що буде на землі весна і тепло. Прийде час, і знову розквітнуть у наших парках кущі скумпії, сповнені тихого вогню і чар.

СОЛДАТСЬКА ЯБЛУНЯ

Низенька і гілляста, вона стояла перед окопом і тихо шелестіла своїми зеленими кругленькими листочками. Хто її посадив тут, у полі, невідомо, тільки наші солдати, побачивши яблуньку в часину фронтового загишшя, відразу ж узяли її під свій нагляд. Коли я одного разу прийшов до солдатів і приніс їм

свіжі газети, вони вказали на низеньке деревце і з ясним усміхом повідомили:

— Тут у нас є свій парк культури і відпочинку...

Було у цих жартівливих словах стільки тепла й любові, що я мимоволі задивився на беззахисне, віддане вітрам та вогню снарядів деревце і помітив, що ліва сторона яблуні обпалена так, що тоненькі гілки аж закрутилися, наче то обпекли живе людське тіло. Старшина, якому за службовим становищем і за традицією начебто не личить бути сентиментальним, помітивши мій погляд, сказав розважливо:

— Трохи підгоріла, сердешна, як міни та снаряди рвалися тут, а оце за кілька днів знову ожила. Навіть нові листочки з'явилися... Скільки нових листочків викинула яблуня? — звернувся він до смаглявого солдата, що сидів віддалік, читаючи газету.

— Три, товаришу старшина! — відповів солдат.— Думаю, що зацвіте скоро.

— Може, й зацвіте, якщо не почнеться хурделиця,— промовив старшина, ніби міркуючи вголос.— Як чесоне фріц, то може все листя обчухрати. Гармати вони вже відтягли, але міномети огризаяються...

Була весняна пора, буйно піднімалися трави на кубанській землі, а винищувачі, що часто з'являлися в небі, не могли заглушити гомону птаства, особливо співу жайворонків. Дивне створіння отой жайворонок! Як тільки припиняється стрілянина, перестають вищати міни, він одразу ж здіймається у синє небо і розпочинає свою пісню життя над землею, зритою снарядами. От і зараз, у цей тихий час, на передньому краї співали жайворонки, буяли трави й тихо шелестіла оця дивна яблунька... Я слухав старшину, а сам

думав про те, що яблуні цвітуть там, де не гудуть снаряди. Якщо із тиждень не буде тут метатися вогняна хурделиця, то яблуня таки викине свої перші білі квіточки — це дерево починає цвісти замолоду. Мені вже малювалася зворушлива картина, яка могла розважити серця цих суворих на вигляд солдатів: ось вони прокидаються вранці у своєму окопі, дивляться на яблуньку і помічають цвіт. Він маленький, пелюстки ще не розтулилися як слід, але люди вже посміхаються від втіхи — до них теж завітала весна.

В окоп принесли білий металевий бідон з борщем, бійці почали обідати. Ми теж із старшиною сіли їсти, а в цей час солдат-молдаванин налив у свій котелок води, непомітно виповз з окопу і, тісно-тулячись до землі, поповз до яблуні. Решта бійців і сам старшина пильно стежили за кожним рухом смаглявого солдата, наче боялися за нього. Та ось той вкотився в окоп і широко посміхнувся до своїх товаришів:

— Хай росте, адже їй без води у цьому степу не легко листочки викидати...

Всі посміхнулися, а старшина суворо зауважив:

— Поливати яблуньку тільки вночі, забули мій наказ? А то фашистський снайпер може пригостити...

— Винуватий, товаришу старшина, — виправдувався смаглявий. — На цей раз снайпер проспав. Я ж миттю.

Солдати почали розповідати, що вони вже днів десять щодня поливають яблуньку і майже завжди ворожий снайпер посилає кулі по сміливцях. Одного разу фріц таки поранив нашого бійця. З того часу

старши́ма заборонив вилазити з окопу серед дня, тому яблуньку поливали тільки вночі.

Повертаючись із передової, я думав про людську любов до життя, до краси, якій загрожує війна. Як треба було любити світ ясний, природу нашу, щоб під загрозою смерті виповзати з укриття і поливати оту яблуньку!

Минув час, ми просувалися вперед, визволяючи Кубань від загарбників. Точилися криваві, вперті бої. Я зовсім було забув про солдатську яблуню, але незабаром знову побачив її...

Якось я привіз газети у ту саму частину, що розташувалася в одній із станиць. Частина була відведена на короткий перепочинок, солдати купалися в озері і жили тепер не в окопах, а в новеньких зелених наметах на самому березі. Біля одного намету я й побачив яблуньку. Так, це вона — та сама, що колись росла в полі, де проходив передній край! Я присів біля неї і погладив рукою пругкі гілочки.

— Що, не забули нашої яблуньки? — почувся голос старшини. Я озирнувся і побачив знайомі обличчя бійців і старшини. Не було серед них тільки смаглявого молдаванина. На моєму обличчі, мабуть, пробігла тінь занепокоєння, бо старшина враз сказав:

— А от Раду вже немає... Хороший був солдат, мила душа... Поліг у бою під станицею Кримською.

Налетів вітер, скуйовдив крону яблуньки, зашумів при березі. Ніби залізними обце́нками перехопило горло. Суворий старшина, якому не вперше було хотіти своїх фронтових друзів, промовив з гіркотою в голосі:

— Війна нікого не милує. Та видно по всьому, що скоро їй кінець.

Бійці були чисто вимиті, гімнастюрки на них випрасувані і підігнані. Фронтову втому, що синцями залягала під очима, мов рукою зняло. Незабаром біля яблуньки співав акордеон, солдати пішли в танець. Двигтіла земля під міцними ногами, чулися пісні й солдатські частівки. Я присів біля старшини і очима вказав на яблуньку:

— Невже та сама?

— А яка ж іще? — здивувався старшина. — Катюша. Ми її так назвали. Як тільки стали на відпочинок, поїхали в поле і забрали сюди. Тут, біля води, їй краще житиметься. Відразу прийнялася. Хай росте у станиці на згадку про солдата Раду. Адже він любив її чи не найбільше за всіх.

Вечір линув на крилах прохолоди, заносив над землею широкий, мов світ, зоряний плащ.

ВИШНЕВИЙ САД

Це було на півдні, серед невисоких гір, вбраних у зелене... Фашисти затисли нас у кам'яній улоговині, а відразу ж за пасмами горбів починалося море, до якого так поспішав ворог. Наш командир, білявий низенький лейтенант, сказав на світанні:

— Якщо німці проб'ються до моря, тоді сусідній

частині наших військ буде тяжко. Утвориться «казан» — з трьох боків фашисти, а з четвертого — вода. Ясно?

Ми знали свого командира не один місяць, брали участь у багатьох боях, і ніколи лейтенант не говорив з бійцями про загальну ситуацію. Тепер він виклав нам її, певне, тому, що становище було дуже важке. Бійці дивилися на низенького лейтенанта, у якого гімнастюрка була вкрита шаром солі та пілюги, як і в кожного з нас, і мовчали. Спокійна розповідь лейтенанта про загальний стан у цих горах була значно красномовніша за все інше, що можна було б сказати у цих умовах. Ми стискали в руках гвинтівки і слухали:

— Що вони можуть кинути проти нас? Ну, автоматників, легкі міномети та ще, може, мотоциклістів. Хоч гори тут і невисокі, танки все ж не пройдуть. А це означає, що ми можемо втримати оцю бухточку... Ясно?

Після цього останнього запитання, на яке давати відповідь було необов'язково, лейтенант махнув рукою і пірнув у хідник, що вів до іншого підрозділу. Ми сиділи за пагорком і вдивлялися у синювату пелену, за якою чигав на нас ворог. Майже в самій низині, де гори зливалися з зеленим килимом долини, бігла одна-єдина дорога, вирубана колись у скелях. Всі ми гадали, що саме тут і з'явиться ворог, як уже з'являвся не раз.

Уся долина, що дихала квітами і медом, була вкрита рожевою габою вишневого саду. Хто виростив тут, серед гір, оцей вишневий сад, ми не знали. Можливо, ті люди, що ховалися тепер по льохах? Кіло-

метрів за чотири від нас виднілися білі черепичні дахи висілка, мабуть, це колись був степовий радгосп. Нелегко, видно, довелося людям плекати на твердому кам'янистому ґрунті вишневий сад... Але вони виростили. Зараз він якраз цвів, і ми з радістю вдихали його пахощі, що линули з долини.

Кожен з нас добре розумів, що сьогодні буде запеклий бій, і ми пильно стежили за присадкуватою постаттю лейтенанта, яка пірнала з окопчика в окопчик, перевіряючи наші сили. Кожної миті могла початися чергова ворожа атака. І вона почалася там, де ми й не сподівалися, — в улоговині, прикрашеній білим вишневим цвітом...

Спочатку вдарили міномети. Десь із-за горбів летіли невидимі міни і рвалися між садом і нашими лініями. Ми повеселішали — ворог прорахувався. Гадаючи, що вони стьобають наші бойові порядки, гітлерівські мінометники старалися з усієї сили. Дзижчали осколки мін, свистіли уламки каміння. Потім німці перенесли вогонь ближче до себе, і ми побачили, як злетіли в повітря кетяги білого цвіту, зелені гілки, земля. Ми заплющили очі. Я бачив, як зблід наш старшина. Німці нищили сад.

Чотири рази міняв ворог приціл і кожного разу займав нову загінку саду і немилосердно чухрав його вогняною сокирою. Через півгодини з-за кам'яних уступів посунули автоматники. Мов та мурашня, заповнювали вони долину, а наш лейтенант усе чекав чогось. Ми вже чули голоси ворожих солдатів, підігрітих шнапсом і нашим мовчанням, бачили їхні нахабні пики. Довго, нестерпно довго мовчав наш лейтенант, а потім раптом випростався на весь зріст, щось

крикнув і побіг уперед, у долину. І відразу ж голосна луна полоснула простір улоговини — це гримнуло наше «ура». З усіх ущелин і окопчиків покотилися вниз бійці. А з-за горбів, що облягали долину, мов грім з ясного неба, мчали автоматники нашої сусідньої частини. Німці потрапили в кам'яний мішок, і тепер ми їх тисли з трьох боків.

Три години кипів бій у долині, фашисти ховалися за понівеченими деревами, але хіба сховаєшся за тонким стовбуром вишні? Жоден ворожий автоматник не врятувався. Того, хто підносив руки, брали в полон, а хто продовжував опиратися, сконав на білій від цвіту землі. Поранених ми перев'язали і переправили у другий ешелон, а самі впали на пошматовану металом землю і міцно заснули. Це був той короткий фронтний сон, який настає негайно, як тільки солдат торкнеться землі. Немає нічого більш цілющого й жаданішого для фронтовика, як після страшної січі впасти на зрихлену землю і заснути. Хай це буде десять, п'ятнадцять хвилин сну, але як він потрібний воїнові! За ці короткі, та все ж солодкі хвилини сну солдат встигне відпочити, побувати дома біля своїх рідних, приголубити дітей, зазирнути в очі коханій...

Але цього разу старшина не дав і п'ятнадцяти хвилин на відпочинок. Він будив бійців і говорив:

— Негайно перев'язати дерева, чуєте? Наказ лейтенанта.

Він перший підійшов до пораненої вишні, притулив до рани шмат землі і туго замотав бинтом.

— Фашистів ми проженемо, і сад знадобиться. Не залишайте жодної вишні без перев'язки!

Смертельно втомлений, із запаленими червоними

очима, старшина переходив від однієї вишні до другої, накладаючи пов'язки. Це була рідкісна і дивна на фронті операція, суті якої ворог не міг зрозуміти. Хіба міг він догадатися, що, лікуючи вишні, ми думали про той час, коли не буде війни і людям знову буде потрібний сад?!

І коли всі дерева було перев'язано, лейтенант наказав бійцям відпочивати, а сам знову подався на спостережний пункт.

Мабуть, і того дня лейтенант, як завжди, посилав у полк чергове повідомлення про відбиту атаку ворога, сповіщав про кількість убитих і поранених бійців, кількість полонених та забитих фашистів. Та, мабуть, у тому донесенні не було сказано й слова про те, що наша частина врятувала від загибелі сад. У військових, таких коротких і чітких, мов телеграма, донесеннях, не личило говорити про такі речі, але цей подвиг наших бійців лишився в пам'яті людей, які на кам'янистому ґрунті виростили сад, прикрашаючи своє життя. І може, зараз, збираючи з того саду стиглий плід, наші люди згадують невідомих бійців, які в ту трудну годину вміли дивитися вперед.

ЗЕЛЕНА ЧАША

Сухий вітер гнав степом перекотиполе, намітав уздовж шляху руді піщані кучугури. А по всьому обрію, скільки бачило око, хлюпали сріблясті хвилі моря. Воно було несяжне, як оцей степ, і глибоке, як саме небо. Здавалося, ось-ось виринуть із-за обрію, із-за синюватих валів прибою золоті щогли ко-

раблів, озвуться гудки і перед жадібним людським оком відкривуться чари живого моря, сповненого шуму і гуркоту. Так, видовище було б прекрасне, якби люди не знали, що таке марево. Безмежний Таврійський степ був примхливий і оманливий, як східна казка.

Наша машина круто завершила і легше побігла по дорозі, не занесеній тут сипучими пісками. В цих місцях піски затримувала шелюга, червонясті куці якої міцно трималися за сухий ґрунт.

— Бачите? — вказав рукою мій супутник академік Польовий. — Шелюга взялася міцно, і руками не вирвеш. Принишк і пісок, здався.

Видно було, що ми під'їжджаємо до лісу. Про це свідчили і відсутність піщаних кучугур по дорозі, і повітря, яке тут було м'якшим, і очі академіка Польового — що помолодшали за ці кілька хвилин. Я й раніше знав, що найбільшою гордістю цього завязлого лісівника був степовий Таврійський оазис, створений за його проектом...

І ось ми вже бачимо синюваті смуги лісу, сповнені щебету, прохолоди, таємничості. Виходимо з машини, академік виривається вперед і першим ступає до лісу:

— Здоровенькі були!

Він знає тут майже кожне дерево — і сосни, і дубки, і тополі. А вони на різні голоси гудуть, ніби вітають того, хто силою свого розуму дав їм життя у цьому гарячому і сухому степу.

Кілька годин бродили ми у зеленому морі. Академік розповідав про історію цього степового лісу і про труднощі, які довелося переборювати. Хтось десь не

вірив у його проект, хтось сумнівався — адже досі тут дерева не приймалися. Кожне слово, розповідь, спогад були вогнисті й схвильовані.

Ми вже поверталися до машини, як раптом побачили в лісі піонерський загін на чолі з вожатою — високою білявою дівчиною. Діти збирали листя, ягоди, гриби. Хоч академік уже дещо примовк, бо був стомлений, однак він одразу ж пожвавішав, коли помітив школярів.

— Бачите? Вони на екскурсію прийшли сюди...

Ми швидко познайомилися, розговорились. Академік запитав у дітей, звідки вони та як вчать, потім почав розповідати їм, як виник у степу оцей ліс.

— Тільки що це я! Я ж вам про інше хотів розповісти,— перебив він сам себе за хвилину. Він присів на пеньок, посідали на траві і ми всі.— Я оце згадав одну історію. Розказати?

І цього дня я почув слова, яких не забуду до кінця свого життя.

— Відразу після війни мені довелося побувати в Америці на відкритті Організації Об'єднаних Націй... Я скористався з нагоди і уважно вивчив історію лісів Сполучених Штатів. Ця історія така цікава, що про неї повинна знати кожна людина на землі. І той, хто познайомиться з нею, ніколи не стане хижакom, розкрадачем всенародного багатства — лісів.

Ви, звичайно, знаєте, що природа щедро наділила всі країни безцінним скарбом — лісом. В одній країні його менше, в іншій — більше, але ліси розкидані по всіх континентах. Я б сказав так, що природа під-

несла кожному народові по великій чаші, сповненій добра, і сказала: черпайте його по потребі, але не вичерпуйте до дна... Так ось, американський народ теж одержав з рук природи повну чашу. Одначе знайшлися там хижаки, які привели країну до національної катастрофи.

Колонізатори американського материка, добравшись до природних багатств, неймовірно швидко вирубували ліси. Фермери звільняли землю від дерев, щоб посіяти хліб і виростити добрий врожай, промисловці рубали ліс, щоб сплавляти його в міста, де не вгаваючи гули тартаки, працювали меблеві і будівельні фабрики. Лісу було багато, чому б і не розгулятися сокирі? А тут ще з'явилася можливість заокеанської торгівлі. Готова лісова продукція з Америки попливла в Англію. Ви мусите знати, що раніше чавун і залізо виплавлялися на деревному вугіллі, а це значить, що вугілля це було на вагу золота. Англійці охоче купували американське дерево, бо на той час вони вже вирубували до пня свої небагаті ліси.

Здавалося, що американському лісу немає ні кінця ні краю. Лісопромисловці раділи — в їхні кишені лилося срібло і золото. Гаї і діброви вирубували поспіль — ніхто й не думав про те, що їх треба відновлювати і берегти. Американські газети кричали, що Сполучені Штати мають необмежені лісові простори і що Америка може торгувати лісом з усім світом. Не знайшлося тоді жодного тверезого голосу, який би перестеріг американський народ про злочин, що твориться на його землі.

Минув час, і лихо, яке було приховане від людського ока, далось взнаки. У тих штатах, де не ли-

шилося первісних лісних масивів, почалися бурі. Ці бурі виникали серед білого дня, здавалося, без будь-яких причин. Шалений вітер здіймав кучугури піску і ніс його по землі, не зустрічаючи перепони. За кілька годин все небо вкривалося хмарами куряви, затьмарюючи сонце. Ревла худоба, шукаючи рятунку від пилу. Люди ховалися від бурі в будинках, сподіваючись хоч за віконницями врятуватися від розбурханої стихії. Якщо треба було вийти з будинків, люди прикривали собі обличчя мокрими ганчірками. Дихати було важко, бо в повітрі літали міради пилинок. Цей пил проходив усюди, псував продукти, забивав колодязі, проникав у легені людей, викликаючи страшний кашель. Завмирало життя на полях, припинявся вуличний рух у містах, закривалися школи, лікарні, магазини, зупинялися заводи й фабрики. Люди залишали всяку роботу.

Лише тоді, коли затихала буря, починалося життя в містах і селах. Але такі бурі виникали тепер усе частіше, завдаючи державі величезних збитків. Уряд США був захоплений зненацька грізною природою. Газети повідомляли страшні речі: в деяких штатах вигибала вся худоба. При розтині у корів і коней навіть у шлунках знаходили землю. Серед людей поширилась досі нечувана хвороба — пилова пневмонія, тобто запалення легенів від куряви.

Але й це було ще не все. Вирубавши ліси понад річками, особливо на берегах найдовшої у світі річки Міссісіпі, мешканці долин незабаром відчули ще один удар природи: навесні почалися страшенні поводі. В долинах Міссісіпі та інших річок весняні води затоплювали міста і села, змивали родючі шари ґрун-

ту, перетворюючи поля на пустелі. Так під час поводі 1927 року в долині Міссісіпі потонуло 250 чоловік, загинуло півтора мільйона голів худоби і було зруйновано чимало будинків. Загальні збитки становили понад 300 мільйонів доларів.

Одначе доларами не виміряєш усіх збитків, які лягають на плечі народу. Вчені підраховали, що внаслідок винищення лісів у долинах ріки Міссісіпі врожай знизився в кілька разів, бо річка щороку виносить в океан близько півмільярда тонн родючих ґрунтів...

Академік замовк, підняв очі і задивився на молоді деревця, що тихо бриніли листям на вітрі. Враження від розповіді було таке сильне, що хтось із піонерів не витримав і спитав:

— А чому ж американці не садять собі лісів?

Вчений стрепенувся:

— Садять. Але що та посадка... Вони там у себе підраховали, що для відновлення лісів лише в штаті Міннесота потрібно сім тисяч років. Розумієте? Вирубувати навчилися швидко, але от посадити і виростити — це значно складніше... Крім того, новими лісами скористаються лише ті, хто житиме на сто чи двісті років пізніше, а це американським бізнесменам не до смаку... Отака вона, зелена чаша, наповнена добром. Берегти її треба, не розпліскувати завчасу, щоб не спорожніла вона, бо тоді важко знову її наповнити, а інколи й зовсім неможливо...

Всі сиділи принішклі й мовчазні. Я дивився на обличчя школярів і бачив, що вони зараз думають про оту зелену чашу, яку треба берегти і плекати все життя.

СУДАКОВА ЮШКА

Якась невидима пташка попискувала в кущах «ні-ні-ні», а Юркові здавалося, що то вона промовляє до нього. Що ж, можливо, він і справді не вловить жодної рибини. Рибальське щастя таке — то не одіб'єшся від риби, а то повертаєшся з порожніми руками. Юрко, правда, оце вперше їде по рибу, але чув про

це не раз від своїх старших товаришів. А вони, оці його старші товариші-рибалки, сидять зараз у човні і поважно оглядаються навколо. Зелені береги Дніпра пропливають перед очима, мотор заливчасто веде свою пісню, хлюпотить вода, і сонце хилиться за обрій. Хочеться помовчати людям, подумати. Незабаром відкриється своїм зеленим кучерявим лоном острів Булига, який розрізає навпіл сильну течію Дніпра, там вони причалять і почнуть закидати снасті. У Юрка тільки однісінька куценька вудка з гострим бронзовим гачком, а у його старших товаришів — по кілька спінінгів і донок. Де йому зрівнятися з ними! Справа не тільки в тому, що в них кращі снасті, у них рибальський досвід, а в Юрка такого досвіду немає. Сидів над підручником цілий тиждень, аж голова почала паморочитися, потім кинув, налагодив давно куплену вудочку і сказав матері:

— Поїду я, мамо, на Дніпро по рибу, щось голова болить...

— Яка вже там риба! — сплеснула в долоні мати. — Он Сашко Гаркавенко не рівня тобі, вже не перший рік по Дніпру нишпорить із своїми переметами, а й той повертається додому злий та похмурий, із самими верховоджками у чемоданчику. Та ще й ховає, щоб ніхто не бачив. Де вже тобі. Краще піди в клуб, там нова картина йде.

Але Юрко таки поїхав по рибу. Сашко Гаркавенко, значно старший за Юрка, почувши прохання товариша, відповів поблажливо:

— Візьмемо в човна, а чого ж. Якщо тільки не будеш заважати.

— Не буду!

— Гаразд, — промовив Сашко. — Візьмемо. А ти живців ловити вмієш?

— Вмію, — поспішно відповів Юрко, хоч ніколи їх і не ловив.

«Хай буде так, — міркував він, — хай Сашко думає, що я вмію ловити цих живців, а то ще не візьме». А живців, як виявилось, ловити не так уже й важко. На обмілинах, довгих рудих піщаних косах, що простяглись від берегів Дніпра, треба було міцно притискати волочок до дна, вигрібаючи разом із піском маленьких рибок, що йшли потім на наживу. Юрко старався з усіх сил. Він забродив якнайдалше і вигортав на берег цілі кучугури піску, що аж у попереці ломило. Сашко Гаркавенко та його товариш Василь раділи, що трапився такий запопадливий помічник. Сили у Юрка хоч одбавляй! Незчулися, як у відрі вже кружляло, мабуть, із сотню живців.

— Досить, — скомандував Сашко і змінив воду у відрі. — Вистачить і на перемети, і на вудки. А тобі, — він глянув на Юрка, — вистачить і кількох штук... Все одно марно махатимеш своєю лозиною.

Юрко промовчав. Він був переконаний, що нічого не спіймає, але принаймні повчиться у своїх старших товаришів! Так він себе заспокоював, хоча в душі плекав надію, що і йому на вудку почепиться якась рибинка. А чом би й ні? Он скільки у Дніпрі риби, невже й однієї не перепаде на його долю? І тепер, прислухаючись до оцього настирливого «ні-ні-ні», Юрко не залишав надії, бо на річці, як кажуть старші, все можливо.

Нарешті — острів Булига. Маленький, утворений колись із піску та корчів, він справді перетинав те-

чію навпіл. Сашко спрямував човна носом до білого уривистого берега, кинув у воду шмат рейки замість якоря, і човен завмер. Юрка пересадили на гострий ніс, де ніде було й повернутися, і суворо наказали не крутитися і не гомоніти, бо риба не любить шуму. Сашко зачерпнув жменею великих живців, поклав собі у банку, а Юркові кинув двійко напівдохлих рибок, що плавали зверху.

— Бери,— сказав він тихо,— тобі й такі згодяться...

Поки Юрко розмотував свою вудку, мимо нього просвітіли грузила і гачки спінінгів. Сашко та Василь кидали далеко, аж до жовтого берега, де вирувала вода, а Юрко закинув свою вудочку біля самого човна, бо боявся навіть добре розмахнутися, щоб часом не зачепити натягнутої волосіні спінінгів. Коли всі закинули і лишилося тільки чекати, коли клює риба, Сашко відкинувся на корму і проказав по-важно:

— Берися, саме, берися, шуко,— я тут!

Юрко посміхнувся і втупив погляд у воду, де ледь виднівся його зелений поплавець. Вода коливала вудлище, а хлопцеві здавалося, що то б'є риба... Він аж тремтів від захвату і збудження, як це завжди буває, коли вперше закинув вудку, а його товариші сиділи строгі й урочисті, недбало поглядаючи навколо. Ось Сашко різко повернувся до свого спінінга, аж хитнувся човен, смикнув за вудлище, процідив крізь зуби «зірвалася» і знову попустив ко-тушку.

Минула година напруженого чекання. Риба не клювала. Сашко Гаркавенко поволі втрачав спокій.

Він тепер не кидав байдужих поглядів навколо, а пильно вдивлявся у свої довгі золотисті струнишнури. Час уже витягти хоч зо дві рибини! А тут іще Василь, почувши, як затріщало гальмо його спінінга, витяг собі окуня. Правда, окунь був маленький і швидко заснув, залившись водою, але це вже була якась здобич, а Сашко так нічого й не вловив...

Почало темніти, пора наживляти перемети на ніч. Вечірній кльов не вдався, тепер надія тільки на ніч та на ранок. Сашко почав розкладати на кормі перемета, кинувши Юркові:

— Ану змотуй свою вудку та допомагай мені!

Юрко з охотою смикнув коротеньке вудлище, але воно чомусь не піддалося. Навпаки, щось потягло його назад і повело під човен. Хлопець вражено скрикнув.

— Чого кричиш? — вишкірився на нього Сашко. — Хіба забув, що я казав?

— Та вудку ж щось тягне, здужати не можу.

Сашко миттю опинився біля хлопця, схопив його вудлище і потягнув на себе. Натягнута волосінь жалібно бринькнула на вітрі.

— О, тобі щось гарне почепилося, — сказав Сашко і почав обережно виводити рибу з-під човна. Ось він вивів нарешті вудлище, підняв його, і тепер усі побачили голову настовбурченого судака. Риба у воді здається більшою, особливо коли дивитися на неї очима рибалки, і Юрко подумав, що він піймав трохи не акулу.

— Ой, хлопці, сом, — видихнув він важко і хотів схопити свою вудку. Але Сашко відштовхнув його,

сам перекинув рибину у човна і потім віддав вудлище Юркові.

— Не сом, а судак, якби не я, ти б його і не витяг. Добрячий судачок!

Судак підстрибував і крутився, намагаючись вивратися з дужих Юркових рук. Хлопець не знав, як звільнити рибину від гачка. Допоміг Василь. Він витяг гачка з пащі судака, протягнув міцного шнура через зябри і опустив рибину у воду.

— Ну, тримай, це твій. Просто диво, що спіймав!

— Зайда, не інакше,— озвався Сашко і скоса подивився ще раз на судака, який тепер бовтався у воді.— Нічогенький собі, кілограма півтора, мабуть, потягне.

Сказавши так, він облишив перемет і почав закидати спінінги в інші місця. Те ж саме почав робити і Василь. Якесь завзяття, спортивна лють рухали руками рибалок. Вони мовчали і все кидали й кидали свої спінінги. А Юрко свою вудку вже не закидав. Він раз по раз трохи витягав з води судака і милувався ним. У судака плавнички оторочені начебто білою дратвою... У судака така гнучка, така довга спина! Золото, а не риба. От би показати її зараз матері, вона б зомліла від подиву... Хлопець не чув зауважень, які зривалися з вуст його старших товаришів, не бачив, як крадькома вони позирали на судака, тамуючи збентеженість та ніяковість.

Але риба не клювала. Тоді Сашко махнув рукою, змотав свої спінінги і причалив до берега. Зосереджено й тихо налагодив перемет і закинув його на бистрини. Тепер рибалки сиділи на сухій прим'ятій

траві, готуючись до ночівлі. Хотілося їсти, але Сашко Гаркавенко ніколи не брав з собою на Дніпро іншої їжі, окрім хліба до юшки, а Василь у всьому наслідував свого друга. Юркові мати поклала хліба і шмат ковбаси, але хіба на трьох цього вистачить?

Розтягнувшись на траві, Сашко зітхнув:

— Ех, оце б юшку зварити, та, бач, риба здуріла...

Юрко ворухнувся. Так, вони готувалися зварити юшку, запашну рибальську юшку... Вимерхалися хлопці, стомилися, а тут ще й пронизливий низовик дме, похолоднішало зненацька. Он у човні лежить Сашків прокопчений казанок, миска, ложки. Є сіль, є й лавровий лист, цибуля... Що ж, доведеться віддати їм судака, хай варять юшку.

Ех, судачок ти мій! Юрко уже малював солодку картину, як він іде берегом додому, несучи на шнурівці великого судака. Крокує він повільно, так, щоб усі рибалки бачили, що він несе. Його зустрічають поздоровленнями, всі розглядають рибину і прицмокують язиками: «Юрко — справжній рибалка!» А потім він іде вулицею, прямуючи до своєї хати. Тут теж чимало знайомих, і всі аж роти роззявляють, позираючи на його судака. А у дворі — мати.

— Цікаво,— чує Юрко Василів голос,— яка на смак судакова юшка? Ніколи не доводилося куштувати...

Сашко, до якого звернено це запитання, зиркає на Юрка і цідить кризь зуби:

— Судакову юшку хіба що царі їли. Судак — риба дорога...

— Царі стерлядь вживали,— не вгаває Василь, теж поглядаючи на Юрка.— Скажи, Юрко, ти коли-

небудь куштував судакову юшку? Окуневу, язеву, навіть карасеву я їв, а судакової не доводилося.— Сказавши це, Василь аж облизався, наче й справді сьорбнув ложку паруючої юшки.— Ти, звичайно, не думай, що я натякаю на твого судака, це я тільки так, теоретично...

Юрко не витримав. Він мовчки пішов до човна, витяг з води судака, кілька хвилин помилювався ним, живим і здоровим, а потім поклав рибину біля Сашкових ніг і промовив:

— Зварімо юшку, хлопці, чого там...

Рибалки звели погляди на Юрка, ніби не вірячи його словам.

— Чисть, Василю, чисть, адже вечеряти нам більше нічого. А риби ми ще завтра наловимо. Не останній це судак у Дніпрі!

— Дивись, щоб потім не жалкував,— кинув Сашко.— Бо судак навряд чи попадеться іще. Окуні будуть, а от судак... Вирішуй сам.

— Я вже вирішив,— твердо сказав Юрко.— Не вірю, що більше тут немає судаків. Не завтра, то післязавтра попадеться. Я собі теж спінінга куплю...

Василь тим часом витяг з торбинки мисливського ножа і заніс його над судаком. Потім глянув на Юрка, посміхнувся:

— Чистить чи, може, передумав? Скажи чесно — жаль? Серце болить?

— Чисть! — скрикнув Юрко.— Чого ти мене дражниш?

Василь повагався іще трохи, потім поклав рибину на траву й дернув її ножем. Бризнула луска, рибина забилася у дужій руці. Юрко аж очі заплющив. Ех,

судачок ти мій... Сашко уважно стежив за хлопцем, потім підсів до нього й обняв гарячою, міцною рукою.

— Признаюся тобі, що першу рибину, яку спіймав, я нікому не віддав. Півдня носив її по березі, усе рибалкам показував. А коли заніс у хату і віддав матері, та понюхала її й каже: протухла, сину. Он як буває. Так що ти не жалкуй, без риби додому не повернешся. Це я тобі кажу. Тільки риба у тебе буде жива, свіжа. А судак до завтраго міг і задубіти...

Судакова юшка була справді царською! Хлопці сьорбали так, що й незчулися, як виїли весь казанок. А коли полягали спати, Сашко вкрив Юрка своїм дощовиком, присунувся до нього теплим боком і, вже засинаючи, прошепотів хлопцеві:

— Буде рибка у нас завтра, ось побачиш. За судаків не ручуся, а окуні та щуки будуть. У мене перемет на двадцять гачків. Якщо спіймаю — поділюся. Спи.

І Юркові було тепло й затишно. І він щасливо заснув на ласкавій зеленій землі, вкритий теплим зорним небом, якому немає ні кінця ні краю.

П'ЯТЕ НЕБО

А туга мелодія котиться та й котиться.

Сергійко гляне туди, повернеться в інший бік, хвилі, тугі й теплі, лоскотливі і хмільні, як весняне проміння, б'ють йому в обличчя, хвилюють і кличуть у далекий світ. Скільки тут звуків! І — квітів. І — сміху. І все навколо ніби оживає, людські очі й губи,

все ніби молодіє. Хлопець робить кілька кроків, та враз на нього війнуло таким п'янким крилом золотої зав'юги, що він зупинився. На майдан ступили гімнасти у синіх костюмах, ступили і проспівали:

Ти служила в нашім батальйоні...

Які слова, ви тільки послухайте! Служила невідома дівчина в батальйоні, перев'язувала бійцям рани... Вже її давно немає, немає чорної війни, багато чого на світі забулося, а от про дівчину ту не забули, співають про неї ще й зараз. Сергій готовий іти разом з цією піснею. Та раптом — біла хмарка, яскрава квітка, зіткана із шовку і голубих ниток неба,— колона ремісничого училища. Смагляві, ніби оце просто з походу, від нічних ватр і вітрів мандрівки, міцні, здружені. Взялися за руки — жива стіна, суверенна територія, перелітна хмарка. І — пісня:

Від Москви до Карпат
Не один новоград...

І ця пісня кличе, вабить Сергія на майдан, де виспіває сотня золотих труб, де на великій машині, певне, вже об'їжджає ряди генерал. Хлопець робить рішучий крок, він уже ладен злитися з тією летючою хмаркою, коли це підходить до нього літній чоловік з білою головою, тиче в руки прапор і каже:

— Потримай, синку, я тільки води нап'юся.

Сказав так і пішов до кіоска. Сергійко зупинився. В руках у нього був прапор, зовсім новенький, з позолоченим деревком, з червоною зірочкою на верхівці.

Не полинялий на сонці, не полосканий вітром. Прапор як прапор, таких багато тут, на святі. На полотнищі — жодного напису. Сергійко тримав прапор, а сам дивився, як чоловік з білою гривною волосся підійшов до кіоска, став у чергу. Попереду нього чимало юнаків і дівчат, які купують цукерки, ситро, надувні гумові кулі. «Пропустили б, хіба не бачать, яка в нього голова!» — подумав Сергій і почув, як поряд ударив лункий барабан. Це підійшла колона альпіністів. Похідні костюми, намети, льодоруби. Здається, оці просмалені у гірських снігах хлопці тільки-но повернулися з піка Орлів.

«Ось забере той чоловік прапор, стану в хвіст цієї колони і піду на майдан», — подумав Сергій. Людський потік зупинився, стрій розладнався, молодь почала танцювати. Все змішалось, і в цій мішанині хлопець з прапором загубився, як тріска в морі. Він підняв вище прапор, вибрався на виступ тротуару.

Сергій нетерпляче поглядав навколо. Не може бути, щоб той чоловік не повернувся і не забрав прапора. Це така річ, яку не залишають. Навіть під кулями в бою. Хіба не знає про це Сергій? Дарма що він ще малий, читав, чув не раз від старших. Спочатку розповідав батько, потім дивився кінофільми, а тепер у нього є дядько Гордій. Дядько Гордій приходив до них не часто, тільки на великі свята, бо нога у нього на протезі. Гляне на Сергійка з-під острішкуватих брів, спитає про школу, про життя-буття. І якщо у хлопця все гаразд, підходить до племінника, легенько торкає його по лобі вказівним пальцем, розчепірює п'ятірню і показує на вікно.

Це означає, що сьогодні дядько Гордій, як колись у молодості, полізе з Сергієм на дах і пожене голубів на п'яте небо. То велика втіха для хлопця, бо ніхто не вміє так високо ганяти голубів, як дядько Гордій.

Мовчазний, строгий, дядько Гордій у душі був запеклим романтиком, витівником.

— П'яте небо,— казав він не раз Сергієві,— це там, де голуби стають маленькими й золотими. На п'ятому їх видно із землі, нам з тобою радість... Є ще й сьоме, але... голубам, може, там і веселіше, але ж нам нічого з того взяти, не видно!

Сьогодні, як і завжди, дядько неодмінно прийде на обід, мати пирогів напекла, зварила борщ з грибами — дядько Гордій вважає той борщ за чудо. Сергійко розповість йому про демонстрацію, про все, що він тут побачить. Тільки ж от яке діло — пригода з прапором. Де подівся чоловік? Стій тепер тут, чекай вчорашнього дня...

Генерал, мабуть, уже давно прийняв парад, стоїть на трибуні, дивиться, як хвацько одбивають крок його вихованці суворовці. Що там зараз робиться на майдані! А він, Сергійко, стоїть самотній і всіма забутий... Що ж його робити? Задер голову до неба, побачив срібний дирижабль, величезний прапор, сонце. І голуби. Нічого, прийде от додому, своїх теж випустить і підніме в небеса. Це — як захоче дядько Гордій. Чи ж захоче? Є у Сергійка одна причина, про неї неодмінно треба сказати дядьку Гордієві, бо він із тих, котрі по очах читають. Гляне на тебе і вже знає, що не все на світі гаразд. А тоді смикне себе за сиву брову, скрипне протезом і скаже:

— Так що засидівся я у вас, а мені он куди їхати...

І піде. І вже не вблагаєш його лишитись — отак не терпить людина неправди. Нічого не поробиш, доведеться розказати про ту злощасну двійку. Сталось же таке — побились на перерві, от і вліпили оту ненависну циферію. Двійка — мов жаба, дивитись гидко... Якщо признаєшся чесно, дядько Гордій насупить брови, скрипне протезом, на стіну гляне, де висить портрет Сергійкового батька. Гляне і скаже: «Ех, рана не тецца». Сергієві не треба розпитувати про зміст цих кумедних слів, він знає, що його татусь недавно помер від ран, заподіяних у війну біля чужого міста Бремен. Носив залізо біля серця, аж поки воно його не вбило.

Сергійко так замислився, думаючи про батька, про дядька Гордія і ту злощасну двійку, схожу на жабу, що зовсім забув, чого тут стовбичить. Про це нагадала тітка у білому фартусі. Вона мела тротуар, згяючи докупи паперові квіти, порвані кольорові кулі, цукеркові обгортки.

— Чого вистоюєш? Не бачиш хіба, що мету? — спитала вона.

Еге, та на вулиці вже нікого немає! Мабуть, обідають, пироги їдять. І він з образою в голосі відказав:

— А чого ж він не прийшов? Казав, що тільки води нап'ється...

Тітка у фартусі змінила тон.

— Хто не прийшов? Дружок?

— Та тут один чоловік... Ще вранці як пішов воду пити, та й досі п'є. Це його прапор.

— Може, він пішов випити чогось міцнішого за воду? — засміялась тітка.— На свято це годиться...

— Сергій покрутив головою. Ні, тітка дурниці каже. Не схожий той чоловік на п'яницю. Обличчя якесь втомлене, хворобливе обличчя. І піт рясний біля очей, хіба він не бачив? Щось із ним сталося, не інакше. Пояснив тітці, та враз:

— А, стривай, стривай... Такий білий? Так його ж швидка допомога забрала. А ти стояв?

Ну, ясно ж, людина ослабла, як це він одразу не здогадався? Такий вік, така голова... Згорнув полотнище навколо дrevка, поклав його собі на плече і швиденько побіг додому.

Прапор лишив у коридорі, розчинив двері. За столом сидів насуплений дядько Гордій. Мати мовчки дивилась на сина, в її очах можна було прочитати і німе запитання, і докір, і подив.

Скрипнув протез, дядько Гордій важко підвівся, взяв кепку, глибоко насунув на голову.

— Ну, то я вже й піду, не рано, а мені он куди їхати.

Сергійко мотнувся в коридор, узяв прапор, вніс його в кімнату. На порозі стояв дядько Гордій, нервово смикав себе за сиву брову. Панувала гнітюча тиша, тільки у сусідів вчувався святковий лемонт.

— Ось,— сказав хлопець.— Приніс додому.

— Де тинявся? — не витримала мати.— Он усі вже поприходили...

Сергійко посміхнувся і розказав про все. Розказав і побачив, як зморшки на обличчі матері розгладились, а острішкуваті брови дядька Гордія поволень-

ки почали повзти вгору, odkриваючи його уважні строгі очі. Нарешті дядько Гордій ворухнувся, підняв вказівного пальця і легенько торкнув племінника по лобі.

— Не я тобі, Уляно, казав? А ти завела своєї...

Він скинув картуза, почепив його на гачок, проскрипів протезом до столу, сів.

— Пообідати ніколи не пізно, було б що... А додому встигну, бо он де ще сонечко...

Він підморгнув Сергійкові.

— Так-таки й простояв на одному місці?

— Так прапор же...

— Ясна річ, — відказав задоволено дядько Гордій, підійшов до вікна, розчинив його, обернувся і показав Сергійкові розчепірену п'ятірню. А потім приклав до тієї п'ятірні ще два пальці лівиці, стиснув руки і потряс ними високо над головою.

— Сьоме? — здивувався хлопець.

— Спробуємо, — відказав дядько. — Таке свято, хай політають...

Він не докінчив, повернувся до Уляни, сказав їй так, наче продовжував якусь свою думку:

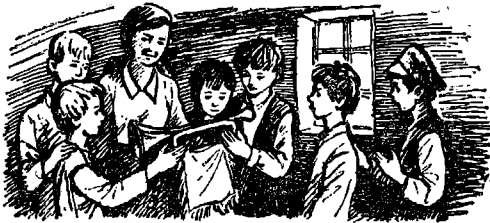
— Тут так... — Він глянув на прапор, що стояв у кутку: — Хай буде тут. То не так і важно, де йому стояти, головне, щоб у надійних руках...

Посміхнувся і вийшов, по-змовницькому кивнувши Сергійкові. Взяв у дворі драбину, приставив до стіни, подерся по ній, важко переставляючи протез. Протез скрипів, але дядько Гордій таки вибрався на дах, вийняв з голубника пару вертунів, підкинув їх і свиснув. Свистів він голосно й загонисто, ухкав і реготав. Сергійко взяв у руки жердину, розмахнувся,

свиснув, помітив у небі чорну цяточку, очі у хлопця
пойнялися блиском.

— Чужак трапився! — закричав він не своїм го-
лосом од щастя.— Бачите, чужак!

Сизі вертуни оточили чужака і погнали його у
блакитне небо.

КАТЮША

Моя донька прийшла з школи...

Така рада та щаслива, очі цвітуть, щоки палають — прийняли до комсомолу! Щебетлива, непосидюча, крутиться все перед дзеркалом... Дріботять новенькі черевички по підлозі, шелестить шовкова суконька. Я дивлюся на доньку, згадую своє дитинство, свою молодість. Доню, доню...

Сядь біля мене, послухай, я тобі розкажу одну історію, мені здається, що вона варта уваги. В боротьбі бувають не тільки героїчні, радісні історії, а й сумні, інколи драматичні. Але навіть у цих сумних, драматичних подіях ми навчилися бачити зміст наших прагнень і шукань.

Так от, історія... Мені нелегко розповідати про неї, але я мушу, це мій обов'язок. Може, ти її не забудеш і розкажеш комусь тоді, коли й мене не буде... Я оповім тобі все так, як воно було, нічого не викидаючи і нічого не прикрашаючи. Так казати вчила мене Катюша, наша незабутня дівчина з заводу. Це я тобі обіцяю, бо сам люблю правду.

Катюша не раз говорила нам: правди не бояться лише сильні. Я хочу, щоб ти зросла сильною духом і серцем, ось чому буду правдивим і точним. Я не обіцяю тобі змалювати з усією глибиною дух того часу, коли Катюша співала з нами революційних пісень і вчила розпізнавати ворогів. Я тоді був підлітком, мені було дуже мало років... Епоха, про яку я маю розповідати, була для мене, малою, дуже складна, і мені годі все точно пояснити і визначити. Не осуди за це, доню! Я був малим свідком

великих історичних подій, і, повір мені, проблема шматка хліба і хоч полатаної, але чистої сорочки була тоді для мене куди важливішою, ніж все інше...

Щоб тобі було видніше дивитися на Катюшу, я повинен розказати не тільки про неї, а й про мого широкого друга Сашка Малявку, про степового дурисвіта й бандита Семена Коструба, про злого негідника і садиста Савенка, який завжди ходив у шкіряному галіфе і з наганом. Я маю познайомити тебе з незабутньою і чарівною Настусею, яку ми прозвали Зірочкою за її миготливі очі, повні іскристого, трохи глузливого сміху. Мушу також розповісти хоч коротенько про інших людей, і зокрема про хлоп'яків нашого села, без яких моя історія буде неповною. Я аж ніяк не можу, наприклад, не згадати Івана Мороза і дядька Лукіяна, які так багато зробили для мене і для таких, як я. Якщо Катюша була для мене другою матір'ю і ніжною сестрою, то Іван Мороз був ніби батьком.

Я згадуватиму і про свою матір, вічно заклопотану, журливу й почорнілу, не завжди з ласкавим словом на вустах, але чутливу і навіки віддану своїм дітям, а також про здиру Барабаша — шевця, який навчив мене тримати в руках шило. Всі ці люди колись говорили з Катюшею, дихали одним з нею повітрям...

Я хотів тобі ще сказати... Та ні, не буду! І так оця передмова дуже розтяглася, треба її кінчати. Бо, правду кажучи, якби оце прочитав її, скажімо, наш добрий сусід молдаванин, то він, посміхнувшись, сказав би на адресу автора: «Лімба лунгу — серечія омулуй», що дослівно означає: довгий язик — лихо людини...

Отож прикушую язика і відразу признаюся тобі, що

НЕЗВИЧАЙНА ЗАБАСТОВКА

приголомшила не тільки хазяїна каруселі Власа Какуру, а й нас самих. Подумати тільки — забастовка на каруселі! Було від чого хлипати нашому товстунові Какурі, було від чого сміятися до сліз Катюші...

Весняна карусель... Скільки радості, скільки сміху і дитячої безтурботності пов'язано з тобою! Тільки, було, пригріє вперше сонечко, з'являться на вигоні зелені борідки нової трави, викине листочки кущ бузини в палісаднику, а ми вже вибігаємо на сільську площу, навпроти церкви, і з завмиранням серця поглядаємо в далечінь — чи не їде до нас карусель. Інколи ми вилазили навіть на високий берест, що стояв перед розправою, — чи не їде зі станції величезна халабуда з дерев'яними кониками і розмальованими обаянками?

Яке то було щастя — сісти на гривастого коня, обхопити його черево своїми ногами, вчепитися за поцятковану бляхою вуздечку, закинути назад голову і мчати у невідомий, пересипаний сміхом і дзвоном бубона світ. Здавалося, отак сидів би день, місяць, не пив, не їв, аби тільки гулав бубон, шамкала стара катеринка і лився в груди прозорий, холодний струмінь весни.

То нічого, що нам доводилось за оті щасливі п'ять хвилин по дві-три години штовхати поперед себе важкі поручні каруселі, то нічого, що наші очі роз'їдав щедрий солоний піт і вони ледь блищали під дебелими козирками кашкетів, а наші ноги бралися пухирями, зате ж яка розкіш потім! Без грошей, без черги сідаєш на будь-яке місце і сидиш, мов пан...

Майже щороку на великдень у наше село прибувала карусель. Все село сходилося на площу, броварі викочували бочки з квасом, цукерники виставляли свої лотки, а невідомо звідки прибулі цигани роздували на луках свої негасимі горна... В такі дні нам не сиділося, не їлося, не спалося... Один із хлоп'яків не без гордості показував мідного персня, якого він виміняв у цигана за ганчір'я, другий витягав із пазухи довгі цукерки з кольоровими пацьорками, третій задавався своїми трофеями — крашанками, яких йому вдалося назбирати повну пазуху на «гробках»... Але найясніше виблискували очі в того, хто більше за всіх прокатався на каруселі!

Вигравав прудкий вихорець жіночого вбрання, гучно бухав бубон, вишала катеринка, ледве встигаючи за бубном, ахкали дівчата, притримуючи свої рясні спідниці, гейкали парубки, під якими тріщали і жалібно скиглили обаянки. А над цим плетивом кольорів, вигуків і звуків музики мигтіли наші босі ноги. Міцно вхопившись за поручні, опустивши очі до хисткої підлоги, що гойдалася і пружинила під ногами, бігали ми, сільські хлоп'яки, під дахом каруселі, захекані й щасливі.

Одного з таких днів, коли ми хвацько моталися під дахом каруселі, даючи їй розгін, до нас раптом видерлася дівчина в білому платті. Це було досить зухвало, адже ми ніколи не поступалися перед дівчатами своєю монополією заробляти право прокататися на каруселі. Дівчина ніби відчула нашу неприязнь, підійшла ближче і крикнула:

— Експлуатація! Чиста експлуатація!

Ми презирнулися, здивовано розглядаючи незнайому дівчину, не розуміючи її слів. Слово «експлуатація» ми чули на сходках у дні громадянської війни, яка недавно вщухла, але воно стосувалося тоді лише нашого поміщика Скиби, царя і його міністрів. Що означало слово «експлуатація» зараз в устах цієї

дивовижної дівчини? А дівчина, пересильюючи гупання бубна, кидала нам свої слова:

— Вас експлуатують, а ви мовчите! Он у Мотузівці хлопці по двічі крутять одне катання, а ви по чотири...

Це ми зрозуміли відразу і тому загули, затупотіли ногами об підлогу. Руки самі опустилися, карусель стихла лет, почала повільно зупинятися. Не встигли ми й чуби просушити, як до нас уже видирався по драбині Влас Какура. Був він товстий, у картаїй потертій жилетці і в новому солом'яному брилі.

— Чому не крутите? В шню вас гнати! — закричав він, хапаючись за поручні.— Ану, налягай, босото...

Ми схопилися за поручні, та раптом дівчина підійшла до Какури, підняла перед його носом маленький кулачок.

— Ми оголошуємо страйк. Поки не приймете наших умов, карусель не зрушить з місця.

Какура отетеріло витріщив очі, щоки його надулися, ніби пухирі, бриль зсунувся на потилицю.

— Хто це «ми»? Хто ви і яке маєте право лазити на мою карусель?

Дівчина стояла перед хазяїном рівно, виструнчившись, трохи бліда від хвилювання.

— Ми — це всі, хто крутить карусель. Он у Мотузівці...

Вона не докінчила. Какура замахнувся своїм пудовим кулаком, але не вдарив, бо ота дівчина навіть кроку не ступила від нього, лише обличчя її ще більше зблідло і пересмикнулися нервово губи. Ми дивилися, як безвільно опускалася рука в Какури. Нарешті він вгамувався і вже тихіше спитав:

— Ви з осередку?

— З осередку,— відказала дівчина і переможно посміхнулася.— Ви догадливий.

— Гаразд,— махнув роздратовано рукою Какура,— хай буде по-вашому. Крутіть по тричі...

— Не по тричі, а по двічі, як у Мотузівці,— поправила його дівчина.— Така норма...

— По двічі? — скрикнув хазяїн.— Вигадки! Немає таких норм... Ви мене розоряєте, живим закопете в землю! Сам буду крутити. Геть звідси!

— Гайда, хлопці,— скомандувала дівчина і першою пірнула у вузький прохід на драбину. Ми перезирнулися, але з місця не рушили. Така ж перемога — Какура зменшив норму, а вона кличе вниз. Ні, ми не можемо погодитися з її витівкою. Добре, що так, а то налізуть п'яні парубки сюди, тоді нас зовсім не пустять. А крім того, ми вже по двічі одганяли... Побачивши, що ми не йдемо за нею, дівчина повернулася і тихенько кинула

нам: «Ідіть зі мною, дурні, він погодиться, ось побачите». Тоді ми шаснули за нею. Парубки на конях та обаянках кричали «давай-давай», дехто вимагав назад гроші. А ми стояли і дивилися, як хазяїн сам крутив карусель, а вона ледве посувалася. Катеринка ніби ще більше захрипла, а бубон трахкотів невпа-пад...

Нарешті хазяїн не витримав, змахнув піт з лоба, розстебнув свою жилетку і став спускатися по драбині, вигукуючи:

— Гей, двічі крути, один раз катайся, двічі крути, один раз катайся! Хто хоче?

Ми кинулися навперейми на дашок, та дівчина затримала нас, сказала пошепки:

— Хлопці, дивіться ж, не розпускайте нюні перед хазяїном. Тримайтеся свого...

Ставши поруч зі мною біля поручнів, Сашко Малявка хихикнув:

— Бачив її на станції, вона в галіфе ходить...

Ясько, мірошників син, підтвердив:

— Нагайкою як стуконе по столі, як криконе, як рвоне! Батя розказували.

— Ну, це ти вже брешеш про нагайку,— огризнувся Сашко Малявка,— нагайки у неї немає, сам бачив. А галіфе... Здається, вона була в галіфе. Червоне чи сине...

Я пильно глянув на Сашка. Він був маленький, сухий, наче гілка терну, штанці у нього завжди одні й ті самі — полотняні, крашені в бузиновому наварі. Сорочка, правда, у нього з червоного ситцю, але вона вже ледве трималася купи.

Єдине, що на ній осталося, це гудзик. Великий, з синіми розводами і срібними цяточками, він викликав страшенну заздрість у всіх нас, бо ми носили замість гудзиків міцні тернові кілочки.

— Сашко, не брешти ти про галіфе,— сказав я розважливо, дивлячись в його ясні очі.— Вона ж була в платті. Не годиться так, адже вона за нас руку тягне...

— Побий мене грім!— почав був хреститися Сашко, та я його зупинив:

— Хіба не видно, що вона нетутешня? Ніхто її не бачив раніш.

Я був старший за Сашка на цілих два роки, і це надавало мені перевагу в різних суперечках. Крім того, мені дуже сподобалася ота смілива й рішуча дівчина, яка не побоялася самого Власа Какури. Ось чому я так наполягав на тому, що у Катюші не може бути ні галіфе, ні нагая.

Слова «галіфе» і «нагай» у нашому селі на той час завжди пов'язувалися з образом голови сільради Савенка. Вічно п'яний,

брутальний і розбещений, він наганяв страх на людей своїм нагаєм, який завжди був при ньому. Прийде, бувало, дядько до сільради, а Савенко огляне його помутнілими від самогону очима, ворухне нагаєм:

— Ну, Грицько, канаєш продналог?

Грицько совається на стільці, мне свою кудлату шапку, боязко позирає на нагай, який лежить на видному місці.

— Канаю, але...

— Ось ти у мене поалекаєш. Ось ти у мене запищиш зараз! — гримить Савенко і перекладає нагай з одного місця на друге. Дядько божиться, що зараз у нього немає гречки, але він розживеться і продналог виконає...

— Розживешся? — дивується Савенко. — Де ж це ти думаєш розжитися?

— Подамся на хутори, там у когось зароблю. А то хоч би й у Коструба позичу...

— У Коструба? Невже ти думаєш, що Коструб позичить такому голодранцеві, як ти?

Дядько Грицько, зачувши таке слово, на мить забуває про нагай і зауважує:

— Я не голодранець, а неможник. Совіцька власть...

— Совіцька власть — це я, — встає з-за столу Савенко і показує дядькові на свої блискучі ремені на грудях і на наган, що висить при боці. — Совіцька власть — це я! Визнаєш?

— Визнаю, — погоджується Грицько. — Перенесіть строк по гречці, товаришу Савенко, хрестом-богом прошу. Самі знаєте, ледве обсяв наділ...

— Бачиш, наділ то ти одержав з рук совіцької власті, а саму власть не поважаєш, закопав би в землю, якби не я. Адже закопав би? Говори!

— Та що ви, товаришу Савенко, я ж неможник...

— Що, не закопав би? Значить, я брешу? Кажі, я брешу?

Савенко стає проти дядька, похитується на кривих ногах, блимає затуманеними очима. Ще хвилина мовчанки, і Савенко вдарили дядька. Але Грицько вже опам'ятався, витягає з глибокої кишені пляшку самогону і ставить під стіл. Савенко втихомирюється, ляскає нагаєм себе по галіфе, вмощується за столом.

— Дивись мені, неможнику, щоб поважав совіцьку власть, а то вона зуміє постояти за себе. Хіба забув, як я проливав кров за революцію? У мене все тіло порубане, живого місця не лишилося. Хочеш, покажу? Ось рани комісара...

Савенко зриває з себе гімнастерку, показує посмуговані шаблями плечі. Робить це він з видимою гордістю і бундючністю. Дядько переступає з ноги на ногу, не знає, що казати. Гомонять

поміж собою люди, що оцей Савенко, невідомо звідки з'явившись у селі, застрахав усіх і примусив проголосувати на сході за нього. Де він воював за Радянську владу, хто його рубав шаблями, ніхто не знав. Може, його рубали будьоннівці? Але Савенко привіз якийсь папірець з волості, тицьнув його під ніс незаможникам, і ті повірили. Хто його знає, може, й правду каже Савенко, що оті шрами — від ворогів революції. Тим, що у волості, видніше.

А Савенко, показавши свої революційні шрами дядькові Грицькові, відпускає нарешті його і каже:

— Знаю вас, селяків... Задушили б революцію, якби не такі, як я. Йди і подумай про гречку. Даю три дні строку.

Такий був Савенко, наш голова сільради. Ясно, що він не міг викликати симпатії до себе. Ось чому я так палко захищав дівчину, доводячи, що вона не може бути такою, як Савенко. Мої слова ніби вплинули, бо Сашко сказав:

— Хотілося б ще раз побачити її. Цікаво, куди вона пішла?

— Бідова дівчина,— кинув Ясько.— Нічогісінько не боїться...

Увечері, намотавшись на каруселі, ми йшли повз сільраду, яку люди за звичкою продовжували називати «розправою».

На ганку сиділа ота дівчина, ніби чекала нас. На ній було те саме біле плаття, в якому ми бачили її, і я шепнув Сашкові Малявці: «Бачиш, вона не наділа галіфе».

— Хлопці, йдіть сюди,— покликала вона і пішла в сільраду.

Ми зайшли в холодну кімнату, стали коло порога. Дівчина запросила сідати на лаву, але ніхто з нас навіть не поворухнувся. Тоді вона вийняла з шафи згорток, примружила свої гарні очі і спитала:

— А що я вам привезла? Вгадайте!

Ми мовчали. Дівчина чомусь почервоніла, прикусила губу, з її ясных очей ледве не закапали сльози. Та вона стрималась.

— Приїхала сюди із Славгорода, щоб організувати дітвору... Звати мене — Катюша. Привезла вам від славгородських піонерів подарунок. Натее...

Сашко Малявка, який стояв скраю, взяв згорток, нерішуче покрутив його в руках. Розгортати чи повернути назад? Однак цікавість перемогла, і він розгорнув папір. Тепер і ми всі повитягали шиї — в руках у Сашка була блискуча труба, на якій яскравів червоний бант і грали золоті виблиски.

— Це піонерський горн,— пояснила Катюша,— усі піонерські загони мусять мати його.

Вона взяла трубу, приклала її до рота і засурмила.

— Я навчу вас подавати сигнали і навіть пісні виводити на горні. Хто хоче бути горністом?

Але горністом ніхто не хотів бути, більше того, ми взагалі нічого не хотіли. Катюша сказала, що приїхала організувати нас, і це лякало всіх незвичністю і новизною. Вирвавшись з дому, ми гасали на площі, забиралися на голі крокви гамазеї, видавали ячка з гороб'ячих і ластівчиних гнізд, на луках грали в цурки, паслись у пасльоні... А що буде після того, як оця дівчина організує нас? Певне, доведеться навіки розпрощатися з свободою, виконувати роботу, яка й так остогидла всім удома. Сашко Малявка обізвався першим:

— А що ми маємо робити? Канати гречку?

Катюша пройшлася по кімнаті, очі її повеселішали — вона раділа, що вдалося вирвати з нас хоч ці слова.

— Будемо співати революційних пісень, я вас навчу грати в футбол, це такий великий м'яч, якого б'ють ногами... Я теж його вам привезла. Потім... потім будемо ходити в походи до лісу, на луки, до річки. Зробимо вудки, гачки я купила, налови-мо риби і зваримо піонерську юшку. Потім проведемо збори.

Така робота нас влаштовувала, і ми пожвавішали. Дехто з хлоп'яків навіть пройшов від дверей і несміливо примостився на лаві. Підбадьорена Катюша спитала:

— Ви любите співати? Яких ви знаєте пісень?

— «Яблучко» знаємо,— відповів Ясько і почервонів.

— А ще? — допитувалась Катюша.

— Я знаю «Ойру»,— вирвалось у мене.

— Що це за пісня? Ану покажи слова.

Я боязко глянув на Катюшу, перевів погляд на стелю, потім на зачовгану, давно не миту підлогу. Нарешті промимрив:

Ой дівочка Надя, чого тобі нада?
Нічого не нада, крім шоколада...

Голосний регіт вибухнув у кімнаті. Засміялася й Катюша. Потім вона прикусила губу, підійшла до мене, сказала:

— Я навчу вас хороших пісень. Я знаю їх багато-багато. От хоч би «Мы молодая гвардия» або «Картошка»... Не чули такої?

Таких пісень ми не чули, і Катюша заспівала нам про картошку, яку так любили піонери. Потім завела іншої — про смерть комсомольця, який, помираючи в бою, просив передати людям, що він «честно погіб за рабочих». Далі співала про те, як шептуха умовляла хлопчика не ходити до піонерського клубу, бо той клуб, мовляв, проклятий. Закінчивши пісню, вона раптом спитала:

— А ви вірите в бога?

Ми мовчали.

— Хто не вірить у бога, піднесіть руки.

Не піднялося жодної руки.

Катюша опустила очі, довго мовчала, ніби міркуючи про щось своє, потім провела рукою по чолу і важко зітхнула.

— Гаразд,— сказала вона кволим голосом,— поговоримо про інше... Розкажіть же мені, як вас звати і чиї ви діти...

Запитання було поставлене так, що ми не одразу відгукнулися. Виручив усіх посмілілий Сашко Малявка.

— Я Ганьчин, а ось,— він показав на мене рукою,— у нього теж тільки мати.

— Що ж робить твоя мати? — спитала Катюша у мене.

— Пряде,— відповідаю і помічаю, що Катюша знову сміється. Господи, чому я так відповідаю невпопад? То з тією «Ойрою» насмішив, що не знав куди й дітись, тепер оце з матір'ю...

— Що ж вона, кожен день пряде чи тільки сьогодні? — питає Катюша.

— Сьогодні пряде, а завтра город копатиме...

— А де ж твій батько?

— Він оженився,— відповідаю, і серце мое завмирає.

— Оженився? — дивується Катюша.— Батько оженився?

— Він їх покинув,— відповідає Сашко, і я з вдячністю поглядаю на свого меншого друга.

— Ага,— дивиться на мене теплими очима Катюша,— зрозуміло. А твій де, Сашко?

— Мій помер. Я тоді був маленьким.

— А мій батько на млині,— виривається вперед Ясько,— він меле борошно.

— І наймитів має? — питає обережно Катюша.

— Аж двох,— весело відгукується Ясько,— дід Панас сторожує біля млина, а Павло, наш пастух, волів ганяє...

— Значить, твій батько експлуататор,— вирішує Катюша долю Яська.— Тобі треба перевиховуватися. Аякже, справжній піонер не може терпіти експлуатації... Він, розумієш, твій батько, ніби... Ну, як тобі сказати, як павук. Живе за рахунок чужої праці. Карл Маркс...

Катюша не докінчила. Ясько зарюмсав, витираючи брудним кулаком сльози, хотів щось сказати, але захлинувся, насунув шапку на голову і вискочив з кімнати. Запанувала тиша. Дівчина подивилася на вулицю, де вже біг спотикаючись Ясько, чоло її похмарніло. Гнітючу тишу знову порушив Сашко Малявка.

— А в оцього хлопця, у Олексія, батько був волосним писарем. Він теж експлуататор, бо в них завжди білий хліб, такий білий, як сонце...

Катюша повернулася до нас.

— Ви неправильно мене зрозуміли, хлоп'ята. Експлуататор той, хто має наймитів. Білий хліб тут ні до чого. Радянська влада хоче, щоб білий хліб був у всіх.

— Білий хліб їдять тільки буржуї,— не здавався Сашко,— я сам бачив у поміщика Скиби. Мене зустріла Скибиха, його жінка, каже, щоб я приніс їм м'якеньких клочків. Ну, я їй припер цілий мішок, вони, оті клочки, у нас на комині валяються. Так вона мені за те дала отакений кусень білого хліба, помазаного медом...

Сашко навіть слину проковтнув, згадавши про отой шматок білого хліба з медом.

— А навіщо ж поміщиці оті клочки? — спитала Катюша.

— Щоб ходити за хату,— випалив Сашко і знітився. Тепер уже я випростав спину, адже сміялися не з мене, а з мого балакучого друга. Як-не-як, а воно краще, коли не тільки ти дурень!

— Ну годі,— сказала сміючись Катюша.— Познайомились. З рештою я поговорю потім. Ідіть спати, а завтра приходьте і приводьте Яська. Якщо тільки він хороший товариш і у нього немає куркульських замашок...

— Він з нами крутить карусель, бо батько у нього скупердяга, п'ятака жаліє... І хліб у них чорний, ячний...

— Годі, Сашко, про хліб,— перебила його Катюша,— я тобі сказала, що не в ньому справа. Я вам потім розкажу про це, зрозумієте. А зараз заспіваємо на прощання і гайда додому.

Та ми не встигли й рота розкрити, щоб проказати вслід за Катюшею перший куплет нової пісні, як двері до кімнати навстіж розчинилися і на порозі став кривоногий і страшний у своєму гніві Савенко. Він примружив очі, наче кіт, довго мовчки дивився на Катюшу, потім скосив очі, розглянув кожного з нас, нарешті цьвохнув нагайкою і спитав:

— Нова власть об'явилася? Хто ви така, і по якому праву оця зборня?

Катюша зблідла, у неї навіть плечі піднялися, наче вона збиралася летіти.

— Я інструктор волкому комсомолу... Прислана для роботи з дітьми. З Славгорода я, з заводу... Товариш Мороз уже знає.

— Що таке товариш Мороз?

— Я гадала, що ви знаєте товариша Мороза,— збентежилась Катюша,— адже він у вас тут голова комнезаму, партієць.

— Я питаю, що таке товариш Мороз, коли я тут? Ніщо, ось так — плюнути і розітерти. Я тут власть, і ви повинні звертатися до мене, тільки до мене. Покажіть документи!

Катюша, винувато поглядаючи на нас, дістала документи і опустила руки. Видно, вона була дуже збентежена. Савенко прочитав якийсь папірець, хмикнув, покрутив його в руках.

— Чому ж це пишуть там, у волості, не мені, а Морозові? Що там — переворот?

Катюша стрепенулася:

— Киньте, товаришу...

Савенко скипів:

— Ах так, обминати товариша Савенка! А коли треба було завойовувати владу, громити Іванюка та Махна, то тоді мені давали всю повноту влади? Гаразд, я питаю про це у товариша Панасенка. Хай він скаже мені, і я тоді віддам свій наган і владу. А поки він не сказав, я вас не хочу бачити і чути. Забирайтеся геть!

Катюша зіщулилась, як і тоді, на каруселі, коли на неї накинувся Влас Какура. Обличчя її побіліло, губи затремтіли. У відхилені двері боязко позирав на цю сцену Ясько. Дивно, де це він узявся?

— Товариш Панасенко знає про моє призначення. Я говорила з ним...

— Товариш Панасенко знає? — здивувався Савенко. — То чому ж ви не сказали про це відразу? Я поважаю товариша Панасенка, визнаю за ним право командувати, тільки не через мою голову. Щоб без мого дозволу ніхто й писнути не смів, чуєте? А то розведете мені тут контру... Не потерплю беззаконія!

— Ніякого беззаконія я не чиню, — заперечила Катюша, — я тільки з дітьми поговорила. Ось горн їм привезла...

— Уже починаєте коверзувати, товаришко, як вас... Починаєте? Ось хлопця вигнали, хто вам дозволив?

Ми всі повернулися до дверей, де стояв посмілілий Ясько. Видно, він поскаржився Савенкові.

— Його ніхто не виганяв, він сам побіг, — озвався Сашко Малавка, та Савенко раптом так огрів його нагаєм, що той мало не впав.

— Щеня собаче, воно мене вчити буде! — кричав Савенко, стьобаючи бідного Сашка. — Іч яке, на революціонера гавкає!

— Що тут таке? — раптом пролунало з вулиці, і всі ми побачили Мороза, який воіг у кімнату, став перед Савенком і заговорив собою Сашка. — Що ви робите? Що з вами, товаришу Савенко?

Савенко весь налився кров'ю, його л'яне обличчя посиніло, жили на скронях надулися, ніби мали ^{для дітей} ~~бути~~ ~~опубліковані~~ ~~в~~ ~~журналі~~ ~~№~~ ~~14~~

— Так ось як ви шануєте власть! — кричав він, зриваючи з гімнастерки блискучі ремені.— То я вже арештований? Арештовуйте, арештовуйте, побачимо, що з цього вийде!

Він скинув гімнастерку, жбурнув її в куток, поклав на стіл наган, повернувся спиною так, щоб усі бачили його шрам, і заволав:

— Плюйте, товаришочки, на рани революціонера! Плюйте! Він вам завоював власть, а тепер його на смітник! Правильно, на смітник, а революцію собі в кишеню! Власть — в кишеню! Славу мою — в кишеню! Беріть, все беріть!

— Максимчук,— звернувся до Катюші Мороз,— беріть дітей і йдіть звідси, я сам поговорю про власть і про революційну дисципліну.

Ми вийшли. Катюша куталась у свою білу вовняну хустку, наче їй було холодно, потім сказала нам сумним голосом:

— Ну й село ж дали мені! Якись дивні, незрозумілі типи. Брр! Аж холод по спині дере... І немає ж у мене квартири, ночувати ніде, в сільраді боюся, бо отой ваш Савенко на все здатний. Чи не знаєте, де б мені на квартиру стати? Тільки не до багатих, якби до котрогось з вас.

Сашко встиг витерти сльози на замурзаному обличчі, знову вихопився поперед усіх.

— До нас ходімо, моя мати зрадіє, що я квартирантку привів.

Ми гуртом провели Катюшу до хати Сашка Малявки, не підозріваючи, що

НОВІ ПРИГОДИ

завдадуть нашій Катюші гірших прикростей.

Базарна площа була єдиною окрасою нашого великого, розтягнутого понад річкою села. На цій площі відбувалася революція, сходки селян, весілля, ярмарки, сімейні сварки, катування червоних партизанів у дні сваволі банд. Тут точилися страшні бійки між поділеною надвое сільською дітворою, яка за роки розрухи і громадянської війни навчилася провадити справжні наступальні й оборонні бої.

Стихийно, без участі дорослих у той незвичайний час щодня виникали в селі нові дитячі загони, проводирі оголошували себе воєначальниками, повідомляли свою програму і вербували собі прихильників. Війна йшла проти багатих, а їх у нашому селі було чималенько. Дорослі знали про ці чвари серед дітей, але у них не було охоти припиняти їх, бо й самі вони були зайняті тим же самим...

Уже й стихла громадянська війна, у лісах уже не шастали банди, а в нашому селі продовжувалися «бої» серед дітей. Центром скупчення «ворожих» сил була базарна площа, бо тут головним чином жили діти крамарів, пивників, попів, куркулів. Проводирем «буржуйської» армії був довгов'язий Борис Кулик, а нашу армію очолював Ілько Гелик.

Борис Кулик був сином якогось зайшлого у наші краї славгородського купця, який промишляв перепродажем худоби. Скуповував Кулик корів, овець та свиней по глухих селах, гнав їх у великі міста і повертався з чималим баришем. Його сім'я жила постійно в нашому селі, де Кулик збудував цегляний будинок над річкою і де він щороку спочивав, влаштовуючи бенкети і приймаючи гостей. Три доньки Кулика цілими днями грали на роялі, а Борис, блідолиций і довгов'язий парубчак, майстрував саморобні автомобілі і бляшані нагани.

Потроху біля нього скупчилося чимало синків заможних хазяїв, які мали або крамниці, або парові млини чи вітряки. Вони називали нас, бідняцьких хлопців, «голошиїми чаєнятами», що було найбільшою образою... Який зміст вкладали куличенки у це прізвисько, ми не знали, проте дуже за нього ображались і люто мстилися.

Та не так сердило нас це образливе прізвисько, як те, що куличенки їли завжди білий хліб і носили коротенькі штанці. Ми могли їм пробачити все, навіть їхній білий хліб, але коротенькі штанці, які вони носили з викликом, робили нас непримиреними. Сердило нас те, що ось ми бідні, і хоч у нас рвані, пошиті з грубого полотна штани, але обов'язково довгі, а от вони, багатії, чомусь шийють коротенькі. Чи не для того, щоб відрізнитися від нас? На «голошиїх чаєнят» ми відповіли «голоштаниками», хоч, правду кажучи, останнє більше підходило до нас...

Першого удару завдав «чаєням» Борис Кулик з своєю ватагою. Це сталося на луках, де ми пекли картоплю. Завжди голодні, немиті й нечесані, ми знаходили свої радощі і свої втіхи в тому, що навчилися спритно лазити по чужихгородах і красти картоплю. Хоч у нас вдома й була картопля, та не могла вона зрівнятися з тією, що принесеш, весь захеканий, з чужого городу в пазусі, спечеш у запашних кізяках і густо посолиш дрібковою сіллю... Чи то взнали куличенки, що ми крадемо картоплю, чи просто так зічев'я вирішили натокти нам морди, але вони прийшли, зухвалі й пихаті, хизуючись своїми пряниками і коротенькими штанцями. Нас було більше, і ми їх відігнали. Але за півгодини вони знову налетіли з левади, озброєні лозовими шаблями і бузиновими самопалами, захопили нас зненацька,

потовкли і розігнали по луках. Після цього ми вирішили обрати собі воєначальника і озброїтись. Ми зірвали з діжок залізні обручі, вигнули їх у форму шабель, приробили рукоятки... В першій же сутичці, яка сталася на площі, ми добре побити наших противників. Втікаючи, Борис Кулик встиг крикнути нам: «Начувайтесь, ми вам пригадаємо обручі».

Ілько Гелик, якому припало командувати нашою босоною армією, був сміливий і відчайдушний хлопець. Круглий сирота, він жив у тітки, пас уночі коней, заробляв на полотті, і хоч був ще малий, проте вже й косив, і одгортав солому коло молотарки. В Ілька був перебитий ніс: він не раз падав з високої вербової гойдалки, яку у нас ставили на великдень на вигоні, двічі убивався на смерть і знову оживав. Одного разу п'яні парубки вкинули його у глибокий колодязь, але він і звідти виліз! Отаким був Ілько Гелик, і всі ми заявили, що будемо коритися йому, чесно виконувати його накази.

Почувши, що Кулик похваляється зробити якусь хитру зброю проти нас, Ілько заявив:

— Вони можуть зробити цю зброю, у них там ціла майстерня. А що у нас? Я чув, Борис уже давно майструє кулемет, який битиме нас цеглою. Будемо чекати удару чи подумаємо про свою зброю?

Ми довго думали, але ніхто не міг запропонувати нічого путнього. Тоді Ілько засопів своїм перебитим носом:

— Ми на них, «голоштаників», як буде невидержка, пустимо гази, їй-бо...

Він аж хихикнув від задоволення, що саме йому спало на думку вдатися до газів. Ілько наказав кожному з нас добути де завгодно бляшану банку, налити в неї дьогтю і покласти туди ще клоччя. Крім того, у кожного з нас мали бути сірники, щоб у слушний час, одержавши наказ, запалити ту банку і жбурнути її під ноги противників. На другий день все було готове. Кілька днів ми ходили попід вікнами супротивників, викликаючи їх на бій, але вони не виходили. Тоді ми сховали свою зброю в бур'яні, а самі кинулись до каруселі. Здавалося, що великодній празник, карусель і святковий настрій притамують незгоду і все обійдеться тихо-мирно. Але того дня, коли ми мали вдруге прийти в сільраду до нашої Катюші, Кулик прислав гінця і сказав, що сьогодні може дати бій біля церковної огорожі.

Ілько Гелик швидко зібрав свою армію, поставивши кожного з нас на своє місце, і віддав наказ не розпочинати бою, аж поки куличенки не підійдуть близько.

— Вони розгубляться, кинуть свій кулемет, і тоді ми його захопимо собі,— сказав він впевнено.

Довго ми ждали нападу з садиби Кулика, але ніхто не з'являвся, і ми вже нудьгували, скося позираючи на карусель, де наше місце тимчасово зайняли дівчата. Та ось вибігло двоє «голоштаників», побачили нас і хутко зникли за парканом. За кілька хвилин вони знову з'явилися і почали наближатися. Ми дивились на цих двох «голоштаників» і сміялись: куди вони лізуть на таку армію, як наша? Та ми їх вмиць скрутимо і писиути не дамо! Ми навіть глузувати почали, викрикували образливі слова на адресу цих двох божевільних, які насмілились напасти на велику Ількову армію. Сам Ілько зневажливо поглядав кудись убік, ніби його зовсім не цікавили ці два «голоштаники», які вперто наближались.

Та ось Ілько раптом підстрибнув, наче його хто штрикнув голкою, скомандував повернутись до огорожі. Але було пізно, кулячки зайшли з тилу і вже гамселили нас палицями. Хтось із наших хотів було запалити сірника, щоб пустити газу, та йому вибили з рук банку, вперіщили по голові палицею. Раптом почувся різкий голос Бориса Кулика:

— Козаки, назад!

На наше здивування «козаки», тобто «голоштаники», хутко відбігли назад. Борис Кулик висунув з огорожі тачку, на якій ми побачили блискучу мідну трубу і купу битої цегли. Не встигли ми зрозуміти, що воно таке, як на тачці щось клацнуло, труба здригнулась, і на нас посипався град каміння.

Ефект був такий разючий, що ми, закривши руками голови, кинулись наввипередки від церкви і сховалися в натовпі біля каруселі. Ілько кусав собі губи, ладен був рвати волосся. Його армія, така войовнича і така бойова на словах, розбіглася враз, як тільки отой довготелесий ударив із тієї дурної труби. Волав як ужалений:

— Та воно ж зовсім не боляче, та воно ж зовсім не страшно! Ех, горечко мое... Покину вас к чортовій матері, перейду в інший загін, не буду возитися з вами, отакими легкодухими боягузами...

Ілько проклинав свою армію, а ми стояли біля нього, і нам соромно було дивитись йому в вічі. Тоді Сашко Малявка крикнув:

— Давайте пошлемо групу нальотчиків, щоб відбили кулет. Треба вибрати найсміливіших, котрі не бояться смерті. Налетимо враз, з криком, з гуком. Втечуть «голоштаники»! Вони хитрують, ми теж схитруємо.

Ілько швидко погодився, відібрав кількох хлопчаків, у тому числі мене і Сашку Малявку, повів нас круг огорожі. «Голошта-

ники» святкували перемогу. Борис Кулик, сівши верхи на тачку з кулеметом, гукав:

— Вони збиралися нас атакувати оцими жалюгідними баночками... Ах ви ж, сучі сини! Я ось проти них гармату свою виставлю, тоді вони попросять вічного миру...

Я подивився на Ілька і помітив, як у нього дрібно затремтіли губи, а перебитий ніс опустився до самого рота. Щось хиже, яструбине було в його обличчі. Ще ніколи не бачив я таким своєю воєначальника. Він підняв над головою свою криву обрубчеву шаблю, суворо глянув на нас і першим кинувся на «голоштаників». Ми так кричали, що самі ледве не поглухли. Ілько шмагонув Кулика по плечах, аж у того сорочка тріснула, а ми сікли решту заїдатих «козаків», які почали розбігатись з не меншою швидкістю, ніж ми самі допіру. Ілько і Малявка вже котили на наш бік тачку, а ми ще бігли за «голоштаниками», наганяючи на них страх не так шаблями, як навіженим криком.

В цю хвилину ми й побачили Катюшу. Вона стояла біля огорожі і дивилась, як ми чухрали своїх противників. Коли їх уже не було на площі, ми підійшли до Катюші й винувато опустили очі.

— Ось де ви,— сказала вона і гнівно сплеснула долонями. Подивилася на мене люто.— Твоя мати копає город, а ти замість того, щоб допомогти їй, бійку затіяв? Хіба так роблять піонери? А ти ось,— тут вона вказала на Сашка Малявку,— обіцяв сьогодні попасти корову, а сам чкурнув на площу. Скажу матері, побачиш. Вона така немічна, а від сина ніякої допомоги...

Так Катюша відчитала кожного з нас, а потім повернулася до Ілька, який невдоволено поглядав на наші спантеличені обличчя:

— Я бачила, як ти шмагав отого вухатого. За що ж ти його так побив?

— А він буржуй,— впевнено відповів Ілько,— хіба вам жалко?

— Ну, мабуть, не він, а його батько буржуй,— сказала Катюша,— та не в цьому річ. Битися не треба, можна око вибити, тоді відповідатимеш перед судом. Ваша гра зайшла дуже далеко...

— Яка там гра! — озлився Ілько.— Ми вже четвертий рік воюємо. То вони поб'ють нас, то ми поб'ємо їх... Бачите, яку зброю придумали? А ми з чого зробимо? Ось обручів, і тих насилу дістали...

— Я навчу вас хороших ігор, воєнних, спортивних. Ти можеш бути добрим голкіпером. Грав у футбол?

Ілько повів своїм перебитим носом:

— Не грав, бо в нас він не заведений, але бачив на станції... Навіть двічі зафутболив м'яча, коли він викотився з поля.

— От-от, футболити м'яча. М'яч я привезла, так що діло за вами. Можемо хоч сьогодні організувати команду...

— А кого ж ми будемо бити? — питав Ілько. Видно, що футбол його зацікавив.

— Навіщо ж бити? Треба грати, а не битись... Організуємо дві команди, одну з вас, а другу з них. Отам і поміряєтесь силами. А битися обручами та камінням забороняю. Чуєте? Щоб останній раз бачила таке... Піонери мусять бути культурними і вихованими.

— Але ж ми ще не піонери, — зауважив я і знову почервонів.

— Правильно, ви ще не піонери, але скоро станете ними. Хочу, щоб усі ви були піонерами, і вони теж.

— Хто — «голоштаники»? — здивувався Сашко. — Ніколи з ними не помирюсь. Хоч убийте.

— Піонерами можуть стати всі діти, хто буде виконувати громадську роботу і заповіді Леніна.

Катюша дуже хотіла помирити нас з «голоштаниками» і тому поспішала з організацією футбольних команд. Вона сходила до Кулика, умовила його замиритися з «чаєнятами». За кілька днів ми вже тренувалися на площі, де Катюша з нашою допомогою розмітила поле і де ми поставили двоє воріт з дерева, яке дав Борис Кулик. Він став біля своїх воріт, посварився Ількові кулаком і сказав, що рано чи пізно віддячить йому за шрам на спині.

— Ти краще пильнуй, — крикнув Ілько і з силою послав на нього м'яча. Борис упав на землю, але м'яч прослизнув у нього біля рук, пролетів ворота і покотився по зеленій траві. Борис устав весь червоний і злий, глянув на Катюшу, яка вчила нас грати, подивився недобрими очима на Ілька.

— Тобі й це пригадається, — кинув він і побіг за м'ячем.

Наступної неділі відбулася перша гра. «Голоштаники» вийшли на поле в своїх коротеньких штанях, нам довелося свої підкачувати — Катюша сказала, що довгі холоші будуть заважати, можна заплутатись і впасти. А цього противникові тільки й треба. Людей зійшлося чимало — ще ніколи в нашому селі не грали в футбол. Влас Какура злився страшенно, адже Катюша вибивала з його рук добрий заробіток.

Борис Кулик стояв перед своїми воротами в смугастій футболці і в якихось спеціальних спортивних трусиках. Він підстрибував, хизуючись перед дівчатами своїм вишуканим вбранням. Наш Ілько Гелик викликав у публіки сміх: одну колошу він

закотив високо, в другу тільки до коліна... Парусинова сорочка, випрана, певне, спеціально для такого діла, стовбурчилась на ньому, ніби її надимав вітер. Мене і Сашка Малявку Катюша поставила на краї, і ми з нетерпінням чекали свистка, щоб показати «голоштаникам», як треба бігати.

Та ось і свисток. Нас усіх ніби підмінили — ноги самі замелькали по траві, очі забігали, розшукуючи м'яч, а серця дзвінко застукали. Люди, чи знаєте ви, як б'ються серця у маленьких футболістів? Як блискавично літають ноги, як стугонить кров? Кожному з нас здається, що зараз усі на світі дивляться тільки на тебе, тільки на тебе, а не на іншого гравця. Не прогав м'яча, не промаж, на тебе дивиться сто очей, а серед цих очей обов'язково є пара таких, які можуть тебе спопелити або повести на край світу, зробити щасливим чи нещасним. Я точно знав, що на мене дивиться Настуся, ота Зірочка, моя мила Зірочка, у якої очі найсиніші, а личко найбіліше. Вона, звичайно, не знає про моє почуття до неї і не визнає довіку, але треба бути гідним її, треба бігати швидко і ні в якому разі не віддавати м'яча «голоштаникам»! Інакше оті сині очі повернуться до Бориса Кулика, а тоді можна кінчати з життям, бо воно нічого не варте.

Так я думав, бігаючи поміж гравцями, намагаючись захопити м'яч і вчасно передати своїм нападаючим. «Чаенята» бігали, мов чорти, але м'яч ніяк не попадав на ногу наших найсильніших центровиків, які мали реалізувати наші зусилля. Кілька разів ми доводили м'яч до воріт противника, але забити не могли. Та ось «голоштаники», почувши якийсь слово Бориса Кулика, ніби переродилися, почали напосідати. Як вони забігали! Тільки перехопиш м'яча, а він уже в них. І женуть, женуть вони його до наших воріт, а Ілько Гелик підстрибує, наче він гумовий, танцює, мов баский кінь, готовий упасти на землю і закрити собою ворота. Ось він падає, а на нього налітають відразу чотири «голоштаники». Виникла жива рухлива купа, з-під якої не видно нашого голкіпера. Хтось з «голоштаників» замахається і б'є ногою по Геликовій голові. А той, зігнувшись, міцно тримає м'яча, не випускає.

«Чаенята», мов бджоли, кидаються до воріт і починають бити Бориса Кулика. Тиснява, метушня, кров на губах... Катюша, бліда, злякана, бігає від одного до другого, хапає за рукава, просить припинити бійку. Де там! В хід пішли кулаки, каміння, зуби. Хтось б'є мене по тім'ю, в очах блискають іскри, але я, падаючи, хапаю за ноги «голоштаника» і підминаю його під себе. Хоч «голоштаники» й були сильніші за нас, ситіші в тілі, однак не встояли проти наших жилавих рук і міцних кулаків.

Вони відбивалися, поглядаючи на дорослих, ніби просили допомоги. Тоді Катюша голосно крикнула:

— Піонери! Ленінці!

«Чаєнята» виструнчилися, тільки один Гелик лежав, тримаючись руками за голову. Катюша мовчки наблизилась до нас і подивилася в наші очі таким поглядом, що ми заніміли. В цьому погляді було прохання, наказ, мука і страждання. Вона була нашим суддею, другом і для кожного — рідною сестрою. З хрипотою в голосі сказала, звертаючись до обох команд:

— Легко зганьбити честь спортсмена, честь бійця, але важко її відновити. А люди он дивляться на нас. Як вам не соромно?

— Це ж вони збили нашого Гелика,— сказав Сашко Малявка, витираючи кров на губах.— Ми їх не чіпали, вони не могли забити м'яча, так почали топтати нашого голкіпера.

Катюша підійшла до Гелика, нагнулася над ним, щось сказала. Гелик підвівся, глянув на «голоштаників», процідив крізь зуби:

— Хоч убийте, але м'яча я не випущу, якщо він у мене в руках. Нік-к-коли не випущу! Пам'ятайте...

Хоч Катюші і вдалося вгамувати бійку, але гра вже не клеїлась. В одного боліла нога, у другого йшла кров із зубів. «Голоштаники» ледве дотягли до кінця першої половини гри, кинулися з поля за своїм голкіпером. Дехто з них шкутильгав, дехто почісував спину, завдаючи нам, «чаєням», неймовірної радості. Хоч ми й не виграли, однак чосу їм дали...

Повертаючись до сільради, куди нас запросила Катюша, ми побачили біля пожежної бочки натовп, серед якого стояв здоровий парубок у червоній сорочці і кидав однією рукою вгору

ДВОПУДОВІ ГИРІ

Вони, оці гирі, лежали на площі, і кожної неділі парубки ходили сюди міряться силою. Ніхто цих гир не прибирав у сарай, ніхто й не крав. Ми, малюки, теж пнулися, щоб похизуватися силою, і не в одного з нас тоді спадали полотняні штанці... Отого парубка в червоній сорочці ми знали. Це був син куркуля з хуторів — Семен Коструб. Високий на зріст, дужий, мов віл, з кучерявим чубом і кривими ногами в чоботях-висяжках. Семен Коструб вражав людей своєю нелюдською силою і вмінням гратися гирями, мов пампушками. Часто він приїздив у наше село, прив'язував коней, запряжених у тачанку, до церковної огорожі, а сам кидав гирі. Подейкували, нібито Семен служив колись у каральному загоні Махна, але того ніхто не бачив, і голова сільради Савенко взяв його під захист. Скоро вони

з ним подружили, цілими тижнями їздили по хуторах, пили самогон і горлали пісень. Семен любив грати на барабані, він навчився з допомогою цього інструмента та ще двох мідних тарілок, які були при ньому, видзвонювати польку та краков'як і дуже пишався цим.

Побачивши серед нас Катюшу, Семен Коструб раптом впустив важку гирю, яка мало не вдарила його по носі.

— Хто така? — спитав він навмисне голосно, щоб почувла Катюша. Дізнавшись, що дівчина приїхала з міста, Семен вийняв з кишені пачку цигарок «Змичка», роздав їх щедрою рукою парубкам і сказав з викликом:

— Цур — моя! Хай не гнівається той, хто посміє стати мені на дорозі. В землю затопчу!

Він узяв гирю, високо підняв її над своєю головою і кинув. Гиря наполовину вгрузла в землю, а парубки аж розступилися від подиву.

— Вважайте, що ви вже запрошені на моє весілля, — сказав він серйозно і пішов до Катюші. Дівчина якраз сіла на ганку, щоб спочити, а тут він. Солодко всміхнувся, наче зустрів давню знайому, витяг жменю насіння і подав Катюші. Та взяла, але лускати не схотіла, роздала нам. Це образило Коструба, він почервонів мов рак, засунув руку в другу кишеню, потрусив там і простяг Катюші повну жменю срібних грошей.

— Не бажаєте насіння? Тоді, може, це?..

Катюша відсторонила руку Коструба, сказала ніяково:

— Нащо так? Я не старчиха...

— З города і не старчиха? — засміявся Коструб. — Там усі зараз старці, бо батько Махно добре потрусив перини. Беріть, у мого баті грошей хоч греблю гати.

Він розтулив жменю, подивився на срібняки і жбурнув їх у бур'ян. Очі його мигтіли, наче чогось боялися, рухи були непевні, видно, Семен добре випив. Він ще щось сказав Катюші, та відповіла стримано, але так, щоб не зачепити самолюбства цього здоровила. Він підвівся, крутнувся на своїх високих підборах і пішов.

— Везе мені, — скрушно зітхнула Катюша, — що не знайомство, то все покидь. Де ж ваші люди?

Ми презирнулися. Про яких людей вона питає? Ось ми хоч і малі, але все ж люди, кого їй треба? Катюша пояснила:

— Не йдуть до сільради хлопці та дівчата, наче змовилися. Чого вони бояться? Ось уже скільки разів загадую, але ще ніхто не приходив... Слаба тут комсомолія... На колодки ходять, на вечорниці, до церкви... Я ж хотіла їм добре слово сказати, а вони не йдуть.

Вона мало не плакала, і нам стало її шкода. Щоб розважити її, я спитав:

— А як воно в городі? Кажуть, там вулиці називаються панелями. Це правда?

Катюша посміхнулася.

— Ні, це не так. Я ось вам розкажу про наш завод... Яка там організована молодь! У клубі щосуботи виступає «Синя блуза», а в неділю — обов'язково футбол. Наші хлопці не б'ються під час гри, там навіть за штовханину суддя визначає штраф — удар в бік воріт тих, хто провинився...

Вона й далі думала вголос, а ми сиділи круг неї, і перед нашими очима поставали чарівні картини міста, де сяє електрика, де бігають трамваї, де є кіно, «Синя блуза» і панелі. Катюша убгала в плечі свою чорненьку голівку, тільки очі жили у неї своїм життям — вони завжди були ясні і добрі. Ми знали, що їй було трудно у нас. Дізнавшись про оте нещасне «голосування проти бога», бабусі скоса позирали на дівчину і називали її безбожницею. В той час це була велика провина. Савенко хоч і не чіплявся більше, однак ходив темний з лица, мов хмара, ждучи слушної нагоди, щоб помститися неслухняній комсомольці.

Весь свій вільний час Катюша віддавала нам, майбутнім піонерам. Вона була уважна й ніжна, як сестра, зігнала, дивлячись на наші пошарпані штаненята, на наші босі порепані ноги, розкльовані брудом і «курчатами». Навчила нас чистити зуби щіточкою, про яку ми раніш навіть гадки не мали, ходити строем і співати нових пісень.

Якось вона поїхала у волость і привезла нам звідти піонерські галстуки. Ми розглядали червоні косинки, і кожен з нас мріяв про ту хвилину, коли Катюша почепить їх нам на шию. Але Катюша сказала, що піонерський галстук одержить лише той, хто покаже свою дисциплінованість, витримку і культурність. В поняття культурності входило таке: щодня мити ноги, чистити зуби, здоровкатись з старшими, скидати в хаті шапку, не лаятись, викинути з голови брутальні пісні, не курити...

Одного разу Катюша зібрала нас з лопатами біля сільради і заявила:

— Піонер всім показує приклад у поведженні, у праці, бо він юний лєнінець. Сьогодні покажемо всім, на що здатні піонери. Гайда за мною!

Вона повела нас аж на край села, до хати старої Мацягірки. Жила та Мацягірка самотньо, хата у неї обвалилася, а тин поріс таким високим болиголовом, що навіть вікна закривав. Стара бабуся ледве клигала, копаючись у своєму городі. Колюча

дереза, бур'яни заглушили цибулю, огірки, гарбузи. Немічна баба не мала сили боротися з природою, і Катюша вирішила допомогти старій. Треба було лопатами й сокирами вирубати дерезу, виполоти бур'ян і скопати кілька грядок. Нас було дванадцять дітлахів, і ми з охотою взялися за діло. Мацягірка схрестила руки на грудях, дивилася, як швидко відступало перед нами бур'янище, і не вірила своїм очам. А ми завели пісню, вона відразу полинула селом, біля подвір'я бабусі зібралось чимало людей. Всім хотілося подивитися на піонерів.

Коли почало смеркати, ми вже вивезли на тачці останню купу дерези. Хата ніби стала вища, а город тепер красувався визволеною зеленню. Мацягірка мліла від щастя, просила Катюшу зайти до хати, щоб пригостити її варениками, але дівчина відповіла, що піонери допомагають людям не за платню, а за спасибі. Тоді бабуся кинулась до хати, винесла макітру і дала нам усім по великому варенику з сиром.

— Покуштуйте, дітки, не обижайте стару,— просила вона. Катюша вареника не взяла і строго глянула на тих хлоп'яків, які ладні були вже кинути вареники в рот.

— Піонери не можуть брати хабара, вони чесні і чисті, як сам Ілліч.

— Доченько,— бідкалася Мацягірка,— та що ж ти ото кажеш таке про хабарі, посоромся, мила! Ви он скільки зробили, а в мене ж немає чим віддячити. Хіба вареники — хабар? Ти поглянь на Савенка, що він витворює, а тоді вже й кажи. Люди добрі,— звернулася вона до тіток, що за ворітьми спостерігали цю картину,— та чого ж ви мовчите?

— А може, вона гордує з наших сільських вареників, не хоче їсти,— кинула якась тітка, закопилівши губу.— Чого ж ви так убиваєтесь, звісно, воно ж городське смачніше, ніж наше, сільське.

Тоді Катюша взяла вареника, з'їла його і попросила у бабусі ще одного... За кілька хвилин вся макітра була вилізана, а баба Мацягірка щасливо посміхалася, називаючи нас синочками, а Катюшу донею. Ми стали в стрій і затягли пісню «Смело, товарищи». Так з цією піснею і пройшли через усе село, викликаючи подив і цікавість. Ще ніколи ми не відчували себе такими сильними й гідними подиву, як зараз. Оця міська дівчина зуміла викликати в нас незнане досі почуття гідності, потрібності в житті.

В один із суботніх вечорів, коли на площі збиралося чимало людей, Катюша вирішила офіційно заснувати піонерський загін. На наше свято прийшов Мороз, Савенко, комсомолец Прокіп Буклей. Сашко Малявка, який уже навчився грати на горні,

подав сигнал «шикуйся», ми стали в стрій, застигли в шерензі перед сільрадою. П'яний Савенко крикнув «рівняйся!», але Катюша так глянула на нього, що той змушений був відійти. Вона пройшлася перед строем, оглянула наші вмиті личка і чисті ноги, притисла жмут піонерських галстуків до грудей і голосно сказала:

— Сьогодні ми приймаємо першу групу дисциплінованих хлопчиків у піонерський загін. Пам'ятайте, діти, що червоний галстук піонера — це символ революції, за яку пролито багато крові. Піонерський галстук червоний, як наш прапор, а це значить, що кожен з вас носитиме на грудях маленький прапор революції. Носіть його з честю, не заплямуйте негарним вчинком, брудним словом, неслухняністю, втратою пролетарської дисципліни. Вас сьогодні мало, але завтра до нас прийдуть інші діти, прийдуть і дівчатка, якщо ми покажемо, на що здатний піонер...

Навколо нас зібралось чимало людей, дехто навіть карусель облишив, і Катюша вже зверталася не стільки до нас, скільки до парубків та дівчат:

— Ми запалимо в селі вогонь освіти і культури! Годі вам ходити на колодки та вечорниці, там ви не побачите ні книжки, ні газети. Товариш Савенко повинен подумати про хату-читальню, бо так далі не можна.

— Нехай менше п'є, тоді, може, й подумає! — почувлося з гурту.

Катюша з острахом глянула на Савенка, який уже стрепенувся і посинів, швиденько розгорнула галстуки і почала урочисто вручати піонерам. Вона підходила до кожного з нас, підносила руку, голосно проказувала: «За справу Леніна будь готовий!», ми відповідали: «Завжди готові!», і тоді Катюша пов'язувала галстук круг ший і йшла далі. Коли церемонія з галстуками була закінчена, слово взяв Мороз. Він говорив про революцію, Радянську владу, про завдання піонерів. Закінчив такими словами: комуністи покладають надію на юних піонерів, яким незабаром треба буде продовжувати справу революції до переможного кінця. Катюша вже хотіла скомандувати заводити пісню, як раптом наперед вийшов Савенко, відсторонив рукою дівчину, загорлав:

— Я, як представник власті, заявляю вам, щоб ви мені не дуже... Бо я знаю, що ви за штуки! Так і зирите по чужих городах, так і шастаете. А оцього не хочете? — він помахав у повітрі нагайкою.— Дивіться мені і слухайтесь товаришку, як вас... товаришку Максимчук, бо її прислав сюди сам товариш Панасенко, наш перший начальник міліції. А я вам скажу, що

оті несознательні елементи, що отут кричали про мене, вони є контра, і я покажу, як піднімати руку на революціонера! Гречку вивезли, я вас питаю?

Ми стояли, переступаючи з ноги на ногу, а він усе говорив про оту гречку, про свою славу революціонера. Потім вийняв наган, підняв його над головою і пальнув.

— Це салют піонерам від революції,— сказав він і нетерпляче махнув рукою, що мало означати «кінець сходці». Молодь загомонила, до нас кинулись дівчатка розглядати галстуки. І тут я побачив Зірочку. Вона стояла осторонь, дивилася на мене сердитими ясними очима, ніби хотіла сказати: «Не задавайся, голубе, своїм галстуком, все одно я не піддамся на агітацію і не прийду до вас у загін, хоч би як просили». Я справді не раз говорив Зірочці про піонерські справи, запрошував до нас на співи, але вона не йшла. Призналася, що батько, пивник, сказав їй, що відріже косу і обіллє їй голову дьогтем, якщо вона піде в піонерську «комунію».

І все ж я бачив, як кортіло Зірочці підійти і подивитися на піонерський галстук. Вона була гарненька дівчинка, а оцей галстук ще більше прикрасив би її. Хай буде на перший раз навіть так, думав я собі, хай Зірочка хоч з пихи надіне галстук, але потім за нею підуть інші дівчатка, і це буде допомогою Катюші. Ось чому я вирішив сьогодні ж поговорити з Зірочкою, щоб в'яснити остаточно це питання. Пробираючись до неї, я почув, як Мороз сказав Савенкові:

— Доведеться відібрати у вас наган, товаришу Савенко, бо він дуже часто вимахує ним.

Що відповів Савенко, я не почув, але бачив, як він погрожував Морозові і щось кричав. Я схопив Зірочку за руку і потяг її з гурту. Вийшли ми в темний провулочок, пішли до річки. Річка наша звалася Кривим Ягілем, що викликало чимало домислів про походження дивної назви. Казали, що «ягіль» слово турецьке, що означає воно не що інше, як притоку. Однак були й інші міркування. Дехто пояснював це слово так: крива шабля. Справді, якщо глянути на річку з кручі, то вона нагадує срібну криву шаблю, загублену в траві.

Ми любили ходити до Кривого Ягіля, сідали часто на кручі і дивилися, як туман обгортає луг, закривав від очей обрії, де заходило сонце. Коли ми з Зірочкою опинилися на кручі, вона зняла з мене піонерський галстук, почепила його собі на шию, обкрутнулася:

— Ну як, личить мені? Скажи, личить?

— Тепер ти не Зірочка, а царівна,— сказав я вперше у своєму житті комплімент дівчинці.— Просто диво...

Зірочка блиснула своїми променистими очима, наблизилась до мене, дихнула гаряче. Чепуренька голівка її, окреслена галстукком, похилилася до мене, і я відчув на своїй щоці гарячий дотик її вуст. Сипнуло жаром, забило дух, застукотіло серце. Я хотів щось сказати Зірочці, та вона враз відсахнулася, скривила губи і випалила:

— Думаєш агітувати мене галстукком? Я не така жінчина, як ти гадаєш... На тобі його назад, я тільки приміряла.

— Ну й дурна,— розсердився я,— а ще жінчиною себе називаєш. Зірочка — жінчина! Ха-ха-ха!

Зірочка відступилася від мене, прибрала гордовиту позу, навіть руки схрестила на грудях, як це робили всі сільські жінки.

— А ти гадаєш, що я така молокососка, як і ти? Он сам товариш Савенко сказав, що я вже майже жінчина.

Так от звідки у неї такі слова! Так от звідки у моєї милої Зірочки гордовита постава і хизування своєю красою! Мені стало боляче, противно, гірко. Я зав'язав свій галстук і пішов додому. Зірочка йшла позаду і безжурно наспівувала «Яблучко». Але я не обізався. Сама заговорить, як прийде час, я в цьому не сумнівався.

Проходячи через площу, я побачив у місячному світлі постать Семена Коструба. Він стояв біля пожежної бочки. Помітив мене, покликав.

— Пацан,— сказав він хрипко,— ти піонер?

— Піонер, а що?

— Якщо піонер, то на тобі гостинця.

Він витяг з кишені легкої чумарки наповнену чимось торбинку і подав мені.

— Роздай хлоп'яткам, хай поласують. Я не скупий.

Він підхопив дві гирі, підняв їх, поцокав одну об одну і кинув на землю. Я забув навіть подякувати за гостинця, подався додому і аж там розв'язав торбинку і ахнув: в ній було повно справжніх волоських горіхів. Це були такі ласощі, які нам лише снилися. Помітив, як загорілися очі у моєї сестрички Галинки, дав їй кілька горіхів, а матері поклав біля прядки з десяток. Сестричка потяглася до мого галстука, але я вдарив її по руці, метнувся з хати. У Сашка ще світилося, я постукав у шибку і, вбігши в сіни, шепнув:

— Катюша дома?

— Дома, а що тобі? Вона вже спить.

— Ось,— показав я на торбинку.— Коструб дав горіхів. Хай і вона покуштує.

Ми таки увійшли до кімнати, де Катюша лежала на полу і читала при каганці. Я щедро відсипав їй горіхів.

— Де взяв? — спитала вона.

— Коструб Семен дав, їй-богу. Він і зараз стоїть біля пожежної, гирі кидає...

— Ой хлопці, не треба мені його подарунків. Заберіть і віднесіть йому назад.

Віднести отаке добро назад? Ні, на це ми були нездатні. Вискочили з хати, почали бити горіхи макогоном, лущити їх, як ті білки. За якихось півгодини вилушили половину, решту лишили товаришам. Ми ласували горіхами і з прикрістю думали: що воно за дівчина ота Катюша? То їй вареників не хочеться їсти, то від горіхів відмовляється. А сама ж їсть коржики з макухи, п'є чай з сахарином.

— Вона навіть курку повернула вчора Поляцьковому, отому, що живе при березі,— сказав Сашко Малявка, позираючи на торбинку.— Вона від його імені комусь заяву написала, а він курку приніс. Не взяла! Дурна, та й годі! І мати так сказали.

Та згодом ми зрозуміли, чому Катюша відмовилась від горіхів.

Ми почали примічати, що Семен цілі дні стовбичив на площі, проти хати Сашка Малявки, піднімав гирі, роздавав щедрою рукою насіння та горіхи. Якось він викотив з пожежного сарая бочку, посадив на неї з десяток хлопчаків, почепив на шию дві гирі, зв'язані ланцюгом, взявся за голоблі й покотив двоколку круг церкви. Почали збігатися люди, дивитися на диво. А Семен ще більше розпалював себе. Наказав принести двері і пригнати з череди бика. Поклав ті двері собі на груди, а хлопцям звелів, щоб тягли бика. Бик упирався, мотав рогами, але його все-таки загнали на двері. Зойкнули люди, баби стали хреститися, а Семен підважив руками двері, схопився на ноги, засміявся:

— Я б не таке вам показав, та жаль — немає ще двох гир. Можу аж чотири підняти і тримати, скільки скажете. Дві на ногах, дві на руках. Ану сідайте мені на спину, скільки вас влізе!

Він нагнувся, а ми почали чіплятися за нього, забиратися на плечі. Сім душ вчепилося. Семен обхопив нас своїми залізними руками і проніс попід вікнами Сашка Малявки.

— Бугай,— шепотіли баби, а парубки реготали в захваті і зазирали силачеві в очі. Вийшла Катюша, попрямувала через площу. Семен кинув нас, побіг, перестрів її і заступив дорогу. Ми не чули, що він говорив їй, але бачили, як Катюша намагалася вирватися від нього, а він не пускав. Нарешті Катюша круто повернулася і хутко пішла вбік. Семен похитав головою, почвалав до тачанки, що стояла біля огорожі.

Але другого дня він знов приїхав, привіз великий кошик пофарбованих цибуляним лушпинням крашанок і почав роздавати їх малюкам. Потім виламав лозину, нанизував крашанки і жбурляв через усю площу.

— Хоч би бога побоявся,— сказала якась тітка, проходячи через площу.— Отаке витіває! Та чи тебе наврочило? Втелющився в городську, так і роби по-людськи, пришли старостів, найми музик. Здурів парубок, їй-богу, здурів!

Семен Коструб мотнув головою, як той бугай, гепнув своє важке тіло на тачанку, ударив коней. А надвечір знову прикотив з музикою і двома старостами. Ми якраз з Сашком лагодили шпаківню в його дворі, коли побачили тачанку. Семен сидів на передку, правив кіньми, а старости й музики розташувалися в задку. Коструб рвучко зупинив коней перед хатою Сашка, крикнув до старостів:

— Не поміняєте хліба — начувайтесь!

Ми з Сашком увійшли до хати разом з старостами. Два п'яленькі дядьки перехрестилися, поклали шапки на лаві й почали розповідати Катюші та матері Сашка Малявки про куницю, яка нібито втекла від мисливця і сховалася в оцій хаті. Катюша зблідла, одступилася до стіни, сказала тремтячим голосом:

— Я не збираюся заміж, хто вам сказав? Облиште все це...

Староста, той, що з хлібиною, схлипнув:

— Зажене він нас на той світ, дочко, якщо відмовиш. Хіба не знаєш Кострубів? Він же сохне за тобою, дурисвітом став. А людина він багата, це ж не якийсь там волоцюга... Міняй, дочко, нашу паляницю на який-небудь хліб, хоч шмат макухи подавай, не жени нас з хати, бо заїсть Семен, з світу зживе...

В цю хвилину розчинилися навстіж двері, і в хату ввалився жених. Кремезний, плечистий, він загородив собою двері, похитнувся на ногах, взутих в хромові чоботи, вклонився. Побачивши в руках старости свою паляницю, він підійшов до Катюші і ласкаво промовив:

— Немає чим замінити нашу паляничку? То їй не треба, ось тітка Ганька знає мене, хай скаже, не попрікну цим. І рушників не треба, к чорту їх! Адже революція...

Сашкова мати підвелася з ослона.

— Та чи ви ж спитали дівчину поперед? А може, у неї є жених у городі, звідки ви знаєте? Ні, це не по порядку, Семене, не по закону. Тепер неволя відійшла від нас, дівчина вже не овечка...

Коструб визвірився на стару.

— Ша, мамашо, не ваше мелеться! — Він повернувся до Катюші і строго заявив:

— Підеш за мене! Підеш! Нема в світі такої дівчини, яка б не пішла за Семена Коструба. Я людина не скупа, а в батька добра чималенько, все віддам тобі. Чуєш? Все. Подавай рушники, в тітки Ганьки візьми, чи що. Гайда!

Катюша рвучко повернулася, кинулася в сіни й вибігла надвір. Коструб довго чекав, мовчки поводячи своїми бичачими очима, потім подав знак старостам, щоб ті йшли, вилаявся і посварився пальцем на нас з Сашком:

— Передавлю піонерське кодло! Ще заплаче дівка, та я не вчений прощати образи. Так і перекажіть вашій городській.

Грюкнув дверима, аж шпаруна посипалася, загриміла тачанка, зловісно загував барабан, завищала гармошка.

Оговтавшись, ми з Сашком вибігли на площу, щоб десь знайти Катюшу, зупинилися й поглянули на вигін. Там стояв вітряк Яськового батька і весело вимахував крилами. Біля вітряка гралося кілька «голоштаників», і серед них сам Ясько. Мене наче хтось шилом шпигонув.

— Ти ба,— сказав я з люттю в голосі,— ти ба, яке воно хитре: до нас ходить і з ворогами дружить. Що ти на це скажеш?

Сашкові тільки цього й треба було:

— Ясно, що Ясько ніякий не піонер, а контра, чистісінький шпигун, посланий Борисом Куликом в наш табір, щоб, значить, винюхувати все і примічати. Скільки разів нас бив Кулик? Подумай, а тоді й скажи: хто його навів на нас? Хто йому розказав, де ми збираємось, де ми ховаємо шаблі? Ясно — він, Ясько. На палю його! Як запорожці...

— Почекай з палями,— відказав я,— тут діло складне. Треба порадитися з Геликом. Гайда до нього.

Гелика ми знайшли на горищі, де він сушив з убитих кішок шкури. На бантині висіло з десятків чорних та рябих шкурок, а під руками у нього була ще одна жертва — рудий, плямистий кіт з величезними очима. Гелик спритно накинув на котячу шию петлю, почепив його на бантині, а сам сів убік, закурив товстелю цигарку.

— А для чого ж тобі оті шкурки? — поцікавився я.

— Тю, дурний,— сплюнув Гелик,— хіба не знаєш? Та я ж маю добрий заробіток! А де б я діставав гроші на махру? Або на цукерки? Ось винесу в неділю оці шкурки на базар, таку ціну заломлю, що аж самому стане страшно. І куплять, аякже. Тільки чорних чогось бояться. Це попи навігадували, страхаються їх люди, хоч вони й дохлі. Тоді я чорних пускаю дешевше, йдуть! Такі коміри одчубучують, що аж дух забиває. Сам носив би, та гроші потрібні.

Ось чим займається наш прославлений полководець! А ми ж думали, куди ото зникають в селі коти, за якими навіть тужать деякі жінки, а дітлахи просто помирають від жалю. Яюсь і наша кішечка зникла, сестричка Галинка три дні проплакала. Аж воно ось яке діло — наша кішечка побувала у Гелика на бантині...

— А вони не кусаються? — поцікавився Сашко, обережно поглядаючи на рудого кота, що вже перестав тіпатися.

Гелик випнув губи:

— Як коли, буває, й кусаються. Один раз Мацягірчин кіт так гризонував, що рана не зажила з місяць. Та я вже навчився з ними поводитись. Візьму шматочок сала, піду з мішком по вулиці, скажу «кись-кись», помахую перед мордою салом, а котра вже й у мішку. Щитай — поласував моїм сальцем...

На горіщі так смерділо, що аж у носі дерло, але Геликові було байдужісінько. Він докурював свою цигарку, чвиркав через щербину в зубах і розказував далі:

— Унадився до нас на базар якийсь дідок з Мотузівки, забирає у мене товар оптом. Тільки гроші, гадюка, дає мідяками, на срібло його не заженеш. Підбиває ловити собак, каже, що на капелюхи собача шкура перший сорт. Та я щось не наважуюся — здоровенні вони у нас, чого доброго загризуть... Якби це вдвох або втрох. Курити ж вам хочеться? А махра зараз добряча, пролетарська, усю заразу з печінок виганяє. Ось попробуйте.

Він подав мені пачку махорки, на якій було намальовано робітника в широких штанах, а біля нього селянина в брилі. Внизу чорними буквами було написано: «Хочеш, брате, тютюню? Дай, брате, хлібця». Ми скрутили з Сашком по маленькій, Гелик викресав вогню, дав нам прикурити, а сам заходився білувати рудого кота. Махорка справді була така міцна, що ми аж слезу пустили. Гелик сміявся.

— Шантрапа, досі не навчилися курити. Які ж з вас вояки? А ще хочуть Кулика побити...

— Поб'єш його, коли зрада. Не чув? — таємниче зашипів Сашко.

Гелик стрепенувся:

— Яка зрада? Хто зрадив?

— Ясько, — відказав Малявка. — Ясько з «голоштаниками» дружить... Сам бачив і ось Василь теж.

Гелик замислився.

— Дружба ще нічого не дає, хлопці... Я теж колись дружив з Борисом, коли він малий був і дурний як пробка. Прийду до

нього, принесу горобця, а він мені мармеладу, масла тягне. От жив я тоді!..

— Треба перевірити Яська,— вставив я своє слово.— Може, він Борисом засланий до нас, щоб пронохувати.

— Йй-бо, він яничар, хлопці, ось побачите,— аж захлинався Сашко.

Гелик пересів ближче до нас.

— Перевірити? Пошлемо його у ворожий табір, хай усе там побачить і викладе, як на сповіді. Я й без цього знаю, що там мудреє Кулик, але треба, щоб Ясько підтвердив. Якщо збреше,— яничар! Тоді будемо судити.

— На палю його! — наполягав кровожерний Сашко.

— Дурниці,— заперечив Гелик,— яка там паля! Накладемо бебехів повну пазуху, нехай несе додому, якщо донесе.

Гелик разом з нами зліз з горища, скомандував іти за ним. Коло млина Яська не було, але ми його знайшли вдома у дворі. Він жував помазаний маслом краєць хліба і дивився на нас ясными очима.

— Є тобі важливе завдання, Ясько,— сказав Гелик і щипнув собі від Яськового крайця крихту.— Давно не їв масла, забув, як і пахне. Так от,— він ще раз щипнув крайця,— так от — завдання. Виконаєш його, врятуєш нас від розгрому, весь загін, всю армію. Не виконаєш — смерть! Пойняв?

Ясько спокійно кивнув головою: мовляв, зрозумів усе чисто.

— Якщо ти душею за пролетаріат, то підеш до Бориса і визнаєш усе, що він готує проти нас. Заглянь у майстерню, він там щось клепає... Одним словом — виконуй.

Ясько на мить замислився, аж його очі потьмарились. Сашко непомітно штовхнув мене, натякаючи цим, що от, мовляв, я казав, що його треба посадити на палю. Та ось хлопчик доїв хліб, витер губи, посміхнувся:

— Вони кажуть, що вже треба миритися, бо війна давно минула. У всіх селах уже помирилися, навіть у Мотузівці й на станції.

Гелик аж затрусився весь:

— Ти тут не агітуй, а виконуй те, що сказано. А то знаєш, яка на війні розмова? Ніколи словами діяти, раз-раз і по морді.

Ясько злякався:

— А якщо Борис дізнається і поб'є мене?

— За пролетаріат і померти не жалко,— процідив крізь зуби Гелик,— поховаємо з музикою, я промову скажу.

— Зірку поставимо на могилі,— додав Сашко,— як отому партизанові, що лежить на площі.

Ясько ще більше зблід, зуби його зацокотіли.

— Так то ж у бою, а я так, як собака, загину.

— Не рюмсай, ми будемо близько, якщо битиме, виручимо,— пообіцяв я. Гелик схвалив мою великодушну пропозицію. Це влаштувало Яська, і він побіг просто до двору Кулика, а ми обминули площу, зайшли від річки і стали за парканом. Ясько поторгав за клямку, розбудив собак, потім хтось вийшов, повів нашого бідного Яська в хату. Довго він був там, а коли вийшов, то ми побачили з ним і Бориса. Борис ніс у руках якусь велику пружину, відчинив майстерню, щось показував Яськові. Коли він прибіг і, задихавшись, розказав, що він бачив у майстерні, ми похололи: Кулик закінчував гармату, яка стріляє дерев'яними снарядами. «Бабахне отака штука, тільки держись, може розірвати на шматки».

— Молодець, що взнав,— озвався Гелик.— Але скажи, як же ти підлащився до нього, що він повірив? Кажі.

Ясько потемнів з лиця, помовчав, але признався:

— Пообіцяв нарошне воювати на його боці...

— Отакої,— поперхнувся Сашко Малявка.— Значить, перейшов до нього?

— Так я ж нарошне,— виправдувався Ясько,— щоб він повірив. Дурень ти...

— Це я — дурень? — підступив до нього Сашко.— Кажі, хто дурень? Значить, вашим і нашим? У, паразит...

Гелик розвів хлопців, строго сказав Яськові:

— Вчинив ти не дуже гарно, але молодець, що втерся в довіру до нього. Тепер ми все знатимемо. Тепер ти — шпигун.

Ясько зарюмсав, не бажаючи бути шпигуном, але Гелик заспокоїв його:

— Не буржуйський, а наш шпигун, розуміти треба.

Та Ясько не схотів бути навіть нашим шпигуном, ось чому він другого дня пішов до Кулика і вкрав у нього пружину з гармати. Він прийшов до нас, кинув пружину Геликові до ніг і категорично заявив:

— Хай тепер він постріляє без пружини. Ха-ха-ха! Хочу битися, як усі, а шпигуна знімай з мене.

Гелик задоволено посміхнувся до нас з Сашком:

— Бачити? Отож-бо й є. Ясько — чистий пролетарій, хоч, правда, батько в нього...

— Що мені батько? — повеселішав Ясько.— Що мені батько? Ось виросту, в комнезам вступлю. Побий мене грім!

— Гаразд, вступиш, якщо приймуть,— прогук Гелик,— ти краще скажи, що думає Борис? Які у нього плани?

— Та що ж він тепер думатиме без гармати? — дивувався Ясько.— Він тепер сам миру запросить. Попошукай ще такої пружини...

Ми розійшлися, тішачи себе добрими думками. Коли я мчав додому, адже мені зовсім підвело живіт, бо зранку нічого не їв, по вулиці заторохтіла тачанка, і я впізнав у ній нашого голову сільради. Савенко сидів поряд з молоденькою дівчиною і бавився її зеленими кісниками, що літали на вітрі. Обличчя дівчини було злякане, вона боязко озиралася навколо, ніби шукала у когось порятунку.

Вбігши в хату, я кинувся до мисника, щоб знайти якогось сухаря. Мати голосно говорила з сусідкою:

— Бачили таке? Жінку свою прогнав, а собі молоденьку повіз... Тьху ти, нечиста сило. Ще такої моди не було, одколи живу на світі!

Випровадивши сусідку, мати увійшла в хату, гримнула:

— Шатаєшся там, шибенику, пропадаєш цілими днями, ось тобі віника всучу. Доходишся, що і тебе навчать не шанувати бога та людей, адже чула, що ви там голосуете проти церкви. Та щоб вам добра не було...

— Мамо,— змолвився я,— чого ж ото ляяться? Я навіть не доберу, кого ви лаєте і за що.

— Ах, ти не добереш? Хіба не бачив, як повіз собі ваш Савенко жінку, не жінку, а дідько його знає що? Хіба сорому немає у нього? Отаке паскудство, отака гидота. Тьху ти, господи.

Вона сама пережила колись подібне горе — її покинув наш батько, тому так кричала і лаялась. Я вминав ячника і думав про оту злякану дівчину, що її віз Савенко. Перед моїми очима літали

ЗЕЛЕНІ КІСНИКИ

Що ото затіяв наш дурний голова сільради? Невже він не бачить, що люди плюють йому вслід, проклинаючи його заочі?

Минуло кілька днів, я зовсім було забув про цю історію, але одного вечора, коли ми збиралися біля сільради на піонерські збори, дівчина з зеленими кісниками раптом з'явилася на площі. Вона йшла, озираючись навколо, обережно ступаючи по спиришу, ніби боялася впасти. Ось вона помітила нас, на мить зупинилася, ніби задумалась, потім ще раз глянула і пішла у наш бік. Сашко Малявка раптом свиснув і проспівав:

Ой дівочка Надя, чого тобі нада,
Нічого не нада, крім шоколада...

Дівчина кинулась геть від сільради.

— Не дражни її,— шепнув я своєму дружку,— а то знаєш, що зробить Савенко? Це ж його жінка, дурний.

— Боявся я,— ще раз свиснув Сашко,— її всі зневажають. Вона боїться з хати вийти, не те що... Шантрапа.

Ми стояли під вікном піонерської кімнати, і я чув, як сердито говорила Катюша, пробираючи комсомольського керівника Прокопа Буклея:

— Ти ось скажи мені, нащо такі довгі доповіді читаєш молоді? Як заведеш своєї, то людей уже на сон клонить, вони шепочуться поміж собою, а ти все торохтиш. І про що ж ти їм розказуєш? Чула вчора твою лекцію, вуха червоніли. Мелеш про те, що й сам добре не знаєш. А хіба не можна було про сільське наше життя розказати?

— Що ж я їм розказуватиму, коли вони й без мене про наше життя знають. Я їм Карла Маркса читаю.

— Що ж саме ти читаєш?

— Оце вже пройшли про додаткову вартість, тепер перейдемо...

— Про додаткову вартість?

Прокіп мовчав.

— Ану скажи, що таке додаткова вартість? — напосідала Катюша.

Прокіп почав щось мимрити, Катюша його перебила.

— От, сам не знаєш, а людям пояснюєш. Погано це, дуже погано. Ну, хто тобі сказав, що треба з Маркса починати? Та вони ж неграмотні, газети ніколи в руках не тримали, по наймах спину гнули, як же вони можуть зрозуміти Маркса? Ти подумав про це? Невже тобі однаково, розуміють тебе чи ні? Ну, знаєш, це вже, той... Та ти їм «Кобзаря» прочитай, якусь статтю з газети або просто своїми словами розкажи, чого ми хочемо від них. Скажи, щоб грамоти вчилися, що тепер наша влада, значить, нам треба бути письменними. Ленін же так казав. Та щоб у спілку наймитів записувалися, бо хто ж їх буде захищати перед глиталями? Ех, Прокопе, Прокопе, нікому тобі чуприну нам'яти...

Ми зайшли в кімнату і побачили, як Прокіп раків пік. Сидів він проти Катюші, на очі падав рясний чуб, яким Прокіп дуже пишався перед усіма сільськими парубками. Був цей Прокіп вайлуватий і сором'язливий, мов дівчина, але грамоту добре знав, бо з рік писарював у розправі. Його мати була найкращою в селі швачкою, хлопець по наймах не ходив, вчився в школі. Комсомольська організація працювала погано, Катюша нервувала, підштовхувала Прокопа, сама у все втручалася,

коли бачила, що у Прокопа нічого не виходило. Потроху вона ставала керівником і комсомольського осередку.

Побачивши дітлахів, Прокіп зрадів, що скінчиться оця його мука, захapaвся. Але Катюша зупинила його.

— Склич збори наймитів і наймичок, я сама з ними буду говорити. Читати їм нічого не будемо, ясно? Так і напиши в об'язі, що розмова буде про захист праці наймитів. А в кінці зазнач, що будуть танці під гармошку. Можеш дістати гармошку? Умієш грати?

— Не вмю, — признався Прокіп.

— Вчись грати, це потрібно комсомольському працівникові. А на збори запроси гармоніста.

Коли Прокіп вискочив, Катюша ще довго сиділа мовчки за столом, закривши обличчя руками. Про що вона думала? Невже вона так замислилась, що й нас не помічала? А ми сиділи тихо, навіть язикатий Сашко Малявка примовк. Катюша на решті ворухнулася, провела рукою по чолу, посміхнулася до нас:

— Заспівайте, хлопці. Про картошку.

Ми заспівали, Катюша спочатку слухала, а потім сама почала підтягати, зрештою схопилася, вийшла і стала в коло. І ось уже живе коло теплих дитячих рук сплелосся навколо нашої Катюші, ми міцно трималися один за одного, відчували тепло товариських рук, дружньої спайки. Ті, що трималися за руки Катюші, просто мліли від щастя — так ми її любили. Коли пісня скінчилася, Катюша розчинила шафу, і ми всі аж ахнули, здивовані: в шафі лежали балалайка, мандоліна, гітара і важкий коричневий контрабас.

— Будемо вчитися грати, хлоп'ятка. Організуємо оркестр, будемо концерти давати. Хочете грати?

Вона ще питає! Це було заповітною мрією кожного з нас — навчитися грати хоч би на балалайці! Але у нас не було навіть балалайок, а тепер от вони, до них можна руками доторкнутися. За мить усі інструменти опинилися в руках, мені припав контрабас, великий, пузатий і лункий. Бренькав я по ньому пальцями, а він гуде, а не дзвонить, як балалайка. Настрій враз підупав, бо я просто згоряв від бажання навчитися грати саме на балалайці. Хотів помінятися з Сашком, але той балалайки не дав. Тоді я вдався до Катюші, але та й слухати мене не схотіла.

— Такий здоровий, а контрабаса злякався. Сашко ж менший, хай грає на балалайці. Ти не дивися, що він такий великий, ось як він уміє вимовляти. Ану, дай.

Вона взяла контрабас, настроїла його і заграла. На одній струні таку мелодію вивела, що я враз заспокоївся і примовк.

Катюша показувала кожному з нас стрій, вчила брати акорди, а потім постукала об гітару, сказала:

— Перша пісня, яку ми розучимо, буде «Ой, що ж то за шум учинився». Знаєте, мабуть? Це для початку, а потім розучимо «Заповіт» Шевченка. Тільки умовимось: струн не рвати, нігтями не дряпати лаку, бо ці інструменти я в школі взяла, доведеться повертати. Ну, почали...

Задзвеніли балалайка, гітара, загув мій контрабас, кожен з нас витинав своєї. Безладь, гамір. Катюша заткнула вуха, похитала головою.

— Що ви робите? А дисципліна?

Вона взяла у Сашка балалайку, повела мотив, ми пішли за нею. В цю хвилину скрипнули двері, і на порозі всі побачили дівчину з зеленими кісниками. Вона зупинилася, ніяково шморгнула носом, опустила довгі вії і так стояла, а ми мовчки дивилися на неї. Катюша озвалась першою.

— Проходь, проходь, ти до нас?

— Приймій мене в компанію, бо мені нічого робити,— сказала дівчина і підвела свої великі очі, на яких тремтіли сльози.

А тут Сашко:

— Це жінка Савенка, Катюшо, мені мати казали...

— Цить, Сашко,— строго подивилася на нього Катюша і встала.— Я ніколи тебе не бачила,— звернулася вона до дівчини,— ти не з нашого села? Чия ти?

— Я з хуторів, а привіз мене сюди Савенко, ми повінчалися...

Катюша зблідла.

— То правда, що говорив Сашко? Ви жінка Савенка?

Зелені кісники упали на груди, дівчина розплакалась, не маючи змоги сказати й слова. Катюша обняла її за плечі, посадила коло себе, приголубила.

— Заспокойся, це добре, що ти прийшла до мене. Дуже добре. Тільки, звичайно, не в піонери тобі, а в комсомол... Я ось скажу Прокопу, він тебе запише в гурток... Ходитимеш? Як тебе звати?

— Настя... Тільки хай ваші хлопці не свистять, бо я втоплюся. Це мати віддала мене за Савенка, а я нічого не знала.

Вона раптом перестала плакати, взяла у Катюші балалайку і так утнула «Вийду я на реченьку», що ми аж роти пороззявляли. Ну, чистий тобі артист! Оце так Настя! Катюша загадково посміхнулася, наказала нам вийти на ганок, бо їй треба поговорити з Настею.

Ми всілися на ганку, почали підбирати пісню про того кома-рика, що його буря здула. Я бевкав по товстих струнах контрабаса, а сам думав про Зірочку. От Зірочка — теж Настя.

Така ж красива, як і оця з зеленими кісниками. Чого доброго, візьме та й вийде заміж... І так мені захотілося побачити мою Зірочку цієї миті, ось зараз, що я аж зіщулювся від якогось неясного болю в серці. Неодмінно треба побачити її, розказати про пекучі сльози, про гірку долю зелених кісників, умовити її ждати, поки я виросту, адже не так і довго зосталось, якщо казати правду. Ось ще рік, два... А там — гайда, Зірочко, під вінець! Разом зі мною. Навіки. До загину. Я ж ось виросту, Борис Кулик попросить миру, вступимо з Зірочкою в комуну, будемо працювати. Я коситиму пшеницю, а вона буде полоти... Ні, вона буде вчителькою! Так і скажу їй. Буде дітей вчити, організовувати, як Катюша.

Намалювавши таку привабливу картину майбутнього, я заспокоївся і подався додому. Однак зустрівся другого дня з Зірочкою мені не вдалося, бо доля неждано-негадано закинула мене на

ДАЛЕКІ ХУТОРИ

А сталося ось що — мати віддала мене учнем до шевця-бродяги Павла Барабаша. Як я заплакав тоді! Прощай, піонерія, прощай, Катюшо, прощайте, друзі, прощай, прудка, мов вітер, слава правого крайнього нашої футбольної команди. Тепер я вже більше не співатиму разом з усіма улюбленої пісні про піонерську картошку, про молодого воїна, який, помираючи, просив людей передати, що він чесно загинув за робочих. Тепер я мушу день і ніч сукати дратву, мочити в кориті шкуратки, шити халяви і стукотіти по підметках шевським молотком. Мати змахнула сльозу, погладила мене по голові:

— Того, що навчишся, за плечима не носити, синку, а ти ж сам бачиш, як мені трудно, а вас двоє... Може, яку копійку заробиш. Иди, синку...

Я заплакав не від того, що маю тепер вчитися заробляти копійчину, мене мучила думка, що тепер я мушу розпрощатися з таким чарівним піонерським життям, з піснею, з мрією. Он Катюша говорила, що незабаром вона влаштує воєнну гру, після якої всі разом варитимуть на луках піонерську картоплю... Як ми мріяли про цей день, адже кожен з нас відчував у собі дух «чаєнят» — запеклих рубак і нальотчиків. А тепер — дратву в зуби, перетяг на плече... Та ще отой рябий Павло Барабаш! Ходить з села в село, обшиває куркулів, гроші складає. Якось носив я йому материні шкарбани, щоб поклав латку, так він навіть висміяв мене: «Іч, пани, на двох одні штани! Латку їм

пришивай! А чи знаєте ви, голодранці, скільки Павло Барабаш витяжок за свій вік пошив? Я майстер на всю Таврію, обшив там усіх, тепер Полтавщину обшиваю». Так і не взяв шкарбанів, заявивши, що він уже й забув, коли латки пришивав.

І от треба йти на шість місяців до того здири. Носити йому горілку з кооперації, попрощатися з волею, стати наймитом. А мати все гладила мене по голові, умовляла не обижатися на неї, бо вона вже рук тих не чує, прядучи чужу вовну...

Тоді я кинувся до Катюші, припав до її колін і виплакав усі сльози, які у мене були. А як втихомирився, розказав, у чому річ. Катюша замислилась, очі у неї посмутніли, вона ніби аж потемніла на лиці.

— Звикла я до тебе, до Сашка, до Ілька,— сказала вона тихо,— а тепер мені стане сумніше. Та нічого, повернешся на зиму, до школи підеш. А я тоді принесу свої черевики, ти мені підметки приб'єш, Васильку?

— Приб'ю,— схлипнув і витер очі.

— А за ці шість місяців підростеш, тоді ми тебе в комсомол приймемо. Згода? Адже дівчата й хлопці помалу приходять в осередок, вчора аж семеро зайшло. Скоро воно буде інакше... Ось побачиш.

Мене тішило те, що Катюша говорила зі мною, як з дорослим, і я вперше подумав, що бути шевцем не така вже й погана річ, якщо з ним починають говорити отакими словами. А Катюша вела далі:

— Вступиш в комсомол, будеш ворогів бити. У бідноти їх тут чималенько... Битимеш ворогів, Васильку?

— Битиму,— пообіцяв я і встав. Пора йти до Барабаша, який мав вирушати сьогодні з села.— А галстук хай у мене, я його не віддам.

— Звичайно,— підвелася Катюша,— звичайно, він твій, носи його і пам'ятай, що ти піонер нашого загону. Будь сміливим і чесним, отаким, як Том Соєр. Читав таку книжку?

Вона подала мені книжку, на палітурці якої стояв хлопчик у подертих смугастих штанах і з дохлим пацюком у руках.

— Візьми на згадку про мене, може, й не побачимось,— сказала Катюша, обхопила мою голову і поцілувала в лоб.— Йди.

Я забіг додому, взяв з материних рук вузлик з сорочкою та з рушником і побіг на край села, де в одній хаті на мене чекав Барабаш. Швець зустрів мене непривітно:

— Довго швендяєш, я не люблю вайлуватих. Мерщій бери сумку з струментом, а то ми запізнаємося до вечора прийти на хутір. Будемо шити сім пар витяжок у Коструба.

— Це в того, що ото гирями кидается? — спитав я з дитячою наївністю.— Я його знаю.

Барабаш вишкірив зуби:

— Подумаеш, він знає Коструба! Може, ти з ним за ручку здоровкаєшся? Може, він тобі кум?

Мене образив такий грубий тон і оці кпини, але я змовчав, взяв важку сумку, звалив її собі на плечі. Тільки тепер я помітив у хаті товстого хлопця, у якого були величезні покручені кукси. Я дивився на його покалічені ноги і тремтів від страху — змалку я боявся калік. Барабаш сказав:

— Тепер у мене два орли-учні, ми отих сім пар витяжок за тиждень утнемо. Утнемо, Даниле?

Товстун поворушив своїми куксами, його величезний рот розплився в улесливій посмішці.

— Утнемо й за шість днів, якщо не спатимемо...

— А ти,— звернувся до мене Барабаш,— любиш спати? Якщо любиш, шевця з тебе не буде. Так і знай. Швець мусить лягати пізно, а вставати рано, отоді у нього буде в кишені на понюх табачку. Запам'ятай і — гайда за мною.

Ми йшли битим шляхом, Барабаш поспішав, а Данило ледве встигав за ним, важко пересуваючи свої кукси. На його білому лобі виступили краплі поту, сорочка змокріла, припала порохом. Мені жаль було цього хлопця, ось чому я взяв у нього з рук в'язку колодок. Данило з вдячністю глянув на мене, шепнув:

— Будеш мене слухатися, навчу курити. Я такі козині ніжки кручу, що дай боже!

Я промовчав, бо курити мені не хотілося, догнав Барабаша і як тільки можна ласкавіше промовив:

— Сядьмо спочити, бо в Данила з кукс кров виступила.

Барабаш процідив крізь зуби:

— Стерво ти, відразу бачу. Може, ти накажеш мені возити вас на фаєтоні, а на сніданок подавати млинці в сметані? Викинь дурощі з голови, бо почащую перехватом.

Я відстав од нього, пождав Данила.

— Давай сядемо на траву, онучу перев'яжеш, а тоді наздоженемо його. Чого там...

Данило плюнув у мій бік:

— Цить, а то вдарю! І на ноги мої не дивись, не люблю. Так і знай. Хочеш мене зіпхнути? Але тобі спочатку треба ще носа навчитися втирати, щоб соплі не текли...

Я страшенно збентежився. Що за дивина? Якись незрозумілі люди. І оце мені з ними жити шість місяців? У душі моїй заніло, защеміло, наче я тільки що одержав ляца по потилиці. Од-

став від Данила, звернув з курної дороги, розлігся на зеленій траві, подивився на небо. Десь у недосяжній високості плавав шуліка, поринаючи в прозорих хмарах. Як хотілося мені оце зараз стати шулікою, полинути голубим небом назад у своє село, стати в піонерський стрій і разом з усіма крикнути: «Завжди готовий!»

Але шуліка зник за хмарами, і я схопився на ноги. За горбом виділися явори, Барабаш і Данило вже були далеченько, і я кинувся доганяти їх. Порівнявся з ними коло самого хутора. Проминули смугу яворів, підійшли до широкого подвір'я. Чорний пес загарчав, побіг по цепу до воріт, але Барабаш прошмигнув уже у двір і поманив нас рукою. Біля комори ми побачили двох чоловіків, які зчепилися руками і, нагнувши налиті кров'ю шиї, намагалися підставити один одному ніжку. Ми підійшли ближче; я відразу впізнав Семена Коструба і його батька. Син вчепився в сиві патли батька, а батько, закрутивши на пальці кучері сина, смикав їх з усієї сили. Вони билися мовчки, тільки важко хекали і спльовували собі під ноги криваву слину. Барабаш кинув сумку, підійшов і хотів їх розборонити, але старий Коструб хвицнувся на нього і знову хотів підставити синові ніжку. Семен вивернувся, хихикнув і хрипло сказав:

— Батю, он шевці прийшли, може, завтра доб'ємося?

Старий Коструб на те нічого не відповів, ще міцніше закрутив на руці довгі кучері сина, повів його круг себе, потім притис до зруба і кілька разів стукнув його спиною. Семен страшно заревів, харкнув кров'ю, згріб п'ятірнею сиву бороду батька і видер з неї великий жмут волосся.

— Так, так, синку... А я ось тебе так,— хрипить старий і вивирає з синові голови пасмо кучерів.

У мене потерпли ноги, руки затрусилися, в грудях сперло так, що стало важко дихати. Розгублено оглянувшись навколо, я побачив на зрубі повне відро, схопив його і линув на старого Коструба. Він заплющив очі, форкнув, мов кінь, звільнив одну руку, щоб запопасти мене за чуба, але цим скористався Семен, повалив старого на землю, придавив коліном.

— Батю, годі, ви вже на землі. Чуєте? Он люди дивляться. Годі, кажу.

У старого ослабли руки, він опустив їх безсило і ледве прошепотів:

— Скажи спасибі отому пацанові, а то я б провчив тебе, як кидатися моїми кривавими гривениками.

Семен підійшов до мене, лягнув по спині:

— Молодець, недарма я тобі горіхів торбину давав. Матимеш добру квартиру увечері.

Він витяг води, обмив кров на руках і на скронях, допоміг підвестися батькові, обняв його за плечі і повів до хати. За хвилину старий Коструб, прочинивши вікно, гукнув:

— Ходіть обідати, шевці!

Ми зайшли до хати, побачили переляканих Семенових сестер і його бліду як полотно матір. Обидві дочки й мати не сказали жодного слова, тільки руки у них тремтіли, коли вони несли ложки борщу до рота. Батько й син сиділи за одним столом, їли з однієї великої миски, мовчали і не дивилися один на одного. Я ледве доніс собі ложку борщу, але не зміг проковтнути його, захлинувся і закашлявся. Семен Коструб торохнув мене дерев'яною ложкою по лобі:

— Еге, а ти боягуз, піонер! А я думав, що нівроку собі... Не дам тобі кварти.

Сказавши це, він втопив свою ложку в мисці, вишукуючи на дні баранину. Я дивився, як вони чавкали, ганяючись за гущею, і думав про те, що ото ж Катюша мала жити серед цих людей, дивитися на їхні пожадливі обличчя, тремтіти щодня так, як тремтять оці три нещасних жінки. І подумалося мені тоді, що наша Катюша, на щастя, розумна й сильна духом дівчина, що вона має лагідний характер, але мужню і незламну душу.

Після обіду Барабаш лишився з нами двома у відведеній нам хатині, вилаяв мене, що погано обідав. Я слухав його вичитування, а сам скоса позирав на книжку, подаровану Катюшею, — так мені кортіло швидше прочитати про того сміливого Тома. Одвів очі від книжки аж тоді, коли відчув на спині гарячі пруги перехвату.

— За непослух і зневагу до вчителя, — сказав Барабаш, — а це ось трохи наперед, щоб знав звичай.

Пекучий гнів обпалив моє обличчя. Я звук дома до штурханів, але кожного разу, коли мати шмагала мене пасмом вала, я в душі визнавав, що б'є вона не боляче, що я вчинив провину, за яку належить сильніше покарання. Мати в такі хвилини сама плакала, докоряючи мені за потолочену матірку чи за те, що поліз у погріб і лизнув пральної соди, обпiкши геть-чисто язика... Барабаш побив мене нізачо, побив боляче і після цього ще й сміявся з мене.

— Я з тебе виб'ю гордість, — гукав він. — Отой галстук зніми, надіватимеш лише по неділях, та й то тільки після того, як навощиш на завтра дратви та прибереш усі шкуратки, що під ногами. І книжки викинь з голови, бо я страх не люблю вчених та грамотних, шевцеві це діло ні до чого.

Так він говорив, вішаючи на кілок перехвата, а Данило хихикав, зазираючи у вічі вчителю. Було в поведінці цього нещасно-

го товстуну щось собаче, бридке і противне. Чому ж він не заступився за мене, коли Барабаш накинувся? Хіба він не знав, що я не завинив перед ним? Адже самому, певне, влітало не раз... Я не міг збагнути вчинків цих людей, дивовижних принципів поведження. Вони мені були чужі, осоружні обоє, і я зненавидів їх відразу і назавжди.

В хатину принесли великий згорток товару, Барабаш розглянув його, похвалив, на радість старому Кострубу, і, розсадивши нас біля вікон, почав ладнати передки.

Не підводячи голови від своєї дошки, він давав розпорядження Данилові показати мені, як треба готувати дратву, вистукувати клеєний піднаряд, тримати молоток і дерев'яні гвіздки в одній руці. Мое навчання почалося.

Терплячи насмішки і побої Барабаша, я уважно придивлявся до того, як працював мій учитель, як він з безформного товару ліпив, наче той бог, красиві витяжки, модні в той час, як він майстерно шив халяви, кладучи на хром рівну білу строчку дратви. Він був добрим майстром, працював до нестями, забуваючи про час і про їжу. Вже давно увечері гасло на хуторі світло, вже одспівали дівчата, а він усе сидів, схилившись над своєю дошкою, і проворно орудував то молотком, то шилом. В душі я поклявся якнайшвидше осягти премудрість шевця і втекти якогось погожого дня в село, кинувши обіцяні Барабашем моїй матері пару колодок, рашпіль та інший нехитрий струмент, який мав належати мені після закінчення навчання. Такий був у мене потаємний план, але Барабаш теж мав свої хитрі розрахунки.

Поволі я розгадав їх — Барабаш навмисне розтягав навчання, показуючи мені тільки прості операції, зв'язані здебільшого з підготовчими роботами. Він довго не давав мені шити передки, посилаючись на те, нібито я не вмію класти рівної строчки. Коли ж я, користуючись відсутністю вчителя, який ходив домовлятися з іншим хазяїном про роботу, взяв якось і нишком, щоб не помітив Данило, пришив передок, учитель мій, повернувшись, на диво, не вилаяв мене, а похвалив.

— Бачиш? — тикав він Данилові під ніс передок. — Бачиш, як сопля шие? Ти ось уже другий рік лазиш зі мною на своїх ступах, а так не вмієш шити. Вчись, Даниле, бо вижену. Набрид ти мені гірше гіркої редьки!

Недобрими очима глянув на мене товстун, втяг свої тонкі губи, аж присвиснув ніби. Він мене незлюбив з самого початку, бо, як він сам сказав, наслідуючи вчителя, не терпів людей вчених. Я хоч і ходив до школи всього один рік, однак читав добре і навіть писав вправно. Данило ж не знав грамоти і ніколи

не прочитав жодної книжки. Та була ще одна причина у Данила не терпіти мене. Якось він розказав, що був до мене один учень, хитрий і дуже ледачий. Щоб піддобритися до вчителя, він нашіпував Барабашеві щось на вухо, і після цього майстер лаяв останніми словами Данила і погрожував вигнати його. Та одного разу той учень прокрався і хазяїн мало не вбив його... Мені стало ясно, що Данило вбачає і в мені свого ворога, хоч я ніколи не шепотівся з майстром, і мені перепадало від нього тепер більше, ніж Данилові.

Потроху мої стосунки з Данилом налагодилися, бо я своєю поведінкою дав йому зрозуміти, що не хочу зайняти його місця підмайстра.

— Хочу до школи,— признався якось Данилові, коли ми спали з ним на печі.— Вивчуся — буду кораблі водити або зорі рахувати. А шевство мені не до душі — не люблю дражнити по хуторах собак.

Таке признання заспокоїло товстуну, і він уже не підсміювався, коли Барабаш чухрав мене перехватом. Одного разу майстер ні з того ні з сього огрів мене по спині колодкою. Данило сплюнув на долівку, заявивши цим чудернацьким способом свій протест. Хоч товстун і не заступився за мене, однак я з вдячністю глянув на нього і від радості, що оцей опецькуватий підмайстер проявив хоробрість, дозволивши собі плюнути в присутності хазяїна, простив йому всі провини проти мене.

Якось Барабаш послав мене аж на край хутора по самогон. Дав двадцять п'ять копійок, наказав:

— Дивись, щоб одна нога там, друга тут. І щоб не висмоктав пляшку, бо тоді шкуру здеру...

Я ще зроду не пробував самогону, та він мене й не цікавив. Дивувався: невже він такий добрий, що ото Барабаш боїться, щоб я не висмоктав, поки донесу? Швидко побіг через поле, купив пляшку, а коли йшов назад, боязко оглянувся навколо, витяг затичку і лизнув язиком. Щось гірке і вонюче вжалило мене в язик, я скривився і почав плювати. Боже, яка гидота! Невже її можуть пити люди? От якби це мед, тоді я вже посмоктав би трохи з горлечка... Колись мати принесла на спаса ціле блюдо з базару, поставила на столі, а круг блюдця покляла нам з Галинкою по два яблука... Мед був такий солодкий і запашний, що ми з сестрою аж поскублися,— вона казала матері тоді, що то я дуже часто вмочав яблуко, а я доводив: то вона така жаднюща, бо вимазала медом пальці і стіл... Більше мені не доводилося їсти меду, але кожного разу, коли треба було порівнювати, я завжди примовляв: добре, як мед. Вищого мірила не було.

Обминаючи хутірські садиби, де завжди було повно собак, я мчав через поле, поспішаючи до Барабаша, як раптом мене хтось перечебив, і я полетів сторч головою в курай. Коли підвівся, то побачив спантеличене обличчя Савенкової жінки. Вона стояла в кущах і дивилася на мене зляканими очима. Зелених кісників у неї не видно було, бо вона пов'язалася великим чорним платком.

— Не обижайся на мене,— сказала вона,— я ненароком... Ти ледве не наступив на мене...

— Ненароком,— передразнив я Настю,— ледве ось пляшки не розбив. Перепало б мені!

Я хотів іти, але Настя затримала мене.

— Втекла я від Савенка, тепер переховуюсь, бо він мене шукає. Ось-ось його розкусять, тоді я вийду на люди. Не скажеш?

— А чого ж ти виходила за нього, хіба не знала? Адже він проклятуций...

— Ех, хлопчику,— зітхнула Настя,— обдурили мене. Та я відомстила Савенку, таку заяву написала про нього аж у волость, повік згадуватиме. Ваша Катюша порадила...

Так ось як воно повернулося — це Катюша тоді порадила Насті поквитатися з осоружним Савенком. Мила моя Катюшо! Завжди ти у боротьбі проти поганців, проти крутіїв. Цілими вечорами і довгими безсонними ночами, зігнувшись над колодкою, я думав про Катюшу, про наш піонерський загін, про матір, про товаришів, але ніхто мені не міг розказати, як вони там живуть. І ось таке щастя — зустрів оцю дівчину. Відразу поставив перед нею цілий десяток запитань. Але Настя тільки й сказала, що все так, як було, що тепер в комсомольський осередок багато хлопців і дівчат ходить і що там дуже весело. «Ну що ж,— думав я, слухаючи Настю,— добре, що хоч усі живі та здорові».

— А де ж ти живеш? — спитав я.

— В полі живу, хлопчику, в полі, тільки ж ти не видай...

— Та не видам,— пообіцяв і хотів бігти геть, та Настя сказала:

— Ось виїде Савенко звідси, тоді я тобі за це гостинця принесу. Ти у Кострубів шиєш?

— У Кострубів. А звідки знаєш?

— Та ми ж недалечко... Он моя хата.

Вона простягла руку, і я побачив величезний двір, обнесений сараями та коморами.

— Ти куркульська?

— Що ти питаєш? — не зрозуміла Настя.

— Ну, як тобі сказати... Коні у вас єсть?

— Коні? У нас шість пар волів...

Ось яка ти, Насте! А я й не знав... Значить, не випадково знохалася з Савенком. Свої сваряться, а раз так, то вони й помиряться. Горе, навіщо я сказав, що Савенко — проклятуший? От дурень! Помиряться ось, вона відразу ж скаже йому. А тоді — начувайся...

— Значить, не казати Савенкові, коли його побачу? — спитав я не без хитрості. Настя злякано замахала руками:

— Він же мене вб'є! Невже ти хочеш моєї смерті? А ще піонер...

— Ну не буду, — відказав я, — але не тому, що ти гостинця пообіцяла. Гостинців мені не треба. Просто так не скажу.

— Гордий, — закричала губу Настя. — А бідний, мов старець... І Катюша ваша бідна, але горда. За Коструба не йде. А я ось багата, але нещаслива...

Я не знав, що казати, та раптом у моїй уяві постав образ лютого Барабаша, і я прожогом кинувся від Насті.

— Так не скажеш? — долинуло з кущів.

— Не скажу, — відповів на ходу і чимдуж помчав полем.

У прикрашеному яворами хуторі ми прожили довго, переходячи з хати в хату. Куркулі ніби змагалися один з одним: хто більше нашіе витяжок. Обшившись самі, вони приводили до нас своїх родичів — парубків і дівчат, довго підбирали колодки, замовляючи фасон. Харчували нас добре, бо ми майже щодня виставляли на лутку вікна новенькі чоботи, які не могли не звеселити куркульське серце.

Я не знаю, як би склалося надалі моє життя, коли б не сталося пригоди, яка перевернула не тільки мої, а й Барабашеві плани. Головну роль у цій пригоді зіграв наш горезвісний Савенко, якого мені вдалося тоді остаточно зрозуміти. Я й до того вже догадувався, що у Савенка

ТЕМНА ДУША

Однак те, що сталося, перевершило всі мої найгірші сподівання.

Якось ми перебралися шити чоботи у великий і похмурий будинок братів Сячених. Обидва брати були вже немолоді, але нежонаті. Стара бабуся, їхня мати, сяк-так тримала господарство, а брати цілими днями різалися в карти, програючи один одному свою частину майна, поділену ще при живій матері. Бабуся була вже така стара, що насилу ходила по хаті, в чотирьох величезних кімнатах було неприбрано, накурено і вогко, наче в погребі. Годували нас щодня кислим молоком, яке брати тягали з погребя, гарячих страв не варили, бо мати вже нездужала,

а братам було ніколи за картами. Після густих куркульських борщів нам тут було голодно і холодно. За цілий тиждень ми тільки раз попоїли гарячого кулешу, звареного самим Барабашем на кухні: він боявся, що ми з Данилом так охлянемо на кислому молоці, що не зможемо тримати молотка в руках.

Одного вечора, коли ми сиділи над своїми дошками і кожен робив своє діло, в хату зайшов Савенко. Зиркнув на мене, одвів очі й задумався, ніби щось пригадуючи. Потім, мабуть, пригадавши щось, постукав нагайкою в двері, які вели до бабусиної кімнати, крикнув:

— Де хазяї? Грають?

Бабуся щось відповіла, не встаючи з постелі, на якій вона проводила майже всі дні, бо тяжко хворіла, а Савенко штовхнув двері до іншої кімнати і бурдно вилаявся:

— Грають чортяки! Так я і знав. Коли вже награтеся?

Брати Сячені радо зустріли дорогого гостя, відразу знайшли десь схований окіст копчені, поставили кілька пляшок самогонки. Савенко повечеряв, розчервонівся, зняв свою суконну гімнастерку, блискучу ремінну зброю з наганом і жбурнув усе на тапчан.

— Покличте мені вчительку,— наказав він братам Сяченим,— маю до неї діло. А як прийде, знайдіть собі інше місце для гри, щоб духу вашого не було тут.

За півгодини в хату зайшла молоденька худа дівчина з напрочуд синіми полохливими очима. Вона боязко озирнулася, наче боялася чогось, довго причиняла двері, хоч вони були зачинені, обсмикувала своє ситцеве плаття і боязко позирала на двері, за якими наспівував Савенко.

— Він там? — спитала і приклала пальця до губів, наче боялася, що її хто почує.

— Там,— махнув рукою Барабаш, і коли вчителька пройшла в кімнату, він хихикнув: — Буде сьогодні вівця облуплена.

Я блиснув на майстра очима, а він посварився кулаком, зашисав:

— А ти не блимай, бо як блимну, потилицею порога дістанеш. Чого тремтиш?

А я, мабуть, справді тремтів, бо відчував своїм дитячим серцем, що проти отієї полохливої вчительки затівається біда. Забиваючи гвіздки, я пильно дослухався до розмови по той бік дверей, зважував кожен шерхіт і голос. Савенко довго умовляв учительку випити, він навіть вийшов до нас, набрав кухоль води, повернувся й забув причинити щільно двері. Тепер я вже добре чув, як він сказав учительці:

— Ви, інтелігенція, не знаєте, що самогонка, розведена на воді, шкодить здоров'ю, але я здаюся. Пийте з водою.

Вчителька, мабуть, випила, бо закашлялась, а Савенко заплескав у долоні.

— Отак ми п'ємо за здоров'я совіцької власті, ха-ха-ха! Ану ще півстаканчика! Ану з огірочком!

Я голосно затрахкав по підшві, щоб вчителька мене почула й отямилась. «Ну що вона собі думає! — гнівався я.— Хіба не бачить, хто перед нею? Невже вона злякалася нагая? А може, вона взагалі така, що їй тільки цього й треба? Тоді як же зрозуміти її перелякані очі? Ні, не може того бути».

Савенко помітив непричинені двері, голосно хряпнув ними, накинув клямку. І в цю ж мить за дверима почувся вереск, плач, громохко повалився стіл.

— Рятуйте, людоньки! — різонуло мені у вуха, і я зірвався на ноги. Барабаш і той нашорошив вуха, перестав цокати молотком. Та ось він посміхнувся вже, підморгнув Данилові і строго наказав мені:

— Сядь і не рипайся, а то юшкою вмиєшся. Хіба не знаєш, хто у нас ночує?

Я стояв, готовий кинутись на двері і знести їх з петель. За дверима знову щось упало, до мене долинув здушений голос вчительки: «Людоньки, рятуйте мене!» Тоді я не витримав, ударив ногою в двері, і вони розчинилися навстіж. Побачивши мене, Савенко отетеріло витріщив очі й заціпенів. Він готовий був повірити в що завгодно, тільки не в те, що було перед ним. Блідий, з перекошеним від злості й страху обличчям, я стояв на порозі, тримаючи в руках довгий рашпіль. Савенко кинувся до нагана, а вчителька швидко прошмигнула попід його руками надвір.

— Отакий ти, значить, а я й не знав! — процідив Савенко і наставив на мене дуло нагана.— Молись богу, сучий сину, бо осталася тобі хвилинка, не більше. Молись, кажу!

У мене з рук випав рашпіль, але я знайшов у собі сили під наведеним дулом нагана ступити до Савенка, підняти обличчя і не своїм голосом крикнути:

— Стріляй!

У хаті запанувала зловісна тиша.

Савенко розгублено закліпав, наче йому в очі сипнули піску, присів навпочіпки, розкарячив криві ноги.

— Ти дивись, яке проворне! Просто диво. Хто ж ти такий?

— Я лєнінський піонер! — сказав я тремтячим голосом і відчув, як у мене потекли по щоках гарячі сльози. Це прорвало назовні моє нелюдське хвилювання і страх.

— Ти ба,— оскалив жовті зуби Савенко.— Воно й Леніна знає! А дулю ти знаєш? Ось цю? Ти думаєш, що я дурніший за тебе? Отак візьму і вистрілю? А дулі не хотів? Вирішив дискредитувати товариша Савенка на всю волость? Дзуськи! Я тебе ось іншим способом провчу, дітям своїм накажеш не піднімати проти власті руки.

— Та перетягом його, гадюку, перетягом полосніть, товаришу председатель,— простяг йому ременя Барабаш.— Воно таке ядувите та грамотне, що просто дивитися не могу. Книжки читає!

— Книжки читаєш?— визвірився на мене Савенко. Він і досі сидів навпочіпки і вертів у руках наган.— Похвально, похвально. А які книжки, зволите спитати?

Барабаш кинувся в запічок, де лежав мій вузлик, витяг книжку, подав Савенкові.

— Ось вона, товаришу председатель.

Савенко перегорнув сторінку, примружив очі і по складах, як перваки, прочитав: «Пер-ре-к-лад з англ-лійської».

— Ага, понятно,— протяг він таємничим голосом і встав.— Англійські книжки почитуєш? З контрою знюхався? А може, в тебе і французькі є? А може, ти мені скажеш, де ти їх береш? Скажеш чи ні?

Я протер невидючі очі, відповів, що книжку мені дала наша піонервожата Катюша Максимчук. Савенко ляснув себе по стегнах.

— Я так і думав! Чуло мое серце, що ота дівка — чиста контра. Збирайся, поїдемо зараз у сільраду, я вам пропечатаю книжку англійської буржуазської гідри!

Він кинувся в кімнату, почав одягати гімнастерку, а я стояв і дивився на заклопотане, злякане Данилове обличчя. Мені чомусь здалося, що він дивився на мене захопленими очима. Нарешті він тихенько сказав убік:

— Не бійся, за книжку нічого не буде. Проспитесь і випустить тебе.

Я з вдячністю кивнув Данилові. Тільки тепер я дізнався, що в цьому затурканому бездомному товстуніві жила, по суті, добра душа. А Савенко, повернувшись одягнений, сичав:

— Я виб'ю з вас грамоту! Я вас навчу шанувати порядок, встановлений революцією.

— Провчіть, провчіть, товаришу председатель,— під'юджував Барабаш,— воно й мене вчило тут, коверзувало. Вночі, як ми посемо, встромить морду в книжку і дивиться, як баран на нові ворота. Неспроста це!

Савенко шнурував свою збрую на грудях, ноги його ледве трималися долівки, а з грудей виривався не голос, а свист:

— Голота нещасна, Леніним катується! Я тобі покажу Леніна, як показував уже не одному...

Після цих слів мені стало ясно, що Савенко чистісінький ворог, що він тільки прикидається революціонером, а насправді він ненавидить і піонерів, і комсомолку Максимчук, і комуніста Мороза. Мені здалося, що він виведе мене в степ і пристрелить з свого нагана. Я злякався. Думка блискавично билася в моїй голові, шукала порятунку. І враз я, не тямлячи себе, схопив миску з гарячим клейстером, линув його в очі Савенкові:

— Ось тобі за Леніна!

Кинувся у двір, летів щодуху, падаючи, роздираючи в темряві ноги, знову піднімаючись. Позаду гавкали собаки, лунали постріли. А я мчав понад шляхом геть від хутора, де тривожно шуміли явори.

Незчувся, коли впав у високому житі, заплутавшись ногами у стеблах, не пам'ятав, скільки пролежав так, а коли опритомнів, то побачив над головою ранкове

НАБУРМОСЕНЕ НЕБО

Спочатку вигоном, потім кладовищем, далі городами прокрився я до своєї хати, але не пішов туди, а став чекати, поки хто вийде. На ногах позасихала кров, штани були пошматовані вкрай. Довго лежав у терновику, аж поки побачив сестричку Галинку, тихо покликав її. Галинка злякалася, побачивши на мені кров, зашепотіла:

— Савенко був уранці, все перерив, тебе шукав. Тікай, братику, світ за очі, бо він тебе вб'є.

— Тепер уже не вб'є,— твердо сказав я і випнув груди,— вчора не вбив, тепер не вб'є. Поклич маму.

— Мама в сільраду пішла, викликали. Тебе хтось бив?

Вона послинила рукавичку, повитирала плями на моєму обличчі.

— Принеси мені шматок хліба й цибулину, та не пхикай, я не люблю цього,— строго сказав я Галинці. Поки вона бігала до хати, я розмірковував, що маю робити, і коли сестра повернулася, я наказав їй негайно бігти до Катюші.

— Скажи, що маю повідомити щось важливе. Тільки дивись, щоб не бевкнула кому, що я тут. Не бевкнеш? Перехрестись!

Галинка перехрестилася, побігла до Сашка Малявки, а згодом повернулася збентежена і сказала, що Катюша разом з моєю матір'ю сидить у холодній,— Савенко їх зачинив. Вона тремтіла всім своїм маленьким тілом і горнулася до мене. Я сик-так заспокоїв її, наказав іти до хати, а сам шаснув назад

на вигін. Треба будь-що добратися до Мороза і все розказати йому. Дядько Мороз розумний і твердий, він не дасть скривдити Катюші і моєї матері. Швидше до дядька Мороза!

Я оббіг півсела, прямуючи до річки, де стояла Морозова хата. Переходячи леваду, раптом побачив Мороза на стежці, що вела до горішньої частини села, де розташувалася базарна площа. Мороз ішов, похиливши сиву голову, і здавалося, що він не поспішав. «Значить, ще не знає про те, що сталося вночі, коли так повільно йде»,— майнула в мене думка. Тоді я вискочив з-за дерева, аж дядько Мороз злякався, схопив його за руку і крикнув:

— Дядьку Іване, ось що я вам скажу! Савенко контра, він Леніна зневажає, мене мало не вбив учора!

Мороз посадив мене на траві, наказав не хвилюватися, бо так він нічого не второпає, а щоб я точно розповів і не кричав не своїм голосом. Зробити це мені було нелегко, бо я весь час поривався йти, вигукуючи щось про Катюшу і матір, над якими нависла загроза.

Все ж Мороз добився від мене толку, брови його закошлатились, а очі стали стальними.

— Так,— промовив він нарешті і чомусь розстебнув свою косоротку.— Кажеш, що він Катюшу і твою матір в холодну посадив? Ану повтори ще раз, що він про Леніна сказав. Пригадай точно. Можеш?

— А чого ж там пригадувати! Сказав, що я голота нещасна, це коли я йому відповів, що я ленінський піонер. Він аж засичав тоді: голота нещасна, Леніним затуляється. Я вам покажу Леніна, як показував уже не одному... Це ж тільки контра так скаже, дядьку Іване! Який же він революціонер після цього?

— Так, революціонере,— мовив Мороз, встаючи.— Виведу я тебе на чисту воду, виведу! Тепер не викрутишся... А хто ще чув ці слова?

— Та всі чули, Барабаш і його підмайстер Данило. А вчителька вже тоді втекла...

Мороз подивився на мене заклопотаними очима, доторкнувся до руки.

— Ото як він тебе побив, харцизяка... Піди вмийся.

— Це не він,— признався,— це Барабашеві синці, а оце сам подряпався, коли втік.

— Добре, добре, а ти все-таки вмийся в річці. Ів сьогодні? Худий став, аж світишся... Мати рідна не впізнає. Ех, Васько, Васько! Знову підеш до Барабаша?

— Не піду! Хай він сказиться...

— Правильно, не йди. Ось ми комуни створимо, підеш до нас?

— Піду!

— Гаразд, гаразд,— погладив мене по голові Мороз, а сам, видно, думав про щось інше.— Піди вмийся, бо моя Векла перелякається, побачивши тебе.

— А хіба мені треба йти до вас? Я тут переховаюсь. Тільки Сашкові Малявці перекажіть, щоб прийшов. Я отут у леваді вигадатиму його.

— Ні, не так,— заперечив Мороз, відмахнувшись від своїх думок,— ти підеш до тітки Векли і передаси їй записку, зараз я напишу. Пообідаєш там і чекатимеш на мене. А зараз іди вмийся.

Поки я вмивався, Мороз написав записку, склав її вчетверо, віддав мені, наказав, щоб поклав у картуз і не загубив, бо тоді нам буде страшно халепа.

— Сьогодні ми приборкаємо «революціонера», якщо не загубиш записки,— сказав Мороз і посміхнувся.— Вчися воювати проти ворогів, згодиться.

Забожившись, що записки не загублю і віддам у руки тітці Веклі, дружині Мороза, я побіг левадою, а дядько Мороз пішов до сільради, на цей раз значно швидше.

Тітку Веклу я знайшов на городі, вона рвала щирицю для поросяти, скидаючи її в лозовий кошик. Побачивши мене, вона сплеснула в долоні:

— Васько, та звідки ж ти взявся? Кажали, що ти витяжки шиєш на хуторах... Навчився вже підметки підбивати? У мене ось один теліпається, я вже мотузком прив'язувала, так не держить. Може, приб'єш?

— Тітко Векло,— серйозно сказав я,— тут зараз не до підметок, бо революція в небезпеці. Читайте ось.

Я витяг із-за підкладки картуза записку і тицьнув їй в руки. Тітка Векла засміялася:

— Ти гадаєш, що я така молода та грамотна, що без окулярів утну цю записку, писану курячим почерком мого Івана? Ось нарвемо щириці, тоді підемо до хати, прочитаю вже.

— Що ви! — злякався я.— Що ви таке кажете? Яка там щириця! Ідіть читайте, а я вам нарву. Діло спішне... Ій-бо, спішне.

Тітка Векла, знизавши плечима, пішла до хати, а я почав рвати щирицю. Та не встиг я нарвати й половину кошика, як тітка Векла погукала мене:

— Біжи хутко, бо ніколи!

«Ага,— подумав я,— не вірила, а тепер «біжи хутко».

В хаті я побачив четверо дітей Мороза, серед них найстаршу дочку Наталку, з якою я кілька років тому ходив до школи. Була ця Наталка хвора на золотуху, у неї не проходили чиряки на скронях і попід вухами, вона була бліда, аж прозора, і дуже худа. Два братики Наталчині й менша сестричка гралися ляльками і на мене не звертали уваги. Одна тільки Наталка придивлялася уважно, розглядаючи мій піонерський галстук. Тітка Векла швидко зібралася, сказала Наталці, щоб та нагодувала мене галушками, а сама вивела коня з повітки, сіла на нього верхи і крикнула мені:

— Скоро я повернуся, а ти тут з Наталкою дітей доглянь. Щоб до копанки не лізли, та ще поросяті нарвіть шириці.

Вона по-молодецьки (а вже літня була) торкнула коня підборами чобіт, і я помітив, що на одному чоботі справді теліпався підметок. «Ось укоськаєм Савенка; сяду за діло, буду підметки прибивати, тоді й мати не лятиме, що втік від Барабаша». Та про підметок я скоро забув, мене мучила думка: куди ото так швидко помчала тітка Векла? Дядько Іван не сказав мені про свій план, а це значить, що він не довіряє мені, вважає мене малим. А я вже не малий! Добрий малий, у якого вже пушок з'явився на тому місці, де у людей вуса ростуть, а на руках затверділи м'язи, якими міг грати, мов тими клубками валу. І щоб переконатися, що у мене справді м'язи, мов ті клубки валу, я заголив руки, зчепив їх за потилицю і тріпнув своїми клубочками. Наталка посміхнулася:

— Не задавайся, силач з тебе такий, як з горобця жених... Попойж спочатку галушок, може, тоді подужчаєш.

От тобі й золотушна! Бач, як меле язичком, чисто тобі дівка. Щоб не осоромитись, я схопив за ніжку табуретку однією рукою, підняв її на рівень голови.

— Спробуй,— запропонував я Наталці,— спробуй підняти, а тоді й скажеш.

Наталка взяла табуретку п'ятірнею, але навіть не зрушила її з місця. Біле обличчя її, поцятковане чиряками, стало рожевим.

— Не твоє це діло, Наталко, давай краще галушок!

Я сьорбав галушки, а на мене дивилися малі так, наче я був справжнім силачем. Всі вони вже мацали свої м'язи, намагаючись хоч поворухнути їх, як це робив я...

На стіні висіла велика фотографія. Я підвівся і почав розглядати її. Дядько Іван, спершись на шаблю, сидів у центрі, а поряд з ним вусатий чоловік з орденем на шинелі.

— Це Будьонний,— пояснила Наталка.

— Та не може бути!

— А от і може бути! — грайливо відповіла вона.— Тато були у нього ескадронним.

Я розглядав інші фотографії, а сам думав про те, що от живе серед нас тихий, навіть дуже тихий і скромний чоловік, а він же он стоїть поряд з Будьонним, і ніхто про це не знає. Чим це пояснити? А от Савенко весь час кричить про себе, шрами свої показує... Чому ж не сказав про це, про свою дружбу з Будьонним, дядько Іван?

І згадалося мені, як у дев'ятнадцятому році Іван Мороз вперше після війни повернувся в село. Зібрав сходку, розстебнув свою шинелю, поклав на ганку, розправив вухату шапку і, потерши покриті інеєм вуса, крикнув:

— Тепер влада остаточно завойована народом, бідняками та робітниками! Хай живе світова революція і товариш Ленін!

Більше він не встиг сказати й слова, бо в цю ж хвилину на площі розірвався снаряд і люди почали втікати. Якийсь білобородий дідуся крикнув Морозові:

— Хіба ти не знаєш, що в нашому селі три власті? Оце Панько наступає з лиману, а Максим Залізник удержує всю слободу понад річкою, а вже по вигону, аж до вітряків, панує Іван Сірко, себто Прокіп Помазан. Ух ти, матері його ковінька! Панько десь на гармату розжився! Тікай, Іване, поки тебе не таракнули. Невчасно ти заявився.

Побачив Мороз, як втікали бідняки городами до своїх хат, сумно похитав головою. Ще вирувала Україна, кипіла, пінилась. Гадав мирне життя будувати, комуну починати з неможливіми, а тут таке діється. Дивився на нас, малюків, які тільки й лишилися біля розправи, гірку думу думав. А потім застебнувся, глибоко натяг на голову шапку і кинувся в леваду. А через тиждень об'явився на чолі червоного загону, позаганяв у лиман усіх трьох «батьків», одібрав у Панька гармату. Загинуло тоді чимало молодих ревкомівців, а сам Мороз був поранений.

Коли вщухло, знову скликає сходку, та знову йому перебили поговорити з людьми, з якими він зріс, ходив у найми і жував черствий горьований ячник. Де не взявся отой Савенко, виліз на ганок, помахав наганом:

— Я єсть власть на місцях,— сказав він бундючно,— мене волюсть прислала, щоб навів тут революційний порядок. Так що ви дивіться мені, понімайте, як ногою стати! Розійдись!

Іздив у волюсть дядько Іван, але там сказали, що повнота влади доручена в селі Савенку, що він має революційні заслуги і що його треба слухатися. Повернувся Мороз у село глибоко засмучений, мовчазний. Довго терпів вихватки Савенка, а тепер,

видно, вже терпіти не буде, бо недаремно так помчала кудись тітка Векла.

Сидів я в хаті Мороза аж до вечора, а ввечері прибіг до мене захеканий, щасливий Сашко Малявка. Шарпав мене за петельки, вимахував руками:

— Ех, він як криконе, як стуконе по столі, як виматюкається! Так Савенко і зарюмсає, мов дитина...

— Та хто ж криконув, хто стуконув? — допитувався я, але Сашко не чув моїх запитань.

— А потім він відчіпляє отой наган, кладе на стіл, а товариш Панасенко навіть головою похитав. Одвоювався, каже, ти, товаришу Савенко, не виправдав мого довір'я, силу свою убив на чвари та пияцтво. А тепер доведеться тобі скинути галіфе і всипати сорок гарячих.

— Та, Саню ж, та, друже мій, що ж ти таке розказуєш? — забідкався я. — Поясни толком, звідки товариш Панасенко у нас?

— Тю, дурний, та то ж тітка Векла прискакала з ним, а ще четверо з гвинтівками. Випустили твою матір, а Катюша навіть плюнула на Савенка, як вийшла з холодної.

Я від радості перекинувся через голову і майнув у леваду. Сашко біг позаду, щось кричав мені, та я вже не чув нічого, бо у вухах свистів вітер, а в грудях несамовито билося серце. Зупинився аж біля церкви, побачив кіннотників, дядька Мороза й ще кількох чоловік, які стояли й курили біля ганку сільради. Коли я підійшов, Мороз показав на мене пальцем:

— Це він читав оту книжку, за яку всім попало. Подивіться, який герой!

Я глянув на невідомого мені чоловіка в шкірянці, обтягнутій такою ж блискучою портупеею, як у Савенка, і відразу зрозумів, що це і є той товариш Панасенко, якого так боявся наш голова сільради. Я підійшов до нього, випалив:

— Савенко чиста контра, товаришу Панасенко, він таке говорив учора...

— Одну хвилинку, — перебив мене Панасенко і відвів убік. Уважно розпитав про вчорашню пригоду на хуторі, щось записав, а тоді боляче вщипнув мене за живіт, тихенько кинув:

— Молодець, синок, так і треба чинити піонерові. Але... — Він зам'явся, його пошрамована чорна щока пересмикнулася, — але ти не теленькай поки що язиком, бо я тобі його обценьками висмикну і собакам викину. Зрозумів? Так треба для революції. Щоб і не писнув про оту розмову про Леніна. Ми повинні все в'яснити, а тоді...

Він показав мені на свою шию, чиркнувши долонею по горлу, як це роблять тітки, коли ріжуть курей, посміхнувся і знову вщипнув.

— Зрозумів?

— Зрозумів, товаришу Панасенко, мовчати му.

— Ну от і добре. Пішли.

Підвів мене до Мороза, поплескав по плечу:

— Нічого не забув і нічого не збрехав. Все записано, товаришу Мороз, розберемось. А тепер — гайда! Ведіть Савенка через усе село босого й беззбройного, хай люди знають і бачать, як Радянська влада карає порушників закону.

Вершники скочили на коней. Панасенкові теж підвели вороного жеребця. З холодної вивели розпатланого, змарнілого Савенка, він благально дивився на Панасенка і жалібним голосом квилів:

— Ганьбиш революціонера, товаришу Панасенко? Забув, як ми рубали з тобою контру? Ганьби, ганьби, рви мое тіло...

Він шматонув на собі білу спідню сорочку, ударив себе кулаком по голові й пішов вулицею, а за ним затупали коні вершників-міліціонерів. Панасенко витяг з планшета книжку, подав мені.

— Читай, пацан, вона дозволена.

Я притис книжку до грудей, поглянув у натовп, що зібрався біля сільради, і побачив серед людей Катюшу. Кинувся стрімголов до неї, повис на її руках. Катюша гладила мене по голові, ніби мати рідна, проказувала:

— А схуд як, і нужа, мабуть, завелася. Настраждався, біденький!

— Вошей я палив на вогні, коли Барабаш спав,— весело блиснув я очима.— Але воші що? Я он Савенка викрив...

Раптом я згадав суворе попередження Панасенка і прикусив язика. Як-не-як, а мені не хотілося, щоб товариш Панасенко взяв обценьки і висмикнув мого язика та й віддав собакам. Хай буде так, як він сказав, якщо це потрібно для революції. Не скажу й слова ні Сашкові, ні матері, навіть Катюші. А вона повела мене в сільраду, посадила на стільця і радісно повідомила:

— У нас тут такий загін утворився! Навіть дівчатка приходять, Зірочка всіх привела.

Зірочка! Мила моя Зірочка... Як я часто думав про тебе в ті страшні і трудні дні блукань по хуторах, коли на мене зиркали злющі очі Барабаша і його підмайстра, коли я вважав себе найбільш нещасливою людиною на світі! Я вже не боявся цих почуттів, бо живий Том Соєр стояв передо мною і кланявся

низенько Беккі, яка нагадувала мені у всьому мою Зірочку. Я посміхався до Катюші, очі мої горіли радістю, але враз я помітив, що обличчя Катюші смутне. Чому ж вона не радіє? Я ось прибув додому, Савенка повели в тюрму... Чого ж їй ще треба?

Я не знав, що ясне сонце світить для всіх, тільки не для Катюші. Я навіть не думав, що після всього

ХМАРИ ЩЕ МОЖУТЬ ЗГУЩАТИСЯ

Тільки тепер я помітив матір. Вона стояла в гурті жінок і мовчки дивилася на мене. Коли я підійшов, вона втерла крайком хустки червоні очі, похитала головою:

— От ти, Васько, вже й виріс. Скоро тобі й матері не треба буде.

Тітки аж руки схрестили:

— Та вже вони тепер такі повелися, та вже вони й старших забувають, у бога не вірують...

Я посміхнувся на ці теревені, але мати мене здивувала.

— Мамо? Чого ви?

Вона похнюпилась:

— З отією Катюшею он як говориш, на пивникову Настю поглядаєш, а матері наче й немає тут.

Тоді я обхопив матір руками, повів з гурту.

— Я буду допомагати вам, лататиму черевики і чоботи, бо я все те вже взнав. Йй-бо, взнав! Не лайте, не бийте, бо я все одно не піду до Барабаша.

А після того, як мати ще нижче похилила голову і очі її стали ще червонішими, додав з гордістю:

— От тітка Векла сказали, що принесуть мені чоботи, бо підметка негодяща! Присій-бо, от побачите...

Хоч тітка Векла й не казала про те, що обов'язково принесе мені чобіт, але я мусив утішити матір і навіть сам повірив у те, про що говорив їй. Тоді вона обняла мене, її, мабуть, злякали мої випнуті ребра, бо враз поцілувала мокрими губами і на всю вулицю заголосила:

— Та хіба ж вони люди, та хіба ж вони хрещені, що отак мою дитину захарчували! Та горенько ж мені з тобою, та це ж тільки нелюди отак можуть занехаяти дитину!..

Я ледве втішив її, бо соромно було йти вулицею. Дивувався: про себе й не згадує, хоч і в холодній побувала через мене. Все їй син на думці. А дома вже Галинка до мене липла, сунула в мій рот коржики з макухи, просила показати їй малюнки в моїй книжці. Мати поставила на стіл борщ наш пісний, але

такий добрий борщ, після якого наче відразу товщаєш і стаєш дужчим. А потім розпалила тріски, зігріла окропу, щоб змити мені голову, внесла шаплик і наказала скидати все і лізти в луг. Одмивала мене та приказувала:

— Як пішов ти, так мені наче світ зав'язався — ходжу по городі, наче кого шукаю. Хотіла йти на хутори, щоб забрати, та люди відговорили, кажуть, хай повчиться, все ж якусь копійку в хату заробить.

Я повеселішав. Отакої! Я боявся — мати лятиме, бо втік од шевця, а вона сама хотіла мене забрати! Зрозумій оцих матерів! Помила, сорочку білу витягла, ще й розчесала щербатим гребінцем, який остався нам від покійної бабусі. Розчесала! Цього раніш не було, бо матері ніколи було розчісувати, не маленькі, самі вміють. А тут отака увага... І я подумав, що як воно добре, коли у тебе є мати! Полає трохи, а потім обніме теплими руками, причеше і спати вкладе, як маленького. Я вперше в житті відчув себе паном, отаким поважним і знатним, за яким усі бігають, подають тобі все та припрошують. Так я й заснув того вечора, розімлілий та ситий, і снилось мені, що в нашу хату один за одним заходять великі лискучі підметки і стають передо мною. «Прибий мене,— просить один підметок і поморгує бровою, зробленою з дратви,— а потім мене,— канючить другий,— я ось і двадцять копійок прихопив з собою, за роботу ж тобі!»

Другого дня після снідання я розпитував у матері про новини. «Мороза вибрали головою сільради, а Катюшу сватає отой хутирський здоровило, проходу не дає. А нова жінка Савенка втекла від нього давно і заяву якусь у волость послала...» Погано, думав я, що Коструб не втихомирився. Ось чому у Катюші такі сумні очі!

Побіг до Сашка, вчепився обома руками:

— Коструб приїжджає? Кажі!

— Щодня приїжджає, навіть плакав у нашій хаті, Катюшу просив зглянутись, вийти за нього заміж, бо він усе розметає і хату свою по вітру пустить.

— А вона що? Мовчить?

— Так у неї в Славгороді хлопець є! Хіба такий, як Коструб? Спортсмен, на заводі робить. Куди там хлопець!

У мене зіпсувався настрій: Катюшина доля турбувала мене тоді більше, ніж своя власна. Я був старшим за мого друга і тому розумів, що у Катюші скрутне становище і вона не знає, як з нього вийти. Щоб повністю уявити характер взаємин Катюші з Кострубом, я витяг з Сашка все, що він знав. Ось як складалися події.

Після того як Катюша втекла з хати, а старости повезли на хутір свою необміняну хлібину, Коструб з тиждень не з'являвся у селі, а то раптом приїхав тихенько, зустрів Катюшу у дворі, посадовив на колоду.

— Ось що, Катю,— сказав він серйозно.— Треба нам кінчати це діло, бо я не знаю, що зроблю. Я поклявся, що відомщу тобі, але... Несила моя зробити це. Вихід один — йди за мене, йди обов'язково, якщо... Якщо у тебе серце, а не трухлявий пень.

Катюша спокійно розказала, що кохає заводського хлопця, що вийти за нього, за Коструба, вона не може, бо є на світі любов, а без любові навіть царям живеться кепсько. Вона ви-несла йому фотографію свого жениха. Коструб довго дивився на знімок, потім враз заплакав, мов дитина, втерся картузом.

— Заводський... Хочеш, Катю, я теж стану заводським? Продам усе, що мені батько виділить, а це немало буде, поступлю на завод хоч ким-небудь, адже здатний я на щось? Хоч лантухи буду кидати... Наймемо квартиру в городі, будемо жити. Я не цар, але і я без тебе вмру.

Катюша розхвилювалася, бо, мабуть, їй вперше доводилося чути подібні слова, потім доторкнулася рукою до Кострубового піджака, сказала з теплотою в голосі:

— Мені приємно чути ваші слова про те, що ви готові на завод піти. Завод — то чудовий пролетарський осередок для виховання кострубатих... Тільки не віряться мені, що то правда про завод, адже ви куркуль...

— Я куркуль? — схопився Семен.— Та я враз усе розвію по вітру, все, до останньої люшні! Хочеш, я завтра все продам, і ми подамося в город? Я куплю тобі черевички на високих підборах, а собі куплю городські чоботи на рипах. Га, Катю?

Катюша відсунулась від нього, наче вчула в словах щось недобре.

— Хто вам сказав, що в городі всі ходять в чоботях на рипах? А потім... А потім, як же зв'язати все до купи? З одного боку — розвію все, а з другого — куплю чоботи на рипах. Ні, різні ми люди, товаришу Коструб, різні. Дивуюсь вам — хлопець ви дужий, молодий, навіть вродливий, як для кого... Дівчат он скільки, мов маку того. Кожна за вас піде. Піде, щасливою назве себе! Хіба ви не знаєте? А я вам ні до чого, я, крім того, не люблю носити черевиків на високих підборах, мені б спортивні тапочки... щоб зовсім без підборів...

Коструб аж підскочив:

— Смієшся? Так, ти смієшся, а я плачу... Ну що ж, смійся, так воно краще для тебе. Смійся, та не насміхайся, бо я маю характер, дівко! Маю!

— От, от,— стисла пальці Катюша,— саме так. Оце і є ваш голос, ваші слова, а то все було чуже, вичитане чи підслухане. Тепер ще виляються, добре виляються, як ви це вмієте, погрозити кулаком, сипнути срібняками... Тоді вже портрет на повний зріст, як то кажуть, без декорацій. Любо глянути!

Коструб озлився:

— Язиката, ой язиката! Та іншій я б язика вирвав за такі слова! До нових віників згадувала б! І ти мене не зли, бо вдаю, не побоюйся, що ти партейна.

— Ну, це вже зайве,— сказала Катюша і повернула до хати. Зупинилася, глянула на розлюченого жениха.— Можу вам признатися, що кілька хвилин тому я, дурна, подумала, що ви говорили про завод щиро. А чому ж, хіба не буває такого? Не всі ж на один аршин міряні. Подумала, що, може, й справді у людини совість заговорила, розкумекала вона, куди воно вітер дме, обрала правильну стежку... Навіть більше того, я ніби пройнялася жалістю до вас, мені аж совісно стало, що я так грубо поводилася з вами... Але ви поспішили виговоритися... Бувайте здорові, не поминайте лихом, як у нас кажуть.

Коструб назвав її стервом та іншими негідними словами, ударив по ганку кулачищем, аж дошка тріснула, й пішов.

Я вперто думав, як би допомогти нашій Катюші позбутися цього клопоту. Чи не турнути нам гуртом п'яного Коструба десь у копанку або з кручі? Сашко Малявка назвав мене за це божевільним і круглим дурнем.

— Та він же схопить нас усіх однією рукою, і не писнеш, відразу п'ятами наківаєш на той світ!

— Не такий він силач, як ти думаєш,— заперечив я,— он батька свого не міг подужати, аж поки я не допоміг.

Я розповів йому ту історію біля колодязя, потім смикнув Сашка, потяг за собою до пожежного сарая.

— А кидати гирі й дурень уміє, ось я тобі покажу фокус.

Я підійшов до гир, взяв одну за холодне чавунне вухо, заплющив очі і рвонув на себе. Гиря подалася, хоч була така важка, як земля, застигла у мене на плечі. Потім я ще раз заплющив очі, кркнув у випростав руку. Гиря була над головою, а рука моя хоч і тремтіла, однак була витягнута, як і належало. Сашко аж присів.

— Коли ти навчився? Хто тебе вчив?

Я не сказав Сашкові, що оце вперше в житті підняв гирю, що сам аж тремчу від щастя. Спокійно опустив гирю, штовхнув її недбало ногою і заявив:

— Помахав місяць шевським молотком, став людиною. Через деякий час дві гирі підніматиму однією рукою.

Сашко дивився на мене, як на бога. Щоб остаточно добити його, я заголив руку і заграв своїми м'язами.

— Бачиш? — кричав я. — Бачиш? Я ось тобі навіть «Яблучко» зіграю. Ану триндикай.

Сашко сидів проти мене приголомшений, з роззявленим ротом і не міг навіть триндикати. Тоді я заспівав «Яблучко» і в такт мотиву стріпував м'язами. Впевнившись, що Сашко вбитий, я спитав у нього:

— Ну, що, не подужаємо гуртом Семена? Ще й як подужаємо! Хай тільки нап'ється ще раз і прителіпається до Катюші.

Сашко чіплявся до мене, щоб я навчив його грати м'язами, я показав, а потім, щоб не втратити своєї переваги, схаменувся і рішуче заявив:

— Не буде діла, бо в тебе жиру багато. Гладкі ніколи не бувають силачами.

Сашко, худий, аж синій, як курячий пуп, помацав себе по животу.

— Я гладкий?

— Гладкий, мов свиня. А щоб схуднути, треба працювати. Приходь, навчу тебе підметки прибивати. Усі силачі спочатку були шевцями. Молоток — це, брат, не просте діло.

Ми зайшли до сільради, і я не впізнав її. Підлога тут була чиста, така чиста, що навіть ступати по ній заповишеними підшвами було ніяково. На дверях з'явилися об'яви, якісь написи, а одна кімната була прикрашена таким написом: «Піонерський загін № 1». Тут стояла канапа, кілька плетених стільців і шафа з книжками і нотами. Боже, як багато змінилося за цей місяць! Я розглядав усе це багатство й аж мінився на виду: все це прийшло сюди без мене, вони прекрасно обходилися без мене, співали тут, дивилися на мою Зірочку, а я клепавав підметки, сьорбав куркульський борщ... Мені так стало боляче, що я навіть голову похилив. А Сашко, ніби відчувши мій стан, піддавав жару:

— Ми вже й у похід ходили, аж за Скибиння, картоплю варили і сало смажили на шпичаках... А Катюша розповідала нам про завод, обіцяла повезти нас на екскурсію в город. А ще казала, що обов'язково випише фотографа і зніме нас у галстуках, всім загоном на карточку. А вчора ми листа писали світовим революціонерам, жертвам буржуазії... І підписали всі, а тебе не було.

Сучий син оцей Сашко, чого він хоче від мене? Хіба не бачить, як мені чорно на серці? А він нічого не бачить, б'є, добиває:

— А потім насипали могилу там, де партизан лежить, квіти посадили, кожен свою квітку знає. А я вже десять нових пісень завчив, можу тобі їх проспівати.

— Цить, Сашко, не кричи так голосно,— кажу йому і одвертаюся. А він чеше:

— А баба Мацягірка принесла нам огірків, каже, що то вони вирости, бо не задавила їх дереза. Я аж два з'їв — солодкі-солодкі...

— Не бреши,— огризнувся я,— огірки ніколи не бувають солодкі, вони гіркі.

— Побий мене нечиста сила, удар грім, виверни мені кишки, та щоб мені язик відсох, коли брешу! — клявся Сашко.— Ми навіть кролів завели, щоб у лікарню здавати для хворих, а ти все гирі кидав та жилами трусив...

Ах, ось як! Аж тепер я догадався, куди цілив Сашко. Він був знищений мною біля пожежної, тепер вивертася, вивернувся зовсім, виліз мені на спину і товкся, скільки хотів. У мене в запасі не було нічого, щоб зіпхнути його з спини, і тому я покірно заявив:

— Били мене, чорти, читати не давали, сміялися з мене. Мало не вмр. А тут ще ти...

Сашко співчутливо посміхнувся:

— А казав, що Коструба звалимо, в копанку затягнемо. Теж мені силач — не міг устояти проти якогось там шевця.

Я мовчав. Що я мав казати Сашкові? Гордий, пихатий став мій друг, нічого він не розуміє. Хотів було розказати про історію з Савенком, про мою геройську смерть, яка не сталася тільки випадково, та згадав наказ Панасенка, прикусив язика. Попрощався з другом і пішов додому, бо мати казала, що дістане мені пару колодок, гвіздків і все інше, потрібне для роботи. Вона чекала від мене копійки, яку я мав принести до хати. Історія мого чоботарювання варта того, щоб про неї розказати, бо отой

ПЕРШИЙ ПІДМЕТОК

приніс не тільки мені, а й моїм друзям чимало клопоту й чимало радості.

На ослоні передо мною лежали дві пари колодок, рашпіль, два шила, молоток і кусень жовтого воску. Все це мати дістала у дядька Лукіяна, шевця-сусіди, розіклала ще задовго перед тим, як я увійшов у хату. Поблискуючи очима, вона з гордістю поглядала на весь струмент, навіть білу хусточку пов'язала подівочому, наче оце у нас було якесь свято.

— Дістала тобі все, Васильку, а дратви ось насучу. Гвіздочків дерев'яних зараз принесе Галинка, послала її до дядька Лукіяна.

Швець дядько Лукіян жив недалеко від нас. Він латав чоботи всьому нашому кутку, жив дуже бідно, бо не вмів шити нових чобіт. Невже він дасть гвіздків? Я не вірив у це, адже я вибирав у нього з рук якийсь заробіток, а люди ніколи цього не прощали своїм ближнім. Я так і сказав матері:

— Не могли послати в лавку! Як що, так і до дядька Лукіяна! Колодки ж уже дав.

Мати подивилася на мене сумними очима.

— Ось заробиш грошей, тоді сам підеш у лавку.

Прийшла Галинка, і я аж рота роззявив від дива: в пелені вона тримала не тільки дерев'яні гвіздки, а й залізі. Крім того, принесла старий перехват, дитячі колодки якогось дивовижного фасону, шматочок смоли і пачечку сухого клейстеру. Це було таке багатство, що я аж підстрибував. А сестричка, збуджена і щаслива, шебетала:

— Дядько Лукіян розпитували, що у тебе є, казали, що хай бог тобі помагає. А ще переказали, що як заробиш грошей, то щоб приніс їм квартиру самогонки, а все оце лишив собі назавжди.

Який же славний дядько Лукіян! Ніколи б не подумав, що у отого бідного і завжди п'яного шевця така добра душа! Розіклав усе, принесене Галинкою, поряд з тим, що вже було, строго наказав сестричці й матері навіть близько не підходити до мого осла, щоб була щось не пропало. Цілий день просидів, виглядаючи у вікно, але ніхто не ніс мені своїх драгих чобіт. Тоді мати сплеснула в долоні, забідкалась:

— Та хто ж оце так починає чоботарювати? Хіба люди знають, що в нашій хаті є швець? Треба ж їм сказати.

Не встиг я й слова вимовити, як вона побігла по вулиці. Я плентався позаду і чув, як вона підходила до тіток, що стояли біля воріт чи в подвір'ї, торохтіла, як кулет:

— Добривечір, а чи ви не чули хіба, що у Гаврилишиної сю ніч аж двоє телят привела корова? Не чули? От же щастить людині, це ж вона викохає собі теличку, а бичка на м'ясо пустить. А мій син оце прийшов з хуторів, понаносив там тих колодок та струмента всякого, підметки прибиває, латки пришиває, а я йому дратви не наставчу.

Я слухав цю палку промову моєї матері, в мене серце завмирало. Боже, як вона мене страмить, адже люди добре знають, що я не прибав ще жодного підметка і не пришив жодної латки. З важким серцем повернувся я до хати, а мати побігла далі,

тільки пізно увечері прийшла вона додому стомлена, але щаслива й рожева, як дівчина.

— Отепер можеш сидіти коло вікна й дивитися в нього, бо все село знає про тебе. Нестимуть люди чоботи, от побачиш...

Вранці я прокинувся до схід сонця, швидко вмився, засукав рукава і почав перекладати на ослоні свій струмент. Мряка заволокла шибки, було похмуро й непривітно — йшов обложний дощ. Настрій у мене підупав: ну хто ж у таку погоду принесе мені латати чоботи чи черевики? Півдня просидів я біля вікна, марно поглядаючи на ворота, — вони були зачинені, і ніхто не бажав увійти до мене в хату з загорнутою в рядничку парою чобіт. Я нишком потяг з запічка книжку про Тома Соєра і почав читати. Мати вешталася по хаті, тяжко зітхала, бачачи, як я часто позираю у вікно. Вона все зробила, щоб допомогти своєму синові, але, видно, ця допомога не дала бажаного наслідку.

— У селі цих шевців стало, як тих собак, — сказала вона гірко. — Де ж це видано, щоб на кожній вулиці було по два шевці! Зроду-віку такого не було, а тепер от...

Враз вона замовкла, підбігла до вікна, заторсала мене:

— Васильку, он іде до нас конфетник. Дивись, іде. Роби щось, не зиркай у вікно...

Вона хутко скинула свого чобота й подала мені:

— Стукай, стукай, сину, і не оглядайся, коли увійде в хату. Стукай по підметку...

Я кинув книжку, затис чобіт перехватом, поклав на коліна і вдарив по мокрій підошві молотком. Дослухався, як довго витирав чоботи цукерник, як він цокав клямкою, як увійшов у хату, поздоровкався з матір'ю. Я ні разу не повернувся до дверей, удаючи, що страшенно поспішаю, що заклопотаний не знати як. А цукерник, поставивши у куток свій важкий ящик, звернувся до матері:

— Оце йшов вулицею, зирк — чавкає. Тьху ти, лиха година, аж воно зовсім одірвалося, з підбором. Добре, що люди направили до вас, тепер я вже полагоджу і дійду на станцію.

— Васько, Васько, — загукала мати, — а кинь-но, синку, отого чобота, хай люди подождуть, бо ось чоловікові аж на станцію треба, а в нього чобіт обірвався зовсім.

Мати подала цукерникові табуретку, потрусила під його ноги соломи. Здоровенний чолов'яга, якого я не раз бачив на базарі з скринькою цукерок, важко сів на табуретку, скинув величезного брудного чобота, а сам в ту ж мить заснув, прихилившись до стіни. Я взяв чобіт, обтер його ганчіркою, як це вчив мене робити Барабаш, торкнувся за високий підбор, і він запружинив на

дебелій підощві. Половина підощви разом з підбором відірвалася аж до середини, в устілці чорніли дірки від гвіздків, а самі гвіздки на підощві шкірились до мене, наче я тримав не чобіт, а голову щуки. Що робити, як же припасувати підощву з набитим на неї підбором до вутлої стельки? Схопив рашпіль, зчистив старі дерев'яні гвіздки, вдів у чобіт стойку, почав бити нові гвіздки в старі дірки. Сяк-так прибав до підбора, а там хоч плач — не знаю, що робити. Зривати увесь підбор? А тоді як його прибити назад? Підбор прибавається по одному шкуратку, нарощується поступово, але у мене не було товару, щоб зробити новий, а старий неможливо розрубати навіть сокирою. Тоді я, витерши з чола піт, вирішив прикріпити його довгим гвіздком. А що ж, візьму і пригакаю його, гадюку, до стельки, а гвіздка загну потім зсередини, хай тримає. Але де взяти такого довгого гвіздка? Ті, що принесла Галинка, короткі, вони для підбора не годяться. Я взяв обценьки, вийшов у сіни і витяг величезного іржавого гвіздка. Оце, мабуть, те, що треба. Приміряв до підбора, зрадів: гвіздочок довгенький. Випрямив його і почав забивати. Гвіздок гнеться, не лізе, а мати сполоханими очима зиркає мені через плече — стурбувалася, мабуть, помітила щось недобре, може, те, що я часто витираю з обличчя піт... Вона подала мені пляшечку з олією, шепнула, боязко глянувши на цукерника, який хропів і пускав з рота пухирі:

— Помасті гвіздок, він тоді легше піде.

Я витяг гвіздка, змастив його олією. Тепер діло пішло краще — вдалося забити аж наполовину. Розхитав його, налив олійки в щілину, ударив ще. Нарешті забив! Забив і оглянувся на матір. Вона посміхалася до мене добрими очима, ніби хотіла підбадьорити: «Не бійся, синку, ми вдвох впораємось, ми таки заробимо сьогодні в конфектника, що б там не було». Я загнув гвіздка зсередини, попробував підбор і з жахом глянув на матір — гвіздок легко прорвав гнилу стельку, і підбор знову запружинив на підощві.

Я мало не заплакав з горя. Що ж тепер робити? Добре, що цукерник спить, а то він уже давно відібрав би свого чобота і майнув би кудись до іншого шевця. Мати дивилася на мою розгублену червону пику, вкриту рясним потом, шепотіла тремтливими губами:

— Горечко ж мое... Та невже ти не навчився, бусурмане, хоч підощви прибавати?

Як я лаяв у думках отого проклятого Барабаша, який весь час тільки те й знав, що шив нові витяжки та «головки», а латати старі чоботи відмовлявся, посилаючись на те, що він найперший у Таврії майстер і йому не личить возитися з старими

шкуратками. Ну хоч би ж показав, чортове одоробло, як це робиться, коли тобі принесуть одірвану підшву з підбором! Ну хоч би ж одним словом натякнув, щоб не сидіти оце так перед цукерником, щоб не пекти раків. А мати аж мліє за спиною:

— Витягай же його хутко назад, хай би тебе грець вхопив!

Ех, витягай, витягай! Спробуй його витягти, коли він уже загнутий, коли з такими труднощами вдалося його забити! Тягну, відчуваю, що руки мої потерпли, трусяться, а голова вже мокра, в очі піт длеться, роз'їдає їх сіллю. Не те що витягти, зрушити не можу! Кинулася до мене мати, смикає за обченьки, кляне свого непуцячого сина на всі заставки. А гвіздок не подається, хоч сядь та й плач. А тут ще цукерник щось мугиче, совається на скрипучій табуретці, свій ящик ногою торкає... Невже він думає, що ми поліземо по цукерки? А щоб ти подавився своїми цукерками і своїми підборами!

— Не витягнемо,— каже безнадійно мати і схрещує на грудях свої чорні руки.— Що ж тепер діяти? Бігти до дядька Лукіяна?

— Що ти! — жахнувся я.— Він усім розкаже! Ходи до Сашка, клич його.

Мати сама не пішла, послала Галинку. А я сидів і думав над чоботом. Ось прокинеться цукерник, не буде ж він спати цілий день, адже сам казав, що на станцію треба, що я тоді йому скажу? Поки я так думав, прибіг Сашко. Ми вхопили обченьки вдвох, почали тягти — не подається. Тоді налігали гвіздка д्रोтиною, підділи рашпілем, схопили обченьками і нарешті витягли, на превелику радість мені і матері.

— Ти його приший дратвою,— порадив Сашко,— я сам бачив, як пришивав дядько Лукіян. Зубами не одірвеш.

...Мати вирядила Сашка, а я взявся пришивати підшву дратвою. Сяк-так приліпив її, зітхнув з полегкістю. Як це я сам не догадався? Тоді й того гвіздка не треба було б забивати, і мати не так би лаяла. Поторсав цукерника за плече, поставив перед ним чобота.

— Готово? — протер він очі і потягся, аж кістки захрустіли.— А я, здається, подрімав на дощ... Пізенько вже, а мені ще на станцію.

Він навіть не глянув на чобіт, взув його, витяг з кишени жменьо срібних монет, простяг мені:

— Бери ту, що заробив. Скільки з мене?

— Гривеник,— випалив я і злякався, бо цукерник чомусь прирмужив очі. Зараз він розплющить їх і скаже, що я шкуродер, бо ламаю таку безбожну ціну за пустякову роботу. Я вже хотів сказати, що хай дає п'ятака, та мати заступилася:

— Хлоп'я так старалося, так уже бідкалося, а вам жаль гривеника, чи що? Він же у мене навіть витяжки може шити!

Цукерник подивився на матір пильно, ніби не розуміючи, що вона каже, розшукав гривеника на своїй широкій долоні й поклав його мені на стільця.

— Бувайте здоровенькі, бо мені ще на станцію треба,— промимрив він, нап'яв на голову каптура й пішов.

Гривеник! Перший в житті гривеник, зароблений власними руками, скроплений щедро потом, який же ти дорогий і милий! Я розглядав малесеньку п'ятикутну зірочку, що мерехтіла сріблястими павутинками-променями, колосочок, повитий білим полум'ям сонця, гостренький обідець, схожий на зубчатий рашпіль. Потім гривеник перейшов до рук Галинки, і вона зразу почала прицмокувати язиком: та малесенький такий, та гарнесенький, та срібнесенький... Я схопив шмат червоної шкіри, принесеної Галинкою від дядька Лукіяна, миттю пошив з неї красивий маленький гаманець і поклав туди свого дорогого гривеника.

— Сходи в кооперацію та купи довгих гвіздків,— порадила мати,— а то ти в сінях усі повириваєш.

Я вихопився на вулицю, подався у лавку, і продавець загорнув мені в папір дві пригорщі гвіздків. Коли повернувся додому, то оторопів: на моему ослоні лежали чотири пари черевиків. Мати аж захлиналася:

— Тільки ти з хати, а твої піонери через поріг. Де, питають, живе швець Василько Лихошва? Ось ми йому принесли свої черевки, хай він полатає їх, а гроші даємо наперед, кожен по двадцять копійок. А в Петра у Саньчиного грошей немає, то його мати сказала, що принесе вам глечик молока увечері.

Галинка, що стояла посеред хати, хвацько стріпнула косичками, розтулила пальці правої руки, і я побачив три монетки по двадцять копійок кожна.

— Це твої,— сказала вона урочисто і поклала їх на мій ослін.— Забери.

У мене запаморочилось у голові. Ніколи в нашій хаті я не бачив таких великих грошей. Від радості я тремтів усім своїм маленьким тілом, але не розумів тоді одного, що на моїх очах відбувався звичайний прояв класової солідарності. Згодом я переконався, що оця

КЛАСОВА СОЛІДАРНІСТЬ

виручить не тільки маленького шевця, а й переплутає хитрі плани ворогів трудового народу.

Тепер мої справи пішли вгору так швидко, що я вже не встигав виконувати замовлень, хоч і стукотів своїм молотком з ранку до вечора. Прислала з Наталею свої чоботи тітка Векла, а потім прибіг Сашко, приніс Катюшині черевики, на яких стерлися набойки. Катюша передала з Сашком цілий срібний полтиник і сказала, що здачі їй не треба нести, бо в місті з неї взяли б за дві набойки той самий полтиник.

У моему гаманці вже подзенькували чималі гроші, і мати щодня все виразніше натякала, що в хаті немає ні олії, ні мила, ні гасу, а мені треба добре харчуватися, щоб руки не тремтіли. Але я матері грошей не віддав, бо мав на меті справити собі нарешті крамні штани. Все своє дитинство я мріяв про хороші штани, у яких би я ходив на збори піонерського загону, на побачення з Зірочкою... Так мені хотілося тих штанів, що я навіть нишком сходив у лавку й облюбував собі на них матерію. Це була якась добряча смугаста матерія, точнісінько така, як у Тома Соєра... Коли я признався про свою мрію матері, вона сплеснула в долоні:

— Негоже, синку, забувати про сім'ю, адже у нас їсти нічого. Та й струменту тобі треба докупити, бо з цим ти не впорашся. Спочатку дістань найголовніше, а вже потім і про штани подумаємо. Ось заробиш ще, наберу тобі чортової шкіри, тим штаням зносу не буде, і до того ж вони гарні.

Чортова шкіра! Хай їй грець... Я вирішив пошити собі смугасті штани і пошюю, хоч би там що. А мати напосідала:

— Ось несуть тобі люди взуття, це ж я бігала, розказувала про тебе всім. Послухайся матері...

Хоч я й догадувався, що це не матеріні старання відіграли вирішальну роль, бо Сашко якось натякнув, що Катюша весь час цікавиться, чи несуть мені роботу, але змовчав. Хай буде так, і я віддав їй свої збереження. Мати зраділа, кинулася в лавку, принесла оселедців, мила, а мені купила навіть пляшку квасу. Квас був добрий, оселедці чудесні, а мило пахуче та красиве. В хаті у нас ніби настав якийсь празник, навіть сусіди поприходили, куштували оселедці, хвалили оселедці і мене. Але я твердо вирішив, що тепер буду нишком від матері відкладати гроші на штани, гадаючи, що вона не вправиться рахувати мої заробітки і якихось двадцять копійок та прогавить. Я нікуди не ходив, сидів біля ослона і цокав молотком з ранку до пізньої ночі, як це робив Барабаш. Не пішов на піонерські збори раз, другий. Хлопці гнівалися на мене, але я на це не зважав. Хай погніваються, не вмруть без мене. Ось справлю штани, куплю пачку цигарок «Народних», тоді прийду до них, і хай вони поврирають від задрощів.

Якось прибіг Сашко й зашепотів на вухо:

— Ходімо хутко, будемо співати коло могили партизана.
З волості приїхали представники, промову казатимуть.

Я глянув на дві пари чобіт, що чекали на мене, підрахував, що я втрачу сьогодні принаймні сорок копійок або й цілий полтиник, покруктив головою:

— Ніколи, Сашко, сам бачиш — люди несуть і несуть...

— Ех ти, шкура барабаняча,— кинув Сашко і подався. Мені було ніяково, але скоро цокіт молотка заглушив сумління, а мати навіть похвалила за твердість і хазяйновитість.

— Хай вони там горлають собі, а ти знай своє діло. Будуть у тебе гроші, завжди попереду стоятимеш.

Увечері Сашко знову прийшов, розповідав про те, що говорили представники, потім повідомив новину, яка мене вразила: на хуторах з'явився не бачений ніколи самохід, який страшно трахкотить і сам оре землю. Звуть цього самохода чи то трактором, чи то самопером. Сашко не ручався за назву, але знав точно, що ота машина проорює глибочезні борозни і колеса у неї аж отакенні.

— Махнемо завтра на хутори? Всі хлопці побіжать...

Я зиркнув на матір, відповів пошепки:

— Махнемо. Ти мені свиснеш, як зберуться всі.

Та я й на цей раз підвів товаришів. Якраз тоді, коли я мав вийти на вулицю, бо Сашко вже давно свистів, викликаючи мене, до хати зайшов дід Омелько, той, що виконавцем в розправі, поклав мені на ослин жіночого чобота з розірваною халявою.

— Прострочи, голубе, бо дівка з хати виживе скоро,— сказав дід Омелько.— А я ось вам крашанок приніс десяток.

Мати зраділа, а я подумав з гіркотою, що мрія про штани відсунулася ще надалі, бо оті ж яйця мені ні до чого: поїмо, а гаманець не поповниться. Дід просив, щоб я зробив діло при ньому, бо він не може повертатися додому без чобота, інакше його дівка зжене з світу. Довелося на якийсь час затулити вуха, щоб не чути настирливого Сашкового свисту, і сісти за роботу.

А в обід прийшла Катюша. Вона похвалила мене за набойки, які я особливо старанно припасовував та намащував, щоб блищали, потім сказала, що товариші гніваються на мене, бо я «відірвався від мас».

— Що, не хочеш бути піонером? — спитала вона серйозно.

— Та ні,— зам'явся я, боячись глянути у вічі моєї дорогій Катюші.— Роботи багато...

— Для справжньої людини, для піонера робота ніколи не була завадою громадського діла.

— Яке там діло — горлати пісень,— відказав я, продовжуючи стукати молотком.

Катюша пильно глянула на мене, перевела погляд на матір, про щось подумала, встала.

— Приходь сьогодні, у нас будуть важливі збори. Чуєш?

Я пообіцяв, але й на цей раз не додержав слова. Якби Катюша знала, як мені хотілося заробити на штани, вона не гнівалася б на мене! Але Катюша не знала про це, а я не міг сказати їй про свою мрію. Напевне, засміялася б, не зрозуміла... Хай буде, що буде, вирішив я, але мети своєї досягну, а тоді вже спокують провину перед законом і перед Катюшею. Я сто разів на день заглядав у свій гаманець, кожного разу лічив срібняки й мідяки, підраховував, прикидав у думках, скільки ще днів треба висидіти, щоб потім піти в лавку й купити оту матерію.

Якось мати повернулася з базару сердита, бубоніла коло припчка:

— Подумаєш, яка пані, вона навіть вчити мене здумала. Що я тобі — дівчисько? Сама у волості кожного місяця гроші гребе, і ще їй жалко, що у нас копійка завелася. Не потурай, синку, не потурай!

— Про кого ви, мамо?

— Та про вашу Катюшу, про кого ж ще! Перестріла, почала вичитувати, нібито оце я тебе силуую, в осередок не пускаю. Каже, міщанина виховуєте, здиру... Отака вона, ваша Катюша, щоб їй добра не було. А тут ще той Лукіян учепився, хай, каже, знайде до мене ваш син, маю йому пораду дати. Ну, до Лукіяна сходи, він тобі колодки дав, а до Катюші не смій, ніколи тобі.

Я сказав матері, щоб дістала самогонки для дядька Лукіяна, а сам глибоко задумався. Щось воно не гаразд виходить у мене з оцим шевцюванням. Хлопці перестали ходити, Катюша гнівається. Щось сталося недобре, а що саме, я не розумів. Допоміг розібратися в усьому не хто інший, як дядько Лукіян.

Коли я зайшов до темної хати дядька Лукіяна, то побачив, що в цій хаті злиднів куди більше, ніж у нас. Шестеро дітей лазили по долівці замурзані й голопузі, а ще одне лежало в колісці. Піл був укритий не рядом, як у нас, а рогожкою, пошматованою і обсмиканою, а на столі не було ніякої скатертини. Дядько Лукіян зрадив, побачивши мене з пляшкою, посадив на ослоні.

— Сідай, сідай, козаче, довго я тебе чекав, насилу дочекався. А ви, чортенята,— нагукав він на дітей,— не лізьте до Васька, він вам не пара. Він от навіть конфетникові чобота полатав...

Я аж зіщулився, почувши про конфетника, але дядько Лукіян поспішив заспокоїти мене:

— Здира твій конфетник, собачий син! Хіба то людина? Як накісне в самогонці зранку, до вечора не просохне. А гроші лупить з людей красенько, а з своєї жмені не відпускає, а коли дає, то очі заплющує, щоб серце не розірвалося. Гидота, а не чоловік! Та не про нього річ, хай йому! Що ж ти ото в руках держиш? Карасину?

— Та ні,— засміявся я,— це не карасина, це вам самогонки приніс, ви ж казали.

Дядько Лукіян похилив голову:

— Не я казав, а звичай, совість. Знаєш, що воно таке людська совість, чи ні? Ні чорта ти не знаєш, бачу по тобі. Бо якби знав, не казав би так.

Він змів крихти зі стола, поставив пляшку, вийняв з салаточки цибулину, а з мисника добув шмат черствого чорного хліба.

— Ну що ж, вип'ємо з тобою та поговоримо про се про те. Чув я, що в тебе оселедці завелись, що мати вмивається вже пахучим милом, а тобі в постіль борщ носить. Правда?

— Та ні, дядьку Лукіяне,— виправдувався я,— то все поговор. А оселедці купували.

— І що дехто вже й на збори піонерські не ходить,— продовжував Лукіян свою думку так, ніби мене тут не було,— а хлопців цурається, гаманець пошив — правда?

Я мовчав. Що мав говорити, коли правда була на боці оцього дивного й незрозумілого дядька Лукіяна. А він свердлив мене якими голубими очима і бив у саму душу:

— Ти, значиться, поїняв так: ага, несуть до мене люди чоботи, можна плювати на все. Правда? Не розкривай рота, а слухай і мовчи,— прикрикнув на мене, хоч я й так мовчав.— Так от... значиться, плювати тобі... А воно ж ранувато, якщо розібратися. Та чорт з ним, давай хильнемо, поки старої немає, а то вирве і отой шмат хліба з рук. У мене, брат, Параска, той... з душком... Якби батько Махно женився, обов'язково посватався б до моєї Параски — вона характером йому якраз підійшла б...

Він налив дві чашки, подав одну мені.

— Пий і слухай, що кажуть люди.

Я тільки пригубив, але не пив. Одна дитинка підлізла до моїх ніг, почала дертися на руки. Дядько Лукіян відіпхнув дитину в куток.

— От барбос, почув горілку, аж труситься весь, коли батько п'є. Що воно за чорт? Дитині не давай хліба, тільки б горілку і смоктало... Та не про це річ. Ось я тобі скажу про тебе.

Значиться так, ти взяв у мене струмент, колодки, почав заробляти. А чому ж не прийшов, коли заробив перший руб, та не поділився з дядьком Лукіяном? Хіба це я заводив такий звичай? Ні, не я його заводив, не ти його заводив, і не нам його міняти. Тепер так, ти ось сидиш і думаєш, що я теревені розвів, не виправдуйся, я знаю сам, що кажу. Я тобі кажу так: не дери кирпу, бо ти не свиня, а чоловік як єсть. А раз ти чоловік, людина, значиться, так ти й поступаєш як слід. Мені не твоя копійка пече, я не хочу твоєї копійки, вона твоя. Але совість же треба мати? Ти гадаєш, що вже став таким майстром? Та не став ти ще майстром, не думай... То Катюша ваша зробила так, щоб люди несли до тебе взуття. Катюша! Вона навіть на зборах говорила, на ваших, піонерських, значиться, щоб усі несли тобі чоботи. Я знаю про це, така постанова була піонерська. Хороша постанова, а ти подумав, що ти вже бога за бороду вхопив, що ти сам усе можеш. А чорта пухлого не хотів? Забув хіба про конфетника? А я не забув, хоч нікому й слова не сказав про нього. А він же відразу, як вийшов з твоєї хати, так і схопився за чобіт, у першій же калюжі схопився. Ступнув, а підбор той сіп-сіп та й остався в грязюці. Куди йти? До дядька Лукіяна йому йти! Вже він ляв тебе, хотів іти до тебе, забрати свого гривеника, та я не пустив. Отак-то воно, хлопче.

Він налив собі, випив, а мені не дав. Знов прикрикнув на хлопчика, щоб не ліз, говорив далі:

— Ти не гнівайся, бо ще сопляк, щоб на мене гніватись, не блимай очима, бо нічого не виблимаєш. Ти бери в голову те, що кажу, бо ніхто не скаже, мабуть, мабуть, такого. А жити ж на світі тобі, а не мені. Згодиться, їй-право, згодиться. Так ото ж і кажу, що ти рано подумав про себе, а про інших забув. А ти мусиш знати, що оті чоботи, які ти латав, могли б принести мені, і, може, я б їв оселедці, а не ти. А я сказав собі: хай латає. Воно молоде, спритне, у нього теж злиднів повні кутки, батька немає, а я потерплю, бо звук терпіти. А коли почув, що ти плюнув на всіх, на Катюшу плюнув, на піонерський галстук, так тоді вирішив покликати тебе і нам'яти чуба. Оце вже й нам'яв, більш не буду, бо й так ти ось-ось заплачеш. А мені що, плач! Заплачеш, може, й повірю, що не свиняча у тобі душа, а людська...

Я більш не міг слухати цих страшних слів, я вже горів увесь, проклинав свою долю, оселедці, Тома Соєра, колодки і червоний гаманець. Зірвався на ноги, хотів щось сказати, та не зміг, прудко вибіг на вулицю. Але дядько Лукіян догнав мене, схопив за петельки:

— Тікаєш, тікаєш від правди? Е ні, не годиться так! Ану ходи до хати та скажи мені слово.

Але я не міг говорити, сльози душили мене, я тільки бухкав у кулак, шморгав носом і розмазував руками бруд на щоках. Лукіян дивився на мене і чекав. Виплакавшись, я нарешті зміг сказати:

— Дядьку Лукіяне, я не свиня...

— А ще що скажеш? Ану подумай!

Тоді я наважився сказати йому все. Признався, що збираю гроші на штани, що у мене ще зроду не було справжніх штанів, а все полотняні та порвані. Лукіян притих, уже не дивився на мене, а втупився у долівку, голова його звисла на груди, і він смикав та й смикав свого сивого вуса. Нарешті він різко махнув рукою, перебив:

— Годі, до дідька!

Ще раз смикнув свого вуса, а потім додав:

— Не знав, що у тебе штанів немає. Гм-гм... Іч яка штука — штани! Наговорив я тобі тут лишнього, хлопче, прости мені, старому дурневі. Хай вона сказиться, оця самогонка, це вона говорить, а не я. Йй-бо, вона! Так кажеш — штани?

— Штани, дядьку Лукіяне. Побий мене хрест.

— Ну і що ж, в чому річ? Мати не дає?

— Та ні... Рубля не вистачає. Думав, що за кілька днів зберу, куплю матері, а тоді вже піду в загін.

— Рубля? Так би й сказав відразу. Ось що, є у мене руб, тільки ти моїй Парасці і своїй матері анітелень. Ось тобі руб, біжи в лавку, якщо відкрита, набирай на штани. Щоб їх чорт побрав. Як це я не подумав відразу? Ану, покажись.

Він шарпнув мої полотняні штаненята, розвів руками:

— Отуди к лихій годині. Забув про таку річ, як штани для хлопця. А сам же, матері його ковінька, колись парубкував! Ого, як парубкував! І теж без добрячих штанів, у полотняних...

Він дістав із-за образів карбованця, тицьнув мені його в руки.

— Катай у лавку, а то зачинять. А колись віддаси, як за-робиш.

Я стояв, переступаючи з ноги на ногу, не знаючи, що робити.

— Та катай же, дурню, коли тобі кажуть! Марш з хати! Киш!

Він навіть штовхнув мене в спину і, коли я вже був за поро-гом, гукнув:

— Йду сторожувати до гамазеїв, бо нам тісно на одному кут-ку. Чуєш? Чоботарюй, хай тобі бог помагає. Та біжи ж швидше, а то лавку зачинять к лихій годині!

Я біг вулицею до лавки, а над моєю головою шелестіли на-бряклі дощові хмари і тривожно, на бурю, гуділи телефонні.

дроти. Але мені хотілося не бурі, а сонячної теплої тиші, бо я вже бачив себе в нових штанах, поруч з моїми розчудесними друзями, поруч з Катюшею, десь біля кручі з Зірочкою,

ПОРУЧ З ЛЮДЬМИ

Нові штани мені пошила мати голкою і сировими нитками, але вийшли вони аж ніяк не гірші за ті, що колись носив Том Соєр. Надів їх, обкрутився круг матері, як вона просила, і, ніби на крилах, полинув до сільради. Готовий був вислухати які завгодно нарікання, осуди і навіть лайку. Особливо боявся Катюші — вже вона мені дасть духопелки, вже вона відчитає по перше число! Хай відчитує, тепер діло зроблене, тепер усе позаду. На мені шелестять нові штани, мені в них так гарно, наче я тільки-но на світ народився.

Заходжу в кімнату, застаю тут усіх: сидять і ніби чекають на мене. Катюша за столом, а хлопці й дівчата (та й чимало ж їх, куди більше, ніж було місяць тому!) розташувалися хто де зміг — на стільцях, на підвіконнях, просто в кутку на якихось тюках, туго перев'язаних новим шпагатом. Я поздоровкався по-піонерськи, став у куток і занімів. Ось вони розглянуть мої нові штани, білу сорочку, пов'язану галстуком, чисто вимиті босі ноги і скажуть: ану, козаче, відповідай перед загоном за свої буржуйські вчинки. І справді, хтось із хлопців чмихнув, вказавши пальцем на мої штани, та в цю ж мить Катюша так строго подивилася на насмішника, що той відразу притих.

— Піонером вважається не тільки той, хто виконує завдання загону, а й той, хто уміє держати слово. Дав слово — умри, а виконай. Ясно?

Катюша ще раз строго подивилася на всіх піонерів, потім перевела погляд на мене і сказала:

— Ми тут вирішували, яку тобі дати піонерську роботу. Гадаємо, що ти не відмовишся від доручення?

— Виконаю все, що скажете, — відрубав я і виструнчився, мов солдат.

— У нас тепер по-новому організується робота, постановами загону, — роз'яснила Катюша, — от загін і постановив, щоб ти безплатно полатав три пари чобіт для дітей-сиріт. Зробиш?

— Та хоч десять пар, — погодився я і відчув, як полегшено зітхнули хлопці в кутку. Невже вони думали, що я зовсім став мов той Барабаш. От дурні! — Де ті чоботи?

— В тому-то й річ, що тих чобіт у нас немає. Тобі треба сходити в лікарню, я вже домовилася з лікарем, і забрати їх у кладовщика. Він дасть тобі їх під розписку, а ти полатаєш

і повернеш їх теж під розписку. Тільки так — полагодити чоботи треба швидко й добре. Надіюсь, вчити тебе не доведеться?

— За гроші він навчився латати, а от як без грошей...— кинув хтось з кутка.

— А після того,— продовжувала Катюша, не звернувши уваги на репліку,— як полагодиш, покажеш нам. Ми скажемо, яка буде робота, і тоді, мабуть, твій товариш, який оце говорив про гроші, попросить у тебе пробачення.

Запанувала тиша. Я стояв перед хлопцями і думав, що оце ж, мабуть, сюди вже приходив дядько Лукіян, розказав усім про мої штани, попросив не карати мене. Інакше мені б не простили моєї буржуйської вихватки, ніколи б не простили. Он як поглядають Сашко й Гелик на мої штани, очима свердлять... Але Катюша вірить у мене, бо он як вона категорично заявила, що комусь доведеться просити у мене пробачення. Ех, які ж тут милі люди, які вони чудесні, товариші мої! А я, дурний, цілих два тижні не ходив до них, гривеники складав у гаманець. І тоді, щоб очистити свою душу і повернути повагу, якою я колись користувався, заявив:

— Клянусь піонерським словом, що полагоджу чоботи на ять, і шкуратків добрих на латки дістану... І ніколи не буду буржуйським вишкребком!

Голосний регіт прокотився по кімнаті. Сміялася навіть Катюша, а я хотів усіх перекричати, сказати ще кілька слів, мене просто розпирало, та голос мій був хрипкий, і я ладен був зарюмсати, та враз помітив серед дівчаток Зірочку. Вона пильно дивилася на мене блискучими очима і сміялася відверто й нахабно, ніби я був клоуном, а вона сиділа в театрі. Ах ти, бісова лялька! Он Беккі не сміялася так з Тома Соєра, хоч той потрапляв у куди складніші перепалки. А ти смієшся? Ну почекай, я ось закохаюсь в іншу дівчину, подарую їй кульок цукерок, тоді ти засмієшся на кутні.

— Годі,— підвелася з-за столу Катюша,— годі вам.— Вона втерла очі, ще раз чмихнула, потім скомандувала виходити надвір, вишикувала нас у шеренгу, пройшлася з одного краю в другий і сказала:

— Піонерський загін, слухай наказ! Сьогодні відбудуться відкриті комсомольські збори, треба, щоб на них прийшли усі дівчата і хлопці. Загін мусить розділитися на дві групи, і кожна має пройти з піснями через село, сповіщаючи про збори. Повідомляйте, що будуть співи й танці під гармошку. Старшими груп виділяю Сашка Малявку і Василя Лихошву. Всім стояти вільно, старшим груп підійти до мене.

За кілька хвилин моя група марширувала по грязькій вулиці, голосно наспівуючи «Смело, товарищи, в ногу». З хат виходили старі й малі, ми їм кричали про збори молоді й прямували далі. Я крокував попереду, вимахуючи руками і випинаючи груди. Жаль, що Зірочка потрапила в групу до Сашка Малявки, а то я б їй показав, як треба ходити в піонерському строю. Навіть Том Соїєр, нащо вже мастак на всякі витівки, а й той би не зумів отак відбивати крок, як оце відбиваю я!

На другий день я кинувся до лікарні, щоб забрати у кладовщика чоботи, вийшов на сільську площу і тут побачив трактор. Навколо нього вже стояло чимало людей, серед них я впізнав і дядька Мороза. На високому сидінні трактора сидів Семен Коструб і, згорда поглядаючи на незаможників, щось пояснював їм. Сашко Малявка, побачивши мене, крикнув:

— Ото силища! Як смиконе, як рвоне, як загуде! Ми тоді бігали на хутори, але нас не пустили у двір до Коструба собаки. Глянь, який він, тракторяка, упиряка чиста...

Наблизившись до трактора, я відчув, як забилось у мене серце, як запалали щоки. Ніколи не було в нашому селі чогось подібного, ми навіть автомобіля не бачили, хоч і знали, що він десь є. А тут на тобі — трактор! Сам їздить по землі, оре землю, тягає за собою по три гарби з снопами. А Коструб, відчуваючи, що всі дивляться на трактор і на нього самого, хизувався, мов баришня, приказував:

— Крутну за ручку — завелось, натисну ось тут — пішла машина, дивись за нею, керуй. Називається трактор «Фордзоном», американський. Батя три з половиною тисячі вготив. Не жалкуємо, бо сіна й вівса він не просить, а карасини тієї п'є по краплі.

Щоб остаточно добити нас, Семен Коструб встав з сидіння, покрутив ручку, і трактор запихтів, ударив у наші обличчя смердючим газом. Тоді Семен знову виліз на сидіння, потяг на себе якусь блискучу ручку, трактор здригнувся, скреготнув і поволі рушив. Ми ахнули, побігли слідом за ним. І раптом три лемеші опустилися і впилися своїми блискучими зубами в ґрунт. Три глибоких борозни зачорніли на площі, викликаючи бурю захоплених вигуків. А Семен підняв лемеші, повернув трактора і став на тому місці, де був раніш.

— Отаке встругнув мій батя, — засміявся він щасливим сміхом, — а сам не вміє його заводити. Якби не я...

Він хихикав, мов мала дитина, показуючи свої великі жовті зуби.

«Може, Семен тепер забуде про Катюшу? — подумав я. — Он як він захоплено поглядає на трактор, як витирає й так блиску-

чі частини, гайки пробує, ключами подзенькує». Сказав про ці свої думки Сашкові, а той аж засміявся:

— Е-ге-ге! Ходить, і сьогодні вже був. Каже, що й трактора віддасть у комнезам, аби тільки Катюша вийшла за нього.

— А вона що?

— А вона своєї. Каже, що настав час, коли люди вже не продаються.

— Так і сказала?

— Ого, вона й не таке йому говорила! Навіть анархістиком назвала.

— А що воно таке — анархістик?

Сашко закопилив губу:

— Не питай, а то багато будеш знати. Ходи частіше на збори, тоді й не те визнаєш. А то дивишся у свій підметок, світу божого не бачиш.

Іншим разом я б дав здачі своєму дружку, але тепер змовчав, бо й справді відірвався я від життя здорово, а вони, піонери, багато чого взнали за цей час, якось навіть змінилися, що важко й упізнати. Мені було гірко, так гірко на душі, що я похилив голову і стояв біля трактора похнюплений і прибитий. Підійшов Мороз, торкнув мене за підборіддя:

— Чого засумував, козаче? Не хили голови, скоро й у нас буде трактор. Підеш вчитися на механіка?

— Ой! Та невже?

— От тобі й невже,— засміявся Мороз.— Так підеш?

Сашко аж витягся перед Морозом.

— Він уже вивчився на шевця, тепер я хочу. Візьміть мене на механіка.

— І тебе візьмемо, ось організуємо товариство, аж три трактори купимо,— пообіцяв Мороз і пішов у сільраду. А ми з Сашком побігли по вулиці, розказуючи всім, що дядько Іван обіцяв нас вчити на механіків. Хлоп'яки з заздросців просто вмирали, а ми добивали їх отакими словами:

— Крутнеш ручкою — завелось, натиснеш на собачку — пішла машина, захурчала. Одним словом — «фордзон», ясно вам?

Другого дня я лагодив сирітські чоботи. Вже старався так, що з чуба капало! А коли всі дірки були залатані найновішими юхтовими шкуратками, а підметки прибиті гвіздками, а ранти натерті воском, я схопив ті чоботи й побіг до Катюші. Вона сиділа в піонерській кімнаті й писала листа. Я відразу догадався, що писала вона саме листа, а не щось інше, бо тільки я увійшов, вона прикрила рукою аркуш паперу і ніби аж почервоніла.

— Ось вам чоботи, як новенькі стали!

Катюша глянула на чоботи, але не промовила жодного слова, нахилилася знову над папером. Мене це образило. «Отуди к лихий годині,— міркував я.— Думав, що Катюша схопить ті чоботи в руки, огляне їх і похвалить за роботу, а вона тільки зиркнула та й відвернулася. Що сталося?»

— Чому ви невеселі, Катюшо? — сміливо спитав я.— Знову Коструб?

Катюша подивилася на мене уважними очима, ніби примірялася, чи варто говорити на такі теми з оцим хлопчиною, потім здавила руками скроні, провела долонями по обличчю, наче відганяла від очей задуму і тугу.

— Коструб то Коструб, а от Савенко на волі — оце вже біда. Щось тут та є!

— Як на волі? — скрикнув я.— Хіба його не посадили в тюрму? Адже Панасенко...

— Отож-то й є, що товариш Панасенко випустив його на другий день і послав в іншу волость. Бачили там його наші люди, кажуть, що коверзує ще дужче. Нахвалявся завітати до нас, попроситися з деким. Так і заявив, що приїде «попроситися».

Я злякався. Пригадав одразу розмову з Панасенком, його строгий наказ не «теленкати язиком», мовчати про пригоду на хуторі. Вирішив сказати про все Катюші. Хай вона знає.

— Що, що? — здивувалася вона, почувши мої слова.— Ану, розкажуй усе, тільки точно, не переплутай.

— Та що ж там переплутувати,— посміливішав я.— Пам'ятаю, як він мене боляче вщипнув два рази за бік, наказав мовчати про Савенка, бо як я теліпатиму язиком, він вирве його у мене з рота й собакам викине. Так і сказав.

— Подумати тільки! — здивувалася Катюша.— Начальник міліції заодно з бандитом Савенком. А чому ж ти не сказав про це товаришеві Морозу?

— Так Панасенко наказав! Хіба піонер має право ламати слово?

Катюша замислилась. По її обличчю пробігали тіні, наче хмарки по небу. Нарешті ворухнулася:

— Клубочок тугенький, не розплутати нам з тобою. А треба було б. Що ж нам робити?

Вона питала у мене, що нам робити! А хіба я знав? Звістка про те, що Савенко на волі, засмутила і збентежила мене так, що я вже не тямив, що говорив:

— Треба розказати дядькові Іванові, щоб поїхав у волость та про все там довідався. Може, і отой Панасенко контра?

— Почекай,— підняла руку Катюша,— як ти сказав: поїхав у волость? А може, аж у Славгород? Розказати там, на заводі, щоб робітники пособили. Га?

Вона аж зблідла, так хвилювалася в цю мить. А потім пройшла по кімнаті, побачила, що сюди прямують хлопці, наблизилась до мене і тихо, але твердо сказала:

— Поклянись, що нікому й слова не скажеш про те, що чув від мене. Поклянись піонерським словом.

Я поклявся і засміявся при цьому.

— Чого ти смієшся? Тут не до сміху, тут життя твоє і моє на волосині тримається. Клянись серйозно.

— Я засміявся тому, що оце вже вдруге клянусь мовчати. Один раз клявся Панасенкові, тепер вам. Мовчав довго, а от сьогодні зламав клятву, бо розказав вам усю чисту правду.

— Ні, не зламав ти клятви, Васильку, бо від мене у тебе не може бути секретів. Правда ж, не може?

— Не може.

— Отож-бо й є. А наш секрет мусиш берегти від усіх, навіть, якщо хочеш, від мене...

— Як-то? Не розумію...

— А так, що не маєш права про це говорити навіть зі мною. Забудь, і все... Бо...— Катюша звузила очі, і я побачив, як затремтіли у неї зіниці,— бо дізнається Савенко, що я збираюся в Славгород, перестріне в полі, і все. Отак. Тепер зрозумів?

— Зрозумів... Але мені страшно.

— А ти не бійся. Живи з людьми, ближче до них горнися, тоді тобі не страшно буде...

В кімнату ввалилося одразу кілька хлоп'яків на чолі з Сашком Малявкою. Катюша одвернулася від мене, підійшла до столу, де я поклав чоботи, подивилась на них і весело проказала:

— Ось гляньте, хлоп'ята, як наш Василько полагодив чоботятта. Ну й молодець! Приймаємо постанову: піонер Василь Лихошва виконав наше завдання на «відмінно». І зараз же віднесіть чоботи, здайте під розписку. Доручаємо це зробити трьом піонерам: Лихошві, Малявці і Яську.

Мене образило те, що я латав чоботи, гнув спину, а віднести їх доручають аж трьом. Що це значить? Катюша побачила на моєму обличчі заклопотаність, сказала:

— Віднесіть оті чоботи і скажіть, що це зробив піонерський загін. Так треба. А чоботи хай держить в руках Василько, адже він їх брав, хай він і віддасть.

Я не зовсім погоджувався з наказом Катюші, але скорився, бо й так завинив уже перед нею і загоном, чого доброго, замість «відмінно» впишуть щось інше...

Ми вийшли на площу, і тут я побачив картину, яка мене дуже засмутила: Влас Какура розбирав свою карусель. Затихла катеринка, не гарцювали дерев'яні коні, а лежали в одній купі, зв'язані вірвочкою, не блищали на сонці новенькі обаянки, бо вони були вже в брезентових чохлах. Сумом, пустокою повіяло на площі. Розбирає Какура карусель — це значить, відійшло літо, починається осінь. Як же воно хутко промайнуло, я й не чувся!

Отак я йшов тоді до лікарні, міркував про близьку осінь, про всякі інші життєвські справи, не знаючи, що незабаром доведеться жити мені

У ПЕЧЕРІ ТОМА СОЙЄРА

Я саме мазав клейстером набойки, щоб покласти їх рівненько і скріпити першим цвяхом, як у хату зайшла збуджена Катюша. Нахилилася до мене, зашепотіла:

— Я сьогодні їду, а ти дивись тут, не зивай... Бо Савенко кружляє навколо нашого села, пиячить по хуторах, нахваляється не сьогодні-завтра зробити наліт сюди. Стережись, краще тобі піти з дому, хоч би до тітки чи до іншої родички.

— Але ж у мене немає тітки, і родичів немає,— прошепотів я.

— Ну тоді десь переховайся кілька днів, поки я повернуся. Хоч би в городі чи в леваді. Тільки не сиди дома, серце мені підказує біду.

Увійшла мати, почула, що ми шепочемось, сердито зиркнула на дівчину, яку вона недолюблювала ще з тих пір, як вона «голосувала проти бога». Катюша повернулася до неї, обізвалася ласкавим словом:

— Тітонько, вашому Василькові доведеться десь перебути кілька днів, бо отой анахтема Савенко на все піде, щоб відомстити йому. Сховайте його або краще випровадьте кудись в інше село.

— Ой боже ж мій,— заголосила мати,— та що ж він такого заподіяв отому харцизяці, чого він присікався до дитини, мене, стару, в холодну замкнув, а тепер ще й сина лякає...

Катюша заспокоїла матір, а коли пішла, я відразу ж склав свої колодки, змотав драгву, схопив книжку, ніж, шмат хліба і подався в город. У нас на городі, в самій його середині, ріс густий, мов ліс, терник. Навіть вдень у ньому стояла така тінь, що було аж темно. Заберусь сюди, зроблю курінь, житиму тут цілий місяць. Хай пошукає мене Савенко! Дідька лисого знайде. Повернувся, взяв подушку, цибулину, десяток огірків. Мати все бідкалася:

— Та моя ж дитино рідна, та мій синочку дорогий. Та чи я ж думала, та чи я ж гадала, що отаке скоїться на світі! Вже ж ніби й замирилося, вже ж ніби й банд тих не чути, а ти ховайся, а ти тремти...

— Нічого, мамо, — втішав я її, — ось посадять в тюрму Савенка, тоді вилізу з печери, знову буду заробляти копійку.

— З якої печери? — сплеснула мати в долоні. — Що воно за печера?

— Ну це так я назвав своє місце в тернику. Печера Тома Соєра, з книжки вчитав. Так і будете казати, коли посилатимете Галинку до мене з їжею: сходи, мовляв, у печеру Тома Соєра, хай він борщу попоїсть. Повторіть, мамо.

— Та для чого ж це таке вигадувати?

— Повторіть, мамо, ніколи мені, може Савенко застукати. Повторіть, це для того, щоб ніхто не почув, де я живу.

Мати почала плутати слова, я махнув з досади рукою:

— Ясно, ви не вимовите Тома Соєра, кажіть прямо — печера, та й годі. Ну, я пішов.

Я заліз у терник, вибрав найгустіше місце, поклав подушку і все інше, що захопив з собою, сів і замислився. Що не кажи, а в тернику приємно і затишно. Он як вітер куйовдить кучеряву голову явора, а сюди не долітає. Якщо нарвати трави, постелити як слід, то тут можна жити аж до снігу. Відверто кажучи, мені навіть сподобалося все це, я аж повеселішав. Ні тобі підметок та набойок, ні буркотливого голосу матері, ні роботи ніякої. Сиди, читай, думай, спи. Красота!

Щоб краще бачити двір і ворота, я розвів густі колючі віти тернику, і тепер вся наша хата була у мене мов на долоні. Ось я бачу, як вбігла в сіни Галинка, вона десь гралася на вулиці, як вона згодом вийшла і попрямувала до мене. Нехай пошукає, нехай попищить тут! Причаївся і жду. А вона заплющила очі, дереться крізь гушавину, хникає:

— Васильку, Васильку, де твоя печера? Я вже наколола ногу, аж пече...

Тоді я встав, допоміг їй пробратися до мене в «печеру», строго спитав:

— Чого лізеш? Хіба не знаєш, що мене Савенко хоче вбити? Ти що ж, бажаєш своєму братові смерті?

Галинка заплакала.

— Не проганяй мене, у тебе так гарно, будемо гратися. Я вже не хочу робити пасочок на дорозі, я буду з тобою.

— Ось що, Беккі, — сказав я крижаним голосом, — піди і принеси мені рядно. А потім сходиш і покличеш індійця Джо. Марш!

Галинка закліпала мокрими віями.

— Що, що? Що ти таке кажеш?

— Дурна, не знаєш книжок. Беккі — це ти, я так буду тебе звати. А ти називай мене Томом, а індієць Джо — це Сашко Малявка. Розібрала? Принеси рядно, а потім сходи до індійця Джо.

— Не треба мене дурити, — зарюмсала сестричка, — бо я й так боюся...

Довго я розтлумачував їй, що вона тепер Беккі, а Сашко — індієць. Нарешті випровадив з тернику. А згодом прибіг Сашко, подивився на мою оселю, аж дух йому перехопило.

— Ой, здорово, Васильку! Сюди б ще кулетет та пару оселедців! А квасу я вже сам дістану.

— Та нащо ж нам кулетет? І при чому тут квас з оселедцями?

— Дурний, та ми ж тут партизанський штаб організуємо! Хай спробує тоді Борис Кулик поткнутися...

— Нічого ти не знаєш, Сашко, — зітхнув я і ліг на живіт. — Навіщо мені твій Кулик! У мене вороги страшніші за Кулика.

Сашко аж до землі припав:

— Які вороги? Скажи, бо лопну.

Я повернувся до нього.

— А ти вмієш язика за зубами тримати? Вмієш?

— Клянусь...

— Клянись чесним піонерським словом.

— Клянусь чесним піонерським словом.

— Іж землю.

Сашко розширив очі, у нього навіть щелепа одвисла від подиву.

— Іж землю, кажу, якщо хочеш, щоб повірив на смерть.

— Землю? А яка ж вона, солона? Чи гірка?

— Тоді сам скажеш, а зараз їж.

Сашко гребнув сирої землі у жменю, підніс її до рота, всипав трохи, пожував, скривився.

— Землю ось так треба їсти, одоробло, — сказав я і вкинув у рот жменю землі, пожував і проковтнув. — Ну, швидше!

Сашко заплющив очі і проковтнув землю.

— А тепер — розпишись кров'ю. Як Том Соєр.

— Ну, це ти кинь, — озлився Сашко, витираючи брудного рота. — Досить з мене землі...

— Ні, не досить, — напосідав я. — Зовсім не досить. Бери колючку і пускай з руки кров. Розлишешся ось тут, — я показав йому книжку. — Ось тут, де Том Соєр мастить паркан. Однієї краплі досить, щоб я тобі повірив на смерть.

Сашко зблід, почав заїкатися.

— Ось скажу твоїй матері, вона тобі дасть Тома Соєра! Чого схотів... Хіба ти друг? Ти собака свиняча.

— Геть,— заявив я категорично, вказуючи рукою на хідник.— Геть, і забудь сюди дорогу.

Сашко не хотів іти геть, він сердито потяг до себе гілку тернини, виламав шпильку, заплющив очі і вдарив нею себе по литці. Бризнула кров, Сашко вмочив пальця, приклав його до малюнка, де Том вотив по дошках щіткою. А потім визвірився на мене і крізь сльози заверещав:

— Кажі тепер, бо задавлю, як щеня! Нічого не боюся!

— Цить! — прошепотів я таємниче,— цить, кажу, а то всі дізнаються про нашу печеру. Що, жалко тобі крові? Скільки там її, плюнути нічим. А наші партизани он скільки крові віддали заради революції! Ех ти!

Я спокійно, як тільки міг, вибрав найгострішу голку, тихенько натиснув її, проколов пучку і махнув по тій же сторінці.

— Отак треба колоти, а то очі заплющує. Тобі тільки галушки та затірку сьорбати, а не в печері жити.

— Ну а тепер скажеш? Скажеш? — не вгавав Сашко, пропускаючи всі мої образливі слова повз вуха.

— Скажу,— погодився я,— скажу тепер, адже ми скріпили свою таємницю кров'ю. По закону це значить, що кожен з нас, хто видасть таємницю, мусить заплатити за це життям. Втямив?

— Та втямив уже,— сичить Сашко,— чого ти крутиш? Кажі вже.

— Так ось,— почав я урочисто,— так ось що, Сашко, мене хоче вбити Савенко.

— Тю на тебе, та звідки ти взяв? Сорока на хвості принесла? Адже Савенко в тюрмі «Ойру» триндікає.

Я зробив серйозне лице.

— Не триндікає твій Савенко, а гуляє на наших хуторах, незабаром нагряне й сюди. Катюша сказала.

— Катюша? — витяг худеньку шию Сашко.— Та невже?

— Побий мене грім! Катюша сказала. Я поклявся мовчати, але ось ти прийшов, довелось...

— Хай мене покорчить, хай мені очі повилазять,— почав був божитися Сашко, та я його перебив.

— Це вже зайве після того, як ти землю їв і кров'ю розписався. Вірю тобі, а тепер давай подумаємо, як нам жити далі на світі.

Я викладав Сашкові свій план, а сам прислухався, як шумів терник, нагадуючи, що скоро вечір, а там і ніч. А що як сюди забереться домовик або чортяка? Ох, не такий уже цей терник

і приємний, якщо казати правду. Вдень то добре, а як буде вночі? Ще зроду мені не доводилося ночувати десь у бур'яні. Це, мабуть, куди важче, ніж проколоти руку або з'їсти крихту землі. Сашко, вислухавши мене, заявив:

— Останусь з тобою. Хоч кілька днів не буду носити воду і копати буряки. Хай спробують без мене пожити.

— Не годиться, друже,— заперечив я, хоч мій язик ледве повертався, так мені хотілося, щоб Сашко ночував зі мною,— не годиться. Тебе почнуть шукати, нароблять лементу на все село, а цього Савенкові тільки й треба. Йди додому і мовчи, а я буду тут. Мені не страшно.

Нелегко мені було умовляти Сашка, але я умовив його, і коли він пішов, сумно оглядаючись на мою «печеру», де він так хотів пожити хоч днів зо два, я свистом викликав Галинку, сказав, що хочу їсти. А наївшись, заснув. Прокинувся вже увечері. Холодно, вогко, страшно. Прийшла мати, принесла печеного буряка і хліба, зітхала біля мене, поки я вечеряв.

— І що ж воно таке робиться на світі, моя дитино, та чи ж довго ще нам ховатися отак, та, може ж, тобі тут страшно, то я сама прийду, а Галинку пошлю до сусідів ночувати.

Я переконав матір, що нічого не боюся, а їй треба бути вдома, бо коли набіжить Савенко, то треба ж йому сказати щось, а так він догадається і почне шукати в городі. Коли вона пішла, я довго не спав, мені вчувався тупіт кінських копит на вулиці, якесь шарудіння у мене за спиною. Так я й не заснув аж до ранку, боязко озираючись навколо. А коли розвиднілося, закутав голову в рядно і заснув. Мене ледве розштовхала Галинка.

— Ось мама спекла млинців, а тітка Векла передала макітру кисляку, їж, їж, а я пограюся.

Отак три дні, а на четвертий я побачив, як до нашої хати під'їхав незнайомий вершник, постукав прикладом у ворота. Мати вийшла, глянула на вулицю і спитала голосно:

— Хто там стукає?

— Тут живе Лихошва? — почув я голос міліціонера.

Мати глянула в бік тернику, щось відповіла. Ах ти лишенько, чого ж вона так необережно глянула в мій бік? Невже забула, що я казав, застерігаючи? Сидів і тремтів, коли побачив, як міліціонер зліз з коня, зайшов у хату і довго звідти не виходив. Нарешті вийшов, щось сказав матері, але я не вчув. А коли він поїхав, прийшла мати.

— Ой синочку, значить, воно правда, а я думала, що тільки так. По тебе приїжджав, хотів забрати. Каже, що Панасенко розпорядився доставити тебе у волость, та щоб не втік ти, а був привезений прямо до нього. Ой що ж воно таке...

Я тремтів, а вона розповідала далі та хлипала:

— Коли зайшов отой міліціонер до хати, поглянув на наші лахміття, задумався. «Хіба,— каже,— ви не з буржуїв? Товариш Панасенко як посилав, то сказав, що маю привезти якусь контру, а яка ж вона у вас тут контра? Що ж заподіяв ваш син?» А я як затужу: «Та які ж ми контри, самі бачите,— злидні на злиднях. І хто його знає, чого вони там проти сина мого, воно ж ще дитя. Піонер він у мене, а не контра, хрестом-богом клянусь і присягаюся. Десь чоботарює собі в Мотузівці, а його шукають. Та скажіть же на милість божу, що ж воно таке діється на світі!» А міліціонер той витяг якогось папірця, прочитав, мугикнув і підвівся. «Тут точно сказано, щоб забрати вашого сина. Наказ є наказ. Так, кажете, в Мотузівці? Ну я поїду. А де тут живе Максимчук? Знаєте таку?»

— Максимчук? — здивувалася я.— Такої й не чула. Немає у нас таких хвамилій. Це, мабуть, не з нашого села.

Міліціонер ще раз заглянув у папірець, підтвердив, що так і написано: Катерина Іванівна Максимчук, піонерорганізатор. Цю наказано привезти живою або мертвою.

— Та це, мабуть, наша Катюша,— догадалася я,— не знаю точно, але її щось не видно. Мабуть, поїхала в гóрод, адже вона нетутешня.

Коли міліціонер поїхав, мати перечекала годину, а тоді вже прибігла до мене. Сиділа, дивилася на свого сина тужними очима та все питала у мене, що ж це воно таке робиться на світі.

— Страшно тут залишати тебе,— сказала вона, схлипуючи.— Можуть знайти. Куди ж тебе подіти, моя дитино?

— Та нічого,— заспокоював я матір, хоч сам цокотів зубами,— все обійдеться, мене тут не знайдуть, якщо ніхто не викаже. Дивіться, щоб Галинка не сказала, адже вона мала, дурна.

Мати пішла, а тут де не візьмись Сашко. Захеканий, блідий.

— Приходив до нас міліціонер, шукав Катюшу і про тебе питав. Але я ніби німий — тільки очима блимав. Все мати відбалакувалася від нього. А вона ж не знає нічого. Отак і пішов. От, брат, яка штука! Ти наче той партизан...

Сашко заздри мені, але я не міг зараз хизуватися, не до того мені було. Я попросив його збігати в сільраду, до дядька Мороза, дізнатись там про все. Сашко повернувся швидко, сказав, що бачив, як насуплений і злий Мороз дзвонив у волость, когось питав там про наказ, з яким приїхав міліціонер, але так нічого й не добився, бо телефон спорчений, тільки шкварчить у ньому. А потім Мороз помітив Сашка, підкликав його до себе, сказав, щоб передав мені наказ: кілька днів не показувати й носа, а

сам він поїде у волость і все там з'ясує. І ще звелів мовчати, бо все це є секрет.

— Умієш мовчати? — спитав у Сашка Мороз. Сашко крутнувся, щоб вхопити у жменю землі, але її не було в кімнаті, бо там не долівка, а підлога.— Чого ти закрутився? — питав Мороз.— Чого тобі треба?

— Землі поїсти, щоб повірили,— відрубав Сашко і хотів бігти надвір по землю, та його зупинив Мороз, посміхнувся:

— Землі їсти не треба, це дурниця. Біжи і передай, що сказав.

Закрутилося, думав я про себе, закрутилося так, що аж Мороз не втерпів, поїхав у волость. Що ж воно буде з нами?

Шість днів просидів я в тернику, а на сьомий день раптом побачив, як до мене біжать Сашко, мати й Галинка. Біжать, вигукують щось. Галинка перечепилася об пеньок, упала, мати її підвела, а сама ж біжить та голосить. Господи, та що вони собі думають! Тепер уже кінець моїй печері, он сусіди все чують, тепер втікай хоч світ за очі. А Сашко вже біля мене, дихає важко:

— Вилізай, вилізай з своєї печери, щоб вона тобі запалася! Вже каюк отому контрі Савенку і його другові Панасенку. Посадили їх у казенний вагон і повезли у Славгород! А Катюша приїхала жива і здорова.

Тільки тепер я опам'ятався, схопився на ноги, застрибав:

— Та чи правда це, мамо? Чи правда?

— Правда, синку, правда! Ось і Сашко чув, як Мороз розказував усім у сільраді і по тебе послав. Біжи до нього, синку, біжи. А я обід наготувала, клич Катюшу, хай вона пообідає з нами, бо дівчина ж з дороги, наморилась і зголодніла, мабуть, добре.

Ніби вихор той, метнулися ми з Сашком до сільради, вбігли захекані і зупинилися проти столу, за яким сидів Мороз, а поруч нього Катюша.

— Ну, герой, як воно в партизанській схованці? Страшно? — спитав мене Мороз.— Признавайся чесно, як піонер.

— Вночі страшно, а вдень нічого,— признався я і глянув на Катюшу. Вона ніби схудла, змарніла. Але очі її дивилися променисто, молодю, як завжди.

— От ми й приборкали контру,— сказала вона з осміхом,— ти теж у цьому допоміг. Правда, товаришу Мороз?

Мороз глянув на мене спідлоба, сховав посмішку в довгий вус:

— Гадаю, що його можна в комсомол на той рік передати. Яка ваша думка, товаришко Максимчук?

— Я вже казала, що дам рекомендацію. Якщо, звичайно, до того він не підведе загін і не розбалується...

— Не розбалується,— впевнено сказав Мороз,— ось я їх обох пошлю на курси механіків, нехай вчать хвості тракторам крутити. Га, хлопці?

А що ми могли сказати у відповідь, коли наші серця ледве не вистрибували від радості з грудей, а язик заплітався і не хотів коритися?

— Гаразд, гаразд,— взявся за ручку телефону Мороз,— все й так ясно. А тепер гайда, мені дзвонити треба, а це не така проста річ. Та дивіться мені, не лазьте по чужих городах, бо маю через вас клопіт.

Ми хотіли вже бігти, та нас зупинила Катюша.

— Ось я вам гостинця привезла, покуштуйте городських булочок.

Вона дала нам по булочці, ми відразу ж почали їсти.

— А дякувати хто буде? — строго спитав Мороз.— Іч, бісові діти, досі звичаю не знають. Ви їх, Катюшо, вчить добре, а то ростуть, мов та болиголова, а їм же історію творити. Може, ви й курите? Га?

Ми ніяково зиркнули на Катюшу, а та, глянувши на Мороза, покрутила головою. Ми подякували й пішли. Тільки на вулиці я згадав, що мати кликала Катюшу на обід. Повернувся, чемно передав слова матері. Катюша здивувалась:

— Отакої, ніколи б не повірила, що твоя мати запросить мене в хату. Ну що ж, значить, пересердилася. Прийду, обов'язково прийду, як тільки ось дозвонимось у волость. До нас робітники мають приїхати на мітинг.

Я біг додому, їв солодку і таку запашну булочку, а сам думав про комсомол, про школу, в яку треба вже було готуватися, бо Катюша сказала, що всі піонери мусять вчитися. Навіть не побачив, як дорогу мені заступив Семен Коструб, згріб мене своїми залізними руками.

— Не поспішай, а то перечепишся,— сказав він і вишкірив жовті зуби.— Прудкий став, чув, що вже гирі кидаєш?

— Кидаю, а то що? — огризнувся я і хотів іти, але Коструб не пустив.

— Ти там з Катюшею бачишся, зроби мені послугу, адже, певне, не забув моїх горіхів? Що, згадав? Так от, скажи їй, що роблю останнє попередження. Так і скажи. Зробиш це для мене?

Щоб відчепитися від нього, я пообіцяв і побіг. В голові біла-ся настирлива думка: що означає це останнє попередження? Адже Семен погрожує... Невже він не отямився і тепер знову

буде чіплятися до нашої Катюші? Адже викрили вже його дружка Савенка, мусив би боятися. Так ні, не боїться, бо інакше не натякнув би про оце дивне своє

ОСТАННЄ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Коли до нас прийшла Катюша, я розказав їй про зустріч з Семеном Кострубом, виклав його слова про останнє попередження. Дівчина безжурно заявила:

— Скільки вже тих останніх попереджень було! Дурисвіт.

Мати подавала на стіл борщ, млинці, хліб, огірки, а сама дослухалася до нашої розмови. Нарешті не втерпіла:

— Дивлюся оце на вас, Катю, дівчина ви чепурненька, молода, не з багатих. Чого вам комизувати? У Кострубів того багатства — хоч греблю гати. Пожили б трохи, злиднів позбулися... Та й Семена б скрутили, щоб не дурів. А то ж совісно і жаль дивитися на парубка.

Катюша посмінулася, взяла шматок хліба, покришила його в борщ, сьорбнула. Обпеклася і сказала, витираючи очі:

— Оце заміжжя, як оцей борщ: можна обпектися...

Мати знайшла, що відповісти на цей дотеп:

— А оце дівоцтво, що молоко: дивись та дивись, а то візьме і скисне.

Я звів на матір злякані очі. Чого вона так розбалакалася? Ось Катюша розгнівається, встане й піде з хати. Більшої прикрості важко собі уявити. Щоб підтримати нашу Катюшу в її рішенні, я випалив:

— Не піддавайтесь, Катюшо, не піддавайтесь. Я знаю тих Кострубів, вони звірі, а не люди. Бачив, як Семен бив свого батька, страшно дивитися.

Коли я розказав про отой випадок біля колодязя в дворі Кострубів, навіть мати перехрестилася, а Катюша кинула:

— Дикі люди... Страшні у своїй жадобі, лихі, гоноровиті. Це від багатства все пішло, від пихи. Мовляв, як це так, бідна дівка, а не йде до куркуля? Та вони знайдуть собі невістку, знайдуть. Хіба мало їх? А я вже засватана. Давно, ще тоді, як ото вперше приїхала до вас.

Катюша сонячно подивилася на матір і додала з дитячою гордістю:

— А щодо молока, яке може скиснути, то я вам, тітко, скажу: не така я вже й стара, щоб боятися. Правда ж, Васильку, не стара? Ось надіну галстук, квіточку приколю, хіба не піонерка?

Вона взяла мій галстук, почепила його собі на шию, зірвала

квіточку з глечика, що стояв на вікні, встромила в коси. Стала передо мною, виструнчилась:

— Приймете в піонери, Васильку? Кажіть правду, приймете?

— Прийнемо,— відповів я.— Всі, як один, руки піднінемо.

— От бачите, тітко, от бачите! А ви про молоко...

Ніколи у нас не було такого веселого обіду, а мати ніколи так не сміялася. А коли Катюша пішла, мені здалося, що навіть хата стала похмурнішою, а сонце вже не так світить у вікна...

Наступного дня в село приїхала група робітників з волості, скликали мітинг на площі, було весело і гамірно. Ми з Сашком сиділи біля самої пожежної бочки, яка правила за трибуну, чули все, що тут говорилося. Мітинг відкрив Мороз, потім дав слово сивовусому робітникові з Славгорода.

— Брати наші селяни,— почав сивовусий, піднявшись на бочку,— наша сила в єднанні серпа і молота. Щільніше ставаймо плече біля плеча, щоб між нами не просунувся якийсь білий гад... тут у вас довго верховодив бандит і махновець, знущався з нашої славної робітничо-селянської влади. А ми його — за хвіст та на сонце! Щоб і духу його не було. А нам треба пошвидше з вами відновлювати життя, щоб покінчити з розрухою. Ви тут у себе, а ми там, на заводі!

Потім говорила Катюша. Обличчя її палало, очі горіли зазв'язттям.

— Контру всяку ми розбили на фронтах, але покидь усяка ще вештається у нас під ногами, намагається підточити наші сили. Отакі, як Савенко, знаходять собі спільників серед хуторських кровопивців. Дехто з них, дукачів, ще сміє погрожувати нам, передають нам всякі останні попередження. Так хай знають, що ми їм теж робимо останнє пролетарське попередження: не отямляться — хай нарікають на себе. Так ударимо по руках, що пальців не позбирають.

Я глянув на Сашка, потім підвівся і пошукав очима Коструба. Він стояв у задніх рядах, гриз суху гілочку і дивився в землю. Це ж про нього натякала Катюша! А Семен Коструб, видно, це розумів, бо обличчя в нього посиніло. Ось він кинув гілочку на землю, засунув руки в кишені чумарки, повернувся і пішов геть.

Після мітингу грав оркестр, привезений з волості, потім всі співали «Інтернаціонал» і «Заповіт».

Повернувшись додому, я намочив у кориті шкуртки, старі підшви, широченну юхтову халяву, яку купив недавно на базарі, почав лаштувати собі черевики. Скільки ж можна ходити босим? Ось незабаром до школи, в чому піду? Знову просити у матері її старі шкарбани? Ні, швець мусить ходити в пристой-

ному взутті, якщо тільки він себе поважає. Штани у мене вже були, тепер потрібні черевики.

Зробив змірок, приклав його до тих дитячих колодок, що дав дядько Лукіян, вони були якраз на мене. Нічого, що підошви старі, адже ще дебели. Та й те сказати, хто ж бачить твої підошви, коли ти йдеш вулицею? А верх буде наче новий, бо я так випарю та вичищу оту халяву, з якої зроблю заготовки, що вона очі вбиратиме.

До пізньої ночі просидів, а такі затяг заготовки, прибав їх гвіздками, поставив сушитися на комин. А вранці, як тільки почало розвиднятися, встав, глянув на мої заготовки, тихенько посміхнувся: ну точнісінько ж такі, як у крамниці, аж вилискують. Якщо пройтися ще зверху купервасом, а потім щіткою, зовсім стануть новими. Серце моє билосся, руки самі потяглися до струменту. Почистив рашпілем старі підошви, побив їх молотком, повиймав гвіздки.

А ввечері я вже збивав колодки, легенько постукуючи молотком, довго вишкрібав гвіздки зсередини, потім навів на мої черевики красоту, надів і гукнув до матері:

— Ану, гляньте, чим не парубок?

Мати нахилилася до моїх ніг, оглянула черевики, потім перевела погляд на мене.

— Нічогенькі, тільки, Васю, вони ж неоднакові. Лівий більший від правого. Ось подивись.

Мені й самому здавалося, що лівий трохи товщий, але я на те не зважав, бо людині ж може просто здатися так, а тепер от мати побачила. Та невже більший? Я повертав свій лівий черевик і так і сяк, але він був більший, це вже видно всякому. Тоскний біль ударив у моє серце. Добре, що мати виручила:

— Та воно, синку, ніхто не помітить. Розтопчеш, та й будуть однакові. Це вже як тільки придивишся пильно.

Я скинув правий черевик, насадив його на колодку, підмощену картонкою, почав стукати молотком та мочити водою. Коли черевик трохи роздався, витяг колодку, надів. Тепер, здається, все гаразд. Вискочив на вулицю, подався до Сашка.

— Ну, як тобі моя робота? — грав я очима, коли Сашко роздивлявся на мене. — Та не на штани дивися, а на ноги. Нові ж черевики! Сам пошив.

Сашко аж рота роззявив від захвату.

— Та бре! Сам пошив? Та коли ж?

— Все знатимеш — рано постарієш, — відізвався я, згадуючи його знуцання надо мною, коли я допитувався про анархістика. Нехай тепер і йому покортить.

Ми вийшли на площу, пішли вздовж торгових рундуків. Я точно знав, що десь тут ми побачимо мою Зірочку, адже я оці штани і черевики справляв не тільки для себе! Сашко йшов підтюпцем поруч зі мною, зазирає мені в очі і все допитувався про ті черевики, хвалив їх безугавно. Я гордо ніс свою стрижену голову, крокував широко, мов той солдат. Порівнявшись з хатою Зірочки і побачивши її з дівчатками на ганку, я випнув груди і спитав у Сашка:

— Блищать ботинки?

— Блищать.

— Шелестять штани?

— Шелестять...

— Зірочка дивиться?

— Дивиться...

— Нехай страждає!

Ми пройшли раз і вдруге по площі, і я навіть не глянув на Зірочку. А чого я маю дивитися на неї? Хай вона дивиться! Хіба я забув, як ховав від неї свої порепані ноги, коли сидів у піонерській кімнаті на зборах і переживав, що в неї черевички куповані, а в мене голі потріскані п'яти? Я так далеко засував тоді під ослін ноги, що вони мліли і терпли, як не мої. Тепер настав мій час. Не зиркай, Сашко, на дівчат, будь гордим.

Але Сашко про дівчат не думав, він лопотів біля мене своїми босими ногами, торохтів:

— А мати каже, що й цієї осені не піду до школи, бо нема в чому. От обидно!

— Підемо до школи,— твердо пообіцяв я,— на одній парті сядемо. Нічого, що ми вже здорові, будемо вчитися. Катюша сказала, що нас прямо в четвертий клас посадять. Бо ми ж революцію робили, не до школи було.

— Та в мене нема в чому,— мало не плакав Сашко,— кажу ж тобі, а ти своєї. Он у тебе черевики є...

— Пошию й тобі, тільки ти шкуратків усяких назбирай, стару халяву дістань, а на задники у мене є. За роботу не візьму з тебе, бо ти пролетаріят.

Сашко з полегкістю зітхнув. Почав згадувати, які у них шкуратки є на горищі, а я вже дивився у розчинене вікно цегляного будинку Куликів, звідки линув шерхит підшов і музика. Зупинилися перед високим парканом, заслухались. Хтось несмілою рукою вистукував на піаніно «Ойру», а хтось танцював. Я вчепився за гостряка паркана, підтягнувся на руках і зазирнув у вікно. В просторій залі було світло. Борис Кулик сидів за піаніно, а його сестри, вхопивши плетені лозові стільці замість кавалерів, кружляли в танці. Сашко теж подерся на паркан, та

він не витримував, тріснув, і ми гелнули на землю. В залі затихла музика, у вікні з'явилася постать Бориса.

— «Чаєнята» прийшли просити миру,— захихикав він, показуючи на нас рукою.— Он вони, голошії...

Сестри висунулися у вікно, оглянули нас, котрась з них сказала:

— Боря, ти завжди строгий такий. Поклич їх, ми потанцюємо.

— З голошіїми? Та ніколи! Довіку! Щоб вони загадили нашу залу своїм цапиним духом?

Він з силою рвонув до себе вікно, зачинив його, і ми почули, як Борис загримів на піаніно, а його сестри знову, мабуть, закружляли з стільцями.

— Іч, сволота, довіку, каже. А ми й не думаємо у тебе миру просити,— сказав Сашко, потираючи забиту ногу.— Правда ж?

— Ось побачиш,— сказав я авторитетно.— Борис ще банду організує, і нам з тобою доведеться наступати на нього. Чув, як він ненавидить нас? Ну, ми йому покажемо голошіїх, аби нам тільки підрости!

Прямуючи додому, ми раптом здибали Данила. Я відразу його впізнав по куксах, на яких він ледве пересувався, заглядаючи в подвір'я. Данило був без Барабаша, і мене це здивувало. Невже він наважився покинути його? Такий завжди покірний, мов теля, невже він порозумнішав?

— Агов! — покликав я.— Не впізнаєш старих знайомих?

Данило злякано озирнувся, побачив мене, впізнав, і його кругла пика ще більше покруглішала. Він поклав на землю свій важкий клунок, сів на нього, почав перемотувати онучі на куксах.

— Оце шукаю, де б його переночувати. Розпрощався з Барабашем, хай йому трясця!

— Таки насмілився! А я думав, що довіку будеш сукати йому дратву.

— Хай він повіситься на тій дратві,— зі злістю проказав Данило,— запив ще більше, прискіпувався мало не щодня, перехватом стьобав. Як ти пішов, зовсім осатанів.

— А він про мене щось говорив, коли я втік? Лаяв, мабуть?

— Та не те що лаяв, а казав, що ти білоручка, бо книжки з собою носиш, що з тебе толку не буде. Що поробляєш?

Я задер носа:

— Черевики шию, ось подивися.

Поставив перед ним черевика, покрутив вліво, вправо. Данило мовчки зиркнув, посопів, потім кинув:

— На перший раз нічого, тільки ти підклейку різну поклав, один черевик ширший вийшов. Ану, покажи другий.

У мене похололо в грудях — таки побачив, чорт! Тепер уже й Сашко причепився:

— А й справді, один більший! Пхе, а я й не туди. А він ще й задається...

Мене це так образило, що я не втерпів і вирішив знищити свого друга:

— Казав я, що пошию черевики для тебе? Казав?

— Ну казав, хіба що?

— Так вважай, що я тобі нічого не казав. Ясно?

Сашко похнюпився, а Данило, щоб загладити свою вину, адже це він призвів до суперечки, змінив тему:

— Ота вчителька питала про тебе, кілька разів заходила.

— Яка вчителька? — навмисне перепитав я, хоч добре знав, про кого говорив Данило. Мені хотілося, щоб Сашко почув, який я герой.

— Ну, та, що ти її врятував від п'яного Савенка. Казала, що довіку тебе не забуде.

— Чув? — звернувся я до Сашка. — За мене он вчителька питається! Кумекай.

Я запросив Данила ночувати, він швидко погодився, підняв свій лантух, кинув його на плечі і пошкутильгав за нами. Сашко сопів носом, плентався повільно, ніби йому ноги перетяло, і мовчав. Біля нашої хати він нарешті заговорив:

— Ти не обижайся, Васько, то я так...

— Добре, — змилюстився я, — добре вже, тільки на другий раз знай.

Мати дала нам з Данилом повечеряти, а коли заснула з Галинкою, Данило раптом заявив:

— А твій друг — хороший хлопець, то він від заздрощів почав допікати...

Я постелив кожушанку на долівці, кинув подушку, рядно.

— Отут і заснемо, як колись на хуторах. Не забудь?

Данило позіхнув, але на диво мені заявив:

— Не хочеться спати, звик у Барабаша до півночі кліпати очима. Давай пошиємо твоєму другові черевики.

Ось як! Звідки у мого Данила така добрість? Чи він жартує?

— Так товару ж немає. У мене тільки на задники осталося. А де взяти подошву? У нас тут її з свічкою не дістанеш.

Данило поторгав свій клунок, таємниче прошепотів:

— Тут повно хрому і юхти. У Барабаша свиснув. Він напився, заснув, а я поліз до нього в сундук, а там — на десять пар

чобіт! Це ж він накрив у людей, натягав та розбивав товар, розмочував його, міняв нове на старе. От чортяка!

Данило висипав на долівку жмути товару, у мене аж в очах зарябіло. Скільки тут добра — і готові задники, і вустілки, і передки, і червона шкіра, скручена жужмом.

— Так Сашко тобі не заплатить, бо бідний, — застеріг я Данила, а він махнув рукою, розправив шмат червоної баранячої шкіри, приміряв до нього мої колодки, помугикав, як це завжди робив Барабаш перед розкромом товару, потім кинув той шмат у корито з водою.

— Якраз вистачить. Який він номер носить?

— Хто?

— Та твій же Сашко.

Я не мав ніякої уяви про номери взуття, відповів:

— Якого ще йому номера? Танцюватиме від радості й так. Пошиємо на мене, у нас ноги однакові.

Закипіла робота. Я дивився з захватом, як Данило проворно орудував струментом, як він швидко клав строчку, чаруючи акуратністю і спритністю. Не впізнати людини, отак змінилася! Навіть покрикувати почав на мене, щоб швидше дратву сукав, щоб не зиркав, а робив своє діло. Ну точно так, як це робив Барабаш!

Каганець уже почав пригасати, було вже пізно, а Данило не вгавав. Не ліг спати, аж поки не затяг заготовки і не прибав їх до колодок залізними гвіздками. Потім плюнув собі на пальці, як це робив Барабаш, послинив носки черевиків, витер їх рукавом піджака, поставив черевики на віддалі, глянув і посміхнувся.

— Клади, хай сушаться. Завтра приб'ємо підшви, насадимо каблуки, і хай твій товариш потанцює нам.

Вранці, коли я ще спав, Данило вже постукував молотком, розмовляючи з матір'ю. Я прокинувся, хутенько вмився і сів до ослона. Але робити вже було нічого — тільки дивився, як нахненно прибавав Данило підшви, як він швидко і майстерно нарастив підбори. Я глянув на черевики, і в мене аж серце зайшлося: вони були значно кращі за мої.

— От і готово, — сказав Данило, — треба, щоб висохли, постояли на колодках, але можна й так. Подобаються?

— Так собі, — відказав я, покрививши душею, — носити можна. Але товар нікудишній, мій кращий, хоч і старий.

— Товар, звісно, дрянь, — погодився Данило, — цап не може зрівнятися з конем, але черевики хоч куди, на виставку можна. Ходімо однесем.

Але нести нам не довелося — в хату вже влетів Сашко. Він аж очі вирячив, побачивши черевики, хруснув сухими пальцями.

— Це ж кому?

Очі його палали, він весь аж тремтів, наче його біла пропасниця.

— Які ж гарнесенькі, які ж вони гарнесенькі,— гладив він по блискучих носках і новеньких підшвах, помережаних двома рядами дерев'яних гвіздків.— Це знову тобі? — заздрісно подивився він на мене.

— Тобі,— сказав Данило і встав.— Примірай — і танцюй.

Сашко не повірив:

— Мені? А ви не смієтесь? Тітко,— звернувся він до матері,— невже це правда?

Мати, яка весь час мовчала, спостерігаючи за цією сценою, розвела руками:

— Значить, тобі, коли Данило сказав. Адже товар він дав, наші тільки колодки...

Мені стало боляче, бо я відчував, що мати сердиться: як це так, прийшов у нашу хату, повечеряв, переночував, а черевики віддає сусідському хлопцеві. Мати не могла з цим примиритися і сказала глухо:

— Товар не наш, значить, і суд не наш.

Данило подивився на неї, потім на мене.

— У вашого ж сина є у віщо взутися, а оцей хлопець бідний, он які порепані ноги. Надівай, Сашко, та Данила згадує. Я пішов.

Він склав обрізки в свій клунок, зав'язав його, потім нахилився до черевиків, які вже встиг натягти на ноги Сашко, помацав їх, кинув:

— На сто год. Ну, прощайте. Мені ще далеко йти.

— Куди ж ти? — скаменувся Сашко.— Я ось заплачу. Ходімо до матері, вона щось дасть.

— Не треба мені платні, за спасибі пошив.

Кинув на плечі клунок, вийшов з сіней.

Данило пішов собі, але, як потім виявилось, села нашого він не покинув. Сидів десь у хаті, ждав, що червоні черевики принесуть йому славу. І не помилився. Сашко роздзвонив по всьому селу про найкращого в світі майстра-шевця Данила, про його благородну душу й золоті руки.

— За одну ніч пошив отаке чудо, мов лялечки ті, ось подивіться! — кричав він на площі.— І віддав даром, тільки звелів потанцювати. Ото людина!

Через кілька днів Данило вже шив червоні черевики дочкам

пивника, а значить, і Зірочці, потім синам мірошника, потім усім Куликам. За ним ганялися багатії, навперербій запрошували його до своїх хат, величали його на «ви». Я з ревностю стежив, як входив у моду Данило, серце моє щеміло. Гадав, що хлопець з співчуття до бідного пошив оті красиві черевики, а він, бач, славу собі наганяв. От уже сказано — добре навчився у Барабаша!

Якось зустрівся я з дядьком Лукіяном, вклонився йому, а він притримав мене за поли:

— Що, втер тобі носа Данило? Не виправдуйся, втер. Бач, як стриже маківки.

— Так у нього ж товар крадений, а мені не можна красти, бо я піонер.

— Правильно,— піддакнув Лукіян.— Правильно, хай собі шие, збере вершки, а нам з тобою кисляк останеться. Та нам що, до кисляку не звикати, ми, можна сказати, на ньому й вирости. Не журись.

— Але ж падлюка яка,— доводив я,— хитрістю хоче розбагатіти. Не тільки черевики шие, а й латки кладе. Заграбастав усю мою роботу...

— Хай багатіє,— спокійно сказав дядько Лукіян,— я знаю, що таке багатство. Ось приходить якийсь до гамазеї, увечері, коли я там, погомонимо. Навряд чи я розкажу щось путне, але знаю таке, що й в книжках не знайдеш. Приходить, розкажу тобі,

ЯК ЖИТИ НА СВІТІ

Мені дуже кортіло довідатися, як треба жити на світі, і я наступного вечора вже підходив до гамазеї. Було це старе дерев'яне приміщення, стояло воно на високих сваях, обмазаних дьогтем, щоб не точила їх черва. Під гамазеєю завжди темно і вітряно, ми там часто ховалися, граючись у піжмурки. Тут завжди пахло мишами, зерном, павутиною. Селяни охоче возили сюди насіння, відсилане для посіву. Не раз я чув таке:

— Оце засипав у гамазею три мішки пшенички, як рукою одрізав — лікоть гризи, сушеною лободою перебивайся, а до весни не чіпай того, що в землю мусить піти. Якби не гамазея, не обсятися біднякові...

Правда, у громадянську, коли по селах почали шастати банди, люди вже боялися возити в гамазею зерно, але тепер знову повезли. Радянська влада міняла селянське збіжжя на сортове насіння, видавала щедрі позички незаможникам. Можна сказати, що тут, у цьому похмурому приміщенні, тепер переховувало-

ся найбільше багатство села — посівний матеріал, і тому воно так пильно охоронялося. Дядько Лукіян виходив сторожувати завжди з берданкою, кружляв навколо приміщення всю ніч і постукував своїм калаталом так голосно, що чути було аж на краю села. Ми з Сашком Малявкою були на сходці, де селяни вирішували складне питання — кому доручити сторожувати біля гамазеї. Скільки було балачок!

Виконавець сільради дід Омелько кричав:

— Сюди треба чоловіка такого, щоб у нього ні крихти не прилипало до пальців, щоб без фокусів. А фокусників у нас чимало, так треба подумати! Був уже Марко, так той у халяви насипав зерна...

Хтось запропонував поставити до гамазеї людину забезпечену, бо вона не стане красти у людей останньої мірки насіння.

— Постав голодранця, так він, мов пацюк той, по зернині і перегризе добро... Голод не тітка.

Незможники захвилювалися. Виходить, що вони пацюки? Сходка зашуміла, завирувала. Дядьки, взявши слово, вже не говорили про сторожа, а докоряли один одному за старі, вже ніби й забуті кривди, а Іван Мороз стояв біля ганку і мовчки слухав. Він знав, що поки люди не виговоряться, нічого й починати. Лише тоді, коли гомін потроху стих, Мороз підняв руку і тихо промовив:

— Треба кінчати, громадяни. Я уважно слухав вас, тепер послухайте мене. Моя річ коротка — поставимо на це діло Лукіяна. Чим не сторож? Тут всі клопоталися, щоб сторожувати пішов чесний чоловік. Будуть якісь нарікання на Лукіяна?

Нарікань не було, сходка нарешті дійшла згоди. Коли проголосували, хтось з темного кутка кинув:

— Хай сторожує, тільки щоб халяви звужив, а то вони у нього заширокі...

Голосний регіт прокотився по площі. Я ніколи не бачив, щоб сміялася вся сходка. Сміявся і Мороз та дядько Лукіян.

— Так люди ж добрі, — кричав новообраний сторож гамазеї, — хто ж це погодиться шити собі вузькі халяви? — Він нагнувся, поляскав себе по чоботях. — Це ж для зручності — і мантачку можна засунути, і папери там усякі, ще й для півкварти місце лишиться... Що я вам, Марко?

Тепер, ідучи до дядька Лукіяна, я перш за все глянув, чи звужив він собі халяви. Хитрий Лукіян помітив це, сердито стукнув калаталом.

— Ну й посаду ж дали мені, скажу тобі, хлопче. Хто не проходить повз гамазею, на мої халяви поглядає. Чортів Марко, наробив діла. Довелося звужити...

— Розкажіть, дядьку Лукіяне, про того Марка,— попросив я.— Що він за чоловік?

— Та що ж про нього розказувати, коли він харцизяка. Поступив до нас, чоловік як чоловік, наче й чесний. Ніхто ніколи не бачив, щоб хоч раз ніс якийсь клунок. Вірили йому, а він, бач, примудрився у халявки свої насипати пшениці. Зайде в гамазею, ніби перевіряє, чи не попріло зерно, побродить по засіках, вгрузаючи по коліно в зерно, летється те зерно у халяви... Замкне, віддасть ключка на схов, все чинно та благородно. А прийде додому, жінка чоботи стягає, попередньо підставивши ночви. Є півмірки!.. Так щодня... І, дивись ти, за кілька місяців чувалів два перетягав у халявах...

— Та що Марко,— продовжував говорити Лукіян.— Хіба він один? Знав би ти, як розкошував наш товариш Савенко. Той не халявами носив додому, йому возами підкидали. На хуторах так у святі записали нашого товариша Савенка, баранців йому привозили живісіньких, медку, сала. Прокрався хтось чи вчинив злочин проти общства — не страшно, Савенко виручить за харбар. Урвалося...

— А що, як знову вирветься? — злякано спитав я про Савенка.— Невже випустять?

— Та ні, голубе, вже не вирветься. Влада наша стала твердішою. Гомонять, що ГПУ його забрало. Це тобі не фунт ізюму. Там хлопці не дурні.

Ми стояли біля вітряного причілка, у дядька Лукіяна часто гасла цигарка, він її весь час перемотував, бідкався, що махорка зовсім відсиріла, не горить, хоч лусни. Добре, що нагодився Прокіп Буклей, Лукіян позичив у нього півпачки махорки, подякував:

— Вистачить на ніч, а оцю висушу на комині. Ну, як справи твої, комсомолія?

Прокіп стріпнув своїм буйним чубом.

— Куркульня їсть, молодь від нас до себе повертає... І що воно таке, дядьку? Було ж нещасне, голе, дали йому землі, воно пупа рве, пнеться у багачі... Скажеш йому про збори, а воно рота скривить, крізь зуби цідить: «А що мені ваші збори, хіба вони млинці печуть і сметани підливають?» Тьху ти, свиня...

— Комуни треба, хлопці, комуни нам треба. Інакше не викрутимося. Наплодимо тих дукачів... Кожний гребе у свій двір, у свій засік. Багатство — воно людину в баранячий ріг скрутить, душу йому випалить. Як отому нашому дідові Маківці, що жив біля левади. Та ви ж зелені, не знали, як дід Маківка багатцем зробився. А я от знав...

Дядько Лукіян перейшов у затишок, цокнув калаталом, пихнув цигаркою.

— Жив отой дід Маківка все своє життя бідно-пребідно, так що, пожалуй, біднішого за нього важко було знайти. Хіба що баба Мацягірка, так та що — вовну прясти вміє, на харч сяк-так заробить, а дід Маківка ятери плів, а ятерями хіба що вітер ловити, а копійчини не вловиш. Поки ще річка рибу якусь таїла, то ятери брали у діда, але ж вона пересохла, кому вони потрібні? Захляв Маківка зовсім, засумував. Влітку ще перебивався то лопуцьком, то, як паша з'являлася, ганяв череду, якусь хлібину заробляв. А вже взимку — труба дідові. Натовче у макітрі маку, водою розбавить, чисте тобі молоко. Отак і жив він на тому маків'яному молоці, за те і прозвали його люди Маківкою.

Не знаю, як воно вже достеменно було, але раптом Маківка зник з села. Ходили чутки, що він пішов на Донбас, але я не повірив тому, бо діда там не приймуть — сили у нього, мов у кошеняти того. Ну що ж, виїхав чоловік, забули про нього. Аж раптом заявився. Десять пропадав по станціях, чемодани підносили. Показував людям три карбованці, зароблені у Лозовій. А тут у нас у волості лотерея, значиться, це на допомогу пораненим, — адже почалася війна з німцями. Приїхав представник, агітував: за руб можна виграти сто рублів. Дехто з базарян взяли по квитку, але де ж того рубля взяти голоти? А тут дід Маківка на тобі — аж три квитки купив, на всі свої карбованці. І що ж ви думаєте, повезло людині — виграв сто карбованців!

Скільки того сміху було! З'їздив дід Маківка у волость, привіз сторубльовку, показав усім, потім зашив у картуз, а може, то так тільки говорили, що в картуз, адже міг сховати і в інше місце, надійніше. Ходив по селу, нахвалявся завести хазяйство. Казав, що йому не вистачає якоїсь ще копійки, щоб відразу пару волів і плуг до них купити. От же людина... Товк маківки, їв своє свиняче молоко, а сто карбованців беріг. До того опустився, що страшно було дивитися на чоловіка. Заріс, обшарпався, реп'яхи в голові...

Прийшов якось до мене, ледве ногу переставив через поріг. Довго огинався, розказував про те, як йому у волості видавали гроші, як вимагали могоричу, але він обдурих писарчуків, утік. Тепер надумав волів купити.

— Ось побачите, — казав дід Маківка, — куплю волів, в оренду візьму земельки, зберу пшеничку, відвезу на елеватор, сріблом дзенькну. А тоді — получай свій пай за те, що позичив дідові оту копійчину. З процентами віддам, Лукіяне, побачиш.

— То ви прийшли позичити у мене грошей? — здивувався я. — Отакої! Маєте капітал, а в мене позичаєте. Дивуюсь.

— Так волики ж,— стогне дід,— волики мої...

— Здохнете ви з своїми воликами,— кажу і бахаю спересердя по передку молотком, саме латав комусь чоботи,— краще б похарчувалися, адже жити вам лишилося, мов той кіт наплакав.

— Ні, Лукіяне, не мороч мені голови,— каже Маківка і встає з ослона.— Ти хочеш, щоб я розміняв сторубльовку? А потім взяв півкварти і з тобою розпив? А дулі не бачив?

Скрутив мені дулю і пішов. Никав по селу, все позичав на волів, потім подався аж у Мотузівку, якісь там родичі у нього далекі були. Але ніде й копійки не розжився, всюди його лаяли і проклинали навіть. А тим часом гроші дешевшали, війна їх з'їдала. Дізнався про це Маківка, кинувся у волость, щоб перевірити, повернувся хмурим і темним, мов ніч.

— Нічого, ось війна скінчиться, грошам повернеться сила, тоді я покажу всім вам...

Озлився на весь світ, заперся у своїй норі і довго не виходив, ніхто його не бачив. Аж ось почалася революція, потім громадянська. Нарешті діждався, поки втихомирилося, прийшов у кооперацию, подав свою сторубльовку.

— Е, діду, ці гроші вже не ходять,— сказав йому продавець,— то гроші царські, вони вже негодящі.

Маківка ледве на ногах встояв.

— Що ти таке верзеш, баламуте? Це ж мої сто карбованців...

— Покладіть їх, діду, за ікону на спомин про царя-батьошку.

Не повірите, їздив у волость, аж у Славгород забився, все шукав правди наш Маківка. Згодом повернувся, заліз на піч і вмер. Отаке-то діло, хлопчики, мотайте на вус, у кого він е...

Прокіп загорівся весь:

— Дядьку Лукіяне, ви ж лектор, оратор. Ого! Ви б нам лекцію прочитали, для комсомольців...

— Те-те-те,— повернувся до нього Лукіян,— ти мені не говори солодко, до гіркого звик. Лектор! Знайшов де шукати... Он Карл Маркс про гроші писав!

— Я пробував читати комсомольцям Карла Маркса, так ніхто не втне, на вечорниці втікають...

— А ти йди до них на вечорниці і там читай,— наполягав Лукіян.— Перший раз не поймуть, читай ще раз. Про комунію розкажуй, про революцію і світовий робочий клас. Отак-то...

Не знаю, чи читав потім Прокіп Буклей комсомольцям про гроші та про їх силу, але я на все життя зберіг у пам'яті про діда Маківку. Печальна історія... Я слухав дядька Лукіяна, а сам думав про ті свої злочасні штани... Адже схожа вся ота історія з волами на мою... Мої думки перебив Лукіян.

— Мотай на вус, Васько, не женися за довгим карбованцем, навіть за нашим червінцем не гонися. Червінець — міцна валюта, золотом підкована, але ти не зважай... Все одно — навіть наш червінець ніщо проти душі. Душу бережи, паче ока, щоб була чиста, як сонце. Чуєш?

— Я приніс вам карбованця, того, що брав на штани,— бовкнув я. Лукіян так затарахкотів своїм калаталом, що я аж злякався. Махав він ним довго, потім кинув:

— Дурний ти, як пробка.

— Дядьку, та я ж...

— Все одно дурний. А я думав, що ти з кебетою.

— Та чого ж ви так? Адже я заробив ось...

Дядько Лукіян взяв з моєї долоні карбованця, засунув його у пазуху, сплюнув:

— Хоч і віддав, а все ж — дурень.

Я стояв розгублений, спантеличений. Ну, за що ж мене так лає дядько Лукіян? Ладен був плакати від образи. Це, мабуть, помітив він, бо заговорив трохи лагідніше.

— Ти що ж думаєш, я ото про гроші завів, щоб, значиться, наздогад буряків? Щоб боржок поцупити? Так чи ні, я тебе питаю? Невже ти більше нічого не втямив? Так навіщо ж я теревенив оце на посту цілу годину? Га? Скажи ти мені, на милість божу.

— Я все зрозумів, дядьку Лукіяне, ще тоді, як ви за буржуйство мене лаяли.

— Хі, зінське щеня, за буржуйство! Хто тобі сказав? Буржуйство, отакої... А втім, хай за буржуйство. Так зрозумів?

— Зрозумів.

— Ну, тоді бувай здоровий, іди геть. Адже біля гамазеї не велено вештатися стороннім. Киш!

Я йшов додому і відчував, як у мене горіли вуха. Ну й відшмагав же мене Лукіян. Прокопа відпустив, а мені надавав духопелки. Вночі навіть верзлося, що дядько Лукіян шарудить у мене під носом, кричить: «Мотай на вус!» І, може б, я довго ще переживав, думаючи над словами Лукіяна, та раптом сталася подія, яка все перевернула догори дном, бо ні з сього ні з того над нашим селом

СПАЛАХНУЛО НЕБО

Якось увечері ми з Сашком обходили площу, чаруючи дівчат нашими новими черевиками, ходили в піонерську кімнату, і Катюша разом з нами співала пісень. Була вона спокійна і навіть урочиста, бо сама дуже любила пісні і не раз казала нам, що

вона, мабуть, і народилася піонерорганізатором. Розійшлися пізенько, побажавши Катюші на добраніч. Але ця ніч видалася для неї зовсім не доброю...

Коли я відстав од гурту і попрямував до своєї хати, мене раптом перестрів Семен Коструб. П'яний, скуйовджений, змарнілий, він дихав мені самогонним перегаром в обличчя і тряс за груди:

— Казав?

— Казав,— відповів я тремтячим голосом.

— А вона що?

— Все своєї. Призналася, що має жениха в городі.

— Значить, гордує? — важко видихнув Семен.— Погрожує навіть. Розщебеталася пташечка! Та вона ж підметка мого не варта! Гадає, що Коструб, мовляв, закохався по самі вуха... Іч, чого заманулося пролетарочці! Я ось тобі покажу коханнячко, до нових віників пам'ятатимеш Семена Коструба!

Тільки тепер я побачив тачанку і на ній двоє не відомих мені парубків. Семен цьвохнув батою, тачанка заgrimіла по грудді, гармошка захлинулася, барабан ударив у самі вуха одчайдушним «Яблучком». У мене тривожно забилося серце. Ой, щось не подобається мені ота тачанка, отой спокій Семена Коструба. Чи не надумав він чогось поганого?

Я завернув до Сашкової хати і побачив у вікні Катюшу. Мені трохи полегшало. Вона сиділа коло стола й читала книжку. Я постояв, постояв і пішов собі додому. Вкладаючись на кожущанці, кинув матері, яка позіхала і хрестилася на печі, нашіптувала молитву.

— Знов перестрів Коструба, п'яний, як ніч, і лихий якийсь. Коли б Катюші чогось не скоїв.

— Спи, вже пізно, і не твое діло.

Я ще полежав трохи, але не міг склепити повік.

— Мамо, мамо? Чи ви спите?

— Та сплю, чого тобі?

— З Кострубом ще двоє...

— А хай знає сама, як з парубками поводитись. Сидить тут, дратує того дурня. Ну, вже б чоловіка свого виписала, так ні, дівує. Спи, не твое діло. Малий ще.

Я заснув, але незабаром прокинувся, бо чиясь рука настирливо і гучно постукувала у віконницю. Мати злякано хрестилася, припадаючи до шибки, по якій гасали тіні спалахів. Я вискочив надвір і завмер: нічне небо палахкотіло, аж вихрилося, наче полум'я в кузні. Голосила якась жінка, бігли дядьки з відрами і вилами. Тільки тепер я помітив, що горіла хата Сашка Мавляки.

— Коструб запалив! — скрикнув я і побіг щодуху вулицею. Біля пойнятої вогнем хати я ледве знайшов у натовпі Сашка. Він тремтів усім тілом і дивився каламутними очима на палаючі крокви, шепочучи щось нерозбірливе засмаглими губами.

— Де Катюша? — крикнув я, намагаючись зрушити Сашка з місця. Сашко глянув на мене, але я зрозумів, що він нічого не бачить і не чує. Тоді я заторсав його за груди, намагаючись заглянути в очі.

— Катюша, Катюша, розумієш? Де вона є?

Нарешті він кліпнув очима, наче прокинувся зі сну, махнув рукою в город:

— Побігла...

— Куди побігла?

Сашко мотнув головою і знову завмер, вдивляючись у язики полум'я, які вже доїдали останні крокви. Раптом я почув голос Сашкової матері:

— Людоньки, рятуйте дівчину, бо ж за нею погналися!

Я оббігав увесь горід, але Катюші там не знайшов. Повернувся назад, побачив дядька Лукіяна, вчепився у нього руками:

— Дядьку Лукіяне, шукаймо Катюшу, за нею Коструб погнався.

Дядько Лукіян зняв з плеча берданку, з якою сторожував біля гамазеї, схопив ліхтаря і побіг, а я з Сашком за ним. Мій друг нарешті вирвався з полону страху, щось шепотів і спотикався. Оглянули луки, аж до річки пройшли, леваду проснували. Катюша як у воду впала.

— Не інакше як украв, чорт клишоногий, — зробив висновок Лукіян. — Зв'язав руки дівчині і майнув на тачанці. Шукай тепер вітра в полі.

— Треба дядькові Морозові сказати, — озвався Сашко. Він уже перестав тіпатися. — Він же, мабуть, нічого не знає.

— Гайда, хлопці, до нього, — скомандував Лукіян, — а я побіжу, може вогонь перекинеться на іншу хату, треба дивитися!

Коли ми зайшли у двір до Мороза, то побачили, що в хаті у нього світиться. Хазяїн вдягався, і ми зрозуміли, що хтось уже сказав йому про пожежу. Ось він вийшов, глянув на нас, процідив глухо:

— Це Кострубова робота, видно по всьому. Ходімо.

— Катюші немає, за нею погнався Коструб і, мабуть, вкрав, — сказав Сашко.

Мороз не обернувся:

— Боюсь, що не вкрав... Ех ти ж, лихо! Не вберегли ми Катюші, ніхто нам цього не простить, а найперше — наша совість,

До ранку шукали ми Катюшу, але знайшли, аж коли зовсім розвиднілося. Лежала вона вся синя в копанці за левадою. Маленька і худа, вона нагадувала чимось скривджену дівчинку. Обличчя її було бліде, губи стиснуті, ніби вона розсердилась і не хотіла говорити.

Взяли ми Катюшу на руки, перенесли до нашої хати, жінки обмили її, наділи на неї біле плаття. Потім Мороз сказав, щоб труну поставили в піонерську кімнату. Людей стояло на площі сила-силенна, не можна було протовпитись, але нас, піонерів, пропускали безборонно. Дівчатка, побачивши мертву Катюшу, плакали, а ми, хлопчики, плакати не вміли, і тому нам було тяжче: обличчя наші закам'яніли, а серця стислися і ледве билися.

Мороз подзвонив у волость, потім узяв з собою кількох понятих і поїхав на возі забирати Коструба. Коли він повернувся, ми всі побачили, що на возі сидить не Семен Коструб, а його батько.

— Втік анахтема, втік антихрист, а мене оце в тюрму запроторив,— плакав старий Коструб, звертаючись до людей.— Хіба його не знають, який він у мене буйний та крутий? Сам чорт з ним не зладить...

— Гаразд, гаразд,— сказав строго Мороз,— суд розбереться. А зараз посаджу вас у холодну, закон такий.

Ми по черзі стояли біля труни Катюші цілий день, тільки вночі Мороз замкнув піонерську кімнату, а нас відіслав додому. Сашко Малявка і його мати жили тепер у нас, перебирали своє лахміття, яке вберегли від вогню, хлипали.

Ховали Катюшу на другий день. З волості приїхало багато міліції, а з нею представник від волкому. Мороз розпорядився поховати Катюшу біля могили партизана на площі. Дівчата принесли багато квітів, вбрали труну, а Зірочка, втерши очі, зняла свій галстук і поклала його на груди Катюші.

Представник виголосив промову, партизани на чолі з Морозом вистрілили з наганів, у могилу посипалися грудки землі. І тільки тепер ми глянули один на одного. Ось остання хвилина прощання з нашою Катюшею. Що їй сказати? Жінки плачуть, хтось голосить, а ми стоїмо і дивимось один на одного. Що робити? Нарешті Сашко Малявка отямився, затягнув пісню. І враз ми підхопили її всі, заспівали:

Ты, боец молодой, передай, дорогой,
Что я честно погиб за рабочих.

Це була улюблена пісня Катюші, і ми зараз вкладали в оці слова всю свою тугу, все своє горе. По наших щоках котилися

гарячі сльози, а ми не помічали їх, дивилися один на одного і співали. Глухо звучали наші голоси, але кожен вчував у них клятву, обіцянку, присягу.

* * *

Ось ти слухаєш мене, дочко, твій лоб вкривається борозенками задуми, а очі такі серйозні. Слухай же уважно і все запам'ятай, щоб знала ти, як ми зростали в бур'янах, як дізналися вперше про найвищу правду на землі — про правду бідних — і як вчила нас цієї правди дівчина з робітничого міста. Он у тебе на грудях комсомольський значок. Святий то значок, доню, бережи його, не заплямуй, бо на ньому горить наша зірочка, горить вогнем крові, життя, боротьби.

1958 р.

З М І С Т

Степовий цвіт. <i>Повість</i>	3
ОПОВІДАННЯ	
Хлопчик . . .	145
Калиновий Гай	153
Смерековий гомін . . .	169
Скупія	180
Солдатська яблуня . . .	189
Вишневий сад	194
Зелена чаша	199
Судакова юшка	205
П'яте небо	214

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
ЧАБАНИВСЬКИЙ МИХАІЛ ІВАНОВИЧ

Степной цвет. Повесть и рассказы
(На украинском языке)

Редактор К. І. Юречко
Художній редактор Є. О. Звездов
Технічний редактор В. І. Дмухар
Коректори З. І. Калиниченко,
Р. М. Зарембовська.

Здано на виробництво 6. XI. 1969 р. Підписано до друку 3. II. 1970 р. Формат 70×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Фіз. друк. арк. 7. Обл.-вид. арк. 8,44. Умовн. друк. арк. 9,8. Тираж 50 000. Зам. № 1194. Ціна 35 коп. Видавництво «Веселка», Київ, Кірова, 34. Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів, Зелена, 20.

CTENODONTIDAE

35 коп.

